

COSSOS REPRESENTATS / COSSOS AMAGATS

COSSOS, IDENTITATS I SEXUALITATS
EN ELS LLIBRES IL·LUSTRATS

Elena Fierli

COSSOS REPRESENTATS / COSSOS AMAGATS

Cossos, identitats i sexualitats
en els llibres il·lustrats

Elena Fierli

AROLA EDITORS

Tarragona, 2026

VOLUM 23

Col·lecció dirigida
per Montserrat Duch Plana,
Universitat Rovira i Virgili

CONSELL EDITORIAL

Ana Aguado (Universitat de València), Pilar Arnau (Universitat de les Illes Balears),
Maria Lacueva (Universitat Oberta de Catalunya), Mónica Moreno (Universitat d'Alacant),
Montserrat Palau (Universitat Rovira i Virgili)

SECRETÀRIA

Meritxell Ferré

Primera edició: maig de 2026
ISBN (paper): 978-84-1365-260-3
ISBN (PDF): 978-84-1365-263-4

EDITA:

Publicacions URV
Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474
publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Arola Editors
Polígon Francolí parcel·la 3 nau 5 - 43006 Tarragona
Apt. Correus 253 - 43080 Tarragona
Tel. 977 553 707
www.arolaeditors.com

Cita el llibre.

Consulta el llibre a la nostra web.

Llibre sota una llicència Creative Commons BY-NC-SA.

➤ Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unión de Editoriales
Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió
i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

CONTINGUTS

PRÒLEG. COSSOS, SEXUALITATS, IDENTITATS I ÀLBUMS IL·LUSTRATS I LLEGIR-LOS AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE	7
AGRAÏMENTS	13
INTRODUCCIÓ. PER QUÈ AQUEST LLIBRE?	15
Paràmetres per a l'anàlisi	19
Fammi Capire: el projecte des d'on neix la recerca	21
Un marc teòric parcial	23
I. GÈNERE, HETERONORMATIVITAT, BINARISME I AUTODETERMINACIÓ. BREU INTRODUCCIÓ ALS ESTUDIS DE GÈNERE COM A EIXOS D'ANÀLISI DE LES REPRESENTACIONS	27
El llarg camí dels feminismes	27
La retòrica de la maternitat: repronormativitat i control dels cossos	35
Àngels de la llar i <i>superwomen</i> : com la repronormativitat ens controla la vida	42
<i>My body, my choice</i> : el feminisme de la diferència i la centralitat del cos femení	49
¡Españoles! ¡Franco ha muerto!	53
El transfeminisme és interseccional i descolonial. O no és	53
2. NORMES SOCIALS I CONSTRUCCIÓ DEL SISTEMA SEXE/GÈNERE SEXE I SEXUALITAT CATEGORIES QUE CONSTRUEIXEN LA <i>SCIENTIA SEXUALIS</i> OCCIDENTAL	63
Sistema sexe/gènere, essencialitat, binarisme: així es construeix el pensament cultural	69
Cultura <i>queer</i> : transfeminista, antifeixista, antiracista i descolonial	74
3. EL LLOC ON TOT ÉS POSSIBLE. QUÈ ÉS UN ÀLBUM ILLUSTRAT? ELS LLIBRES ILLUSTRATS: DOS PUNTS DE REFLEXIÓ	79
Com funciona un llibre il·lustrat	86
Cànon, normes, control: com influeix el poder hegemònic en les representacions?	91
Guions i patrons: desconstruir els estereotips a través de les imatges dels àlbums il·lustrats	95
Llibres il·lustrats com a eina de treball	105
Educaió de la mirada	107

4. «CONTRO NATURA È SOLO LA PIZZA CON L'ANANAS» FULLEJANT ELS LLIBRES	
ILLUSTRATS: HETERONORMATIVITAT I BINARISME ENCARA SÓN	
«OBLIGATORIS»?	113
Categories i preguntes obertes	119
Anàlisi de les representacions: petites revolucions en les pàgines dels llibres	122
Cossos	124
Identitats	128
Cossos que creixen i es transformen	139
Relacions i sexualitat	159
CONCLUSIONS	173
BIBLIOGRAFIA	183

PRÒLEG

Cossos, sexualitats, identitats i àlbums il·lustrats i llegir-los amb perspectiva de gènere

Montserrat Palau Vergés

A tzars acadèmics em van fer coincidir amb Elena Fierli. Com a membre i professora del màster i doctorat de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere (IIEDG), se'm va fer la proposta de dirigir una tesi doctoral al curs 2018-19. El nucli de recerca era l'anàlisi dels llenguatges visuals i textuals —lligada a la meva dedicació—, aplicada als àlbums il·lustrats infantils i juvenils actuals —aquí ja hi havia el dubte— i, en concret, com aquests representaven els cossos, les identitats i les sexualitats —qüestió que havia treballat des d'altres òptiques. Era una proposta inesperada però interessant. No ens coneixíem fins aleshores i vam concertar una primera cita per parlar amb l'alumna que l'havia fet. I, malgrat els dubtes —per part de totes dues—, en aquella trobada es va iniciar un viatge molt profitós que va arribar a bon port i en el qual, sobretot, vaig aprendre i he après molt. Cosa que sempre és d'agrair i que us invito a fer-ho també mitjançant la lectura d'aquest volum que ens presenta Elena Fierli, *Cossos representats / cossos amagats. Cossos, identitats i sexualitats en els llibres il·lustrats*.

Val a dir que ho vaig tenir fàcil, molt fàcil. En aquella primera cita, Elena Fierli em va explicar el seu projecte, que venia d'una llarga experiència i coneixement. La seva formació acadèmica, la tasca professional, la recerca teòrica i l'activitat pràctica, tant de forma individual com al projecte Fammi Capire, ja assenyalava la seva expertesa en els àlbums il·lustrats i de fer valer i demostrar el seu pes bàsic com a eines pedagògiques i educatives, així com la necessitat d'analitzar-los des de la perspectiva de gènere. Vaig poder llegir estudis i articles previs seus i del grup, van ser anys d'intercanvi —pandèmia inclosa— que, repeteixo, foren del tot profitosos i em van permetre plantejar-me, a través del seu treball, moltes qüestions i aprendre. La tesi es va dur a terme i va obtenir totes les qualificacions màximes possibles i, fruit d'això i altres recerques, va néixer aquest llibre, *Cossos representats / cossos amagats*.

Cossos, identitats i sexualitats en els llibres il·lustrats, editat a la col·lecció Atenea de Publicacions URV.

El projecte col·lectiu Fammi Capire es remunta a la dècada passada i hi col·laboren l'Associació Scosse i la llibreria de LIJ Ottimomassimo de Roma, a més d'altres investigadores particulars, com és el cas d'Elena Fierli. Han fet molta feina tant de divulgació com de recerca i us convido a visitar les seves pàgines web i els recursos que ofereixen. El projecte, com explica l'autora, va començar amb un primer monitoratge de llibres de literatura infantil i juvenil que parlaven de cossos, gèneres i sexualitats i, dins d'aquest àmbit, ella es va plantejar una investigació específica sobre identitats, cossos, gènere, afectivitats i sexualitats a partir d'una selecció concreta d'àlbums il·lustrats publicats des del 2010, la confecció d'una base de dades per dur a terme aquesta selecció esmentada i, sobretot, a partir d'aquí, elaborar una anàlisi aprofundida des de diverses vessants teòriques. Fruit, doncs, d'aquesta recerca i altres, podem gaudir d'aquest volum que ens endinsa, de forma ben documentada i exposada, en els àlbums il·lustrats, i ens demostra com la majoria mantenen una lectura binària de la realitat, la necessitat de l'educació en el gènere i com d'altres àlbums, encara que siguin minoria, ofereixen eines de canvi.

Permeteu-me fer un incís. Des de l'inici, Elena Fierli reivindica el seu punt de partida col·lectiu i així també utilitza una veu comuna, plural i en femení. Perquè, com podrem veure en aquest volum, fa una reivindicació de la sororitat. I no és endebades remarcar-ho. Si bé les dues paraules, *fraternitat* i *sororitat*, en la nostra llengua —o en altres llengües romàniques— sorgeixen i es creen a la mateixa època, la primera ha estat fins i tot lema, valor i eslògan de fa segles i, en canvi, la segona, com és en el cas del català, no ha estat admesa al diccionari —i amb una votació popular prèvia per donar cabuda a «neologismes»— fins al 2018. Faig esment d'aquesta qüestió perquè l'autora no només reconeix la feina feta en equip, sinó també la d'altres expertes així com la de les genealogies femenines prèvies.

Tot i això, malgrat la veu en primera personal del plural, Elena Fierli ha dut a terme —i en aquesta obra només en podrem veure una petita part— una recerca contínua i continuada pròpia per teoritzar sobre què són i com són els àlbums il·lustrats, i com influeixen en les nostres vides des dels inicis per tal de crear imaginaris i percepcions de les realitats properes. Això, a més, afecta les nostres identitats, en el sentit que sempre són socialitzades en un diàleg constant en què els valors reconeguts ens marquen; però alhora, si no encaixem en els models que perpetuen i als quals donen publicitat, també ens marginen. I, en concret, com defineixen i ens fan definir els nostres cossos i sexualitats.

Els llibres il·lustrats són una part de la literatura infantil i juvenil molt important, no tan sols per la difusió i l'ús internacional, sinó també com una de les primeres eines de relació amb el món i, per tant, de formació i educació. En aquest sentit, l'autora n'exposa les bases teòriques, centrant-se en les construccions de gènere i sexualitat i com són representades —il·lustracions i textos— en aquests llibres que, alhora, afecten l'educació en els àmbits familiars, escolars o de lleure. Mitjançant la selecció d'un corpus definit, Fierli planteja la possibilitat de bastir un diàleg transformador que deixi de banda estereotips i prejudicis.

Elena Fierli defensa que cal parlar de cossos, identitats i sexualitats des de la primera infància i que l'educació, doncs, hi té una funció bàsica per perpetuar estereotips o tabús o, en canvi, per formar persones més lliures i, també, amb pensament i consciència crítica. Ens valem —famílies, escoles, lleure— d'eines, com serien els àlbums il·lustrats, un artefacte molt potent, per parlar del món i transmetre discursos, valors i models. Ara bé, tal com llegireu en les pàgines i capítols d'aquest llibre —i també passa en altres àmbits o eines formatives—, la majoria d'àlbums que s'editen actualment o en la darrera dècada segueixen esquemes i valors binaris, parteixen de visions biologistes o essencialistes sobre els gèneres, i encara perpetuen el mite de l'amor romàntic, l'heterosexualitat, la maternitat heteronormativa i la repronormativitat. En canvi, altres qüestions o col·lectius són invisibilitzats habitualment i hi ha poques excepcions que els donen paraula o imatge —sigui per gènere, classe, capacitats o raça. O, en d'altres casos, si no els invisibilitzen, ho converteixen en problemes —com l'expressió de gènere o l'orientació sexual. Els llibres il·lustrats tampoc no surten, com defineix l'autora, de les «gàbies normatives», dels prejudicis i estereotips i d'un ordre heteropatriarcal. Com assenyala Elena Fierli en el llibre: «La censura de cossos, identitats i sexualitats existeix i és ben activa, però avui es produeix a través de tons veladament avergonyits, implícits, disfressats d'ironia o que minimitzen els fets, donant per fet obvietats i patrons que normalitzen comportaments i judicis que no són pas ni “normals” ni “naturals”. El cànon i els patrons consolidats de representació no deixen espai, en la majoria dels casos, a noves visions ni a noves maneres d'interpretar la realitat.»

Tots aquests aspectes complexos els tracten els capítols d'aquest volum. Podeu veure en l'índex —no exempt de sentit de l'humor i ironia, com la seva autora— que Elena Fierli divideix el llibre en quatre apartats, que incideixen en els feminismes i els estudis de gènere, sobretot en les representacions iconogràfiques i textuals —que han perpetuat models—; quines i com són

les construccions socials sobre gènere, cossos i sexualitats i la seva influència incontestable en els imaginaris i pensaments; què són i com funcionen els àlbums il·lustrats, i, per acabar, una anàlisi d'uns àlbums en concret que, malgrat alguns canvis o evolucions, encara mantenen estereotips o prejudicis.

Un dels factors importants també d'aquesta obra és que Elena Fierli, des del capítol general sobre els àlbums il·lustrats fins a l'anàlisi concreta, ens ensenya a «llegir-los», a entrar en la conjunció —a vegades ben aconseguida, d'altres fins i tot divergent— dels llenguatges visuals i textuais. Des de les paraules concretes als colors o l'enfocament de la imatge, caràcter, tipografia i lloc de les lletres fins al detall gairebé ocult de la il·lustració. Això ens permet, sigui com a lectores o, més important, com a transmissores —en l'àmbit familiar, de lleure o professional pedagògic— tenir eines d'interpretació quan en fem ús.

Elena Fierli ja ens fa espòiler al començament de quin serà el final d'aquest llibre, perquè, en definitiva, posa damunt la taula un seguit de preguntes i ens ofereix tot un seguit d'opinions, teories i exemples, amb base ben documentada, com es pot veure en l'extensa bibliografia utilitzada, perquè ens adonem i ens plantegem la possibilitat d'una producció editorial amb uns nous enfocaments i estratègies educatius que tinguin en compte la perspectiva de gènere i transfeminista, per a una formació, com diu l'autora, en el gènere —que ens permetria llegir el món de forma variada i plural. Tal com escriu, un seguit d'estereotips i prejudicis sobre gènere i sexualitat obsolets romanen encara hegemònics en un ordre androcèntric i fins i tot sexista i masclista, mentre que la cultura jove és molt més avançada o progressista, malgrat els avenços reaccionaris polítics i socials. L'autora aposta pels àlbums il·lustrats com a dispositius ben útils per construir altres mirades que ajudin criatures i joves a un autodescobriment i a una autoafirmació, personal i respecte de la realitat, amb noves propostes més inclusives que, a més, permetrien també lluitar contra la xacra del feminicidi i les violències. Ens aporta molts exemples de publicacions que obren noves opcions de creació i lectura, múltiples i inclusives.

Cal felicitar-nos per tenir a l'abast un volum com aquest que tracta, des dels estudis de dones, gènere i feminismes, els àlbums il·lustrats actuals amb un coneixement aprofundit i científic. Són, repeteixo i copiant l'autora, artefactes molt potents que incideixen en la creació d'identitats i, alhora, poden obrir nous horitzons més fidels a la realitat complexa i plural que ens envolta.

Per finalitzar, cal tenir models reals també en els àlbums infantils i juvenils. Elena Fierli és una romana fa anys establerta a Barcelona i, com diu amb autoritat, «Contro natura è solo la pizza con l'ananas!» Així, doncs, cal apostar per obres, com algunes de les que comenta, que ens dibuixen i escriuen noves representacions de les subjectivitats, dels cossos, el gènere, la sexualitat i l'afectivitat.

AGRAÏMENTS

Primer de tot vull destacar com aquesta recerca ha servit per sistematitzar un conjunt de reflexions, escrits, discussions i experiències que han nascut al llarg dels anys amb el projecte *Fammi Capire*. Un projecte d'investigació i exposició bibliogràfica en què vam començar a treballar amb les companyes, i amigues, de l'associació Scosse i de la llibreria Ottimomassimo el 2016.

És precisament per això que considero aquest llibre un treball col·lectiu que no hauria estat possible sense una discussió constant i continua amb elles. Així doncs, les companyes de Scosse, en particular la Giulia, la Sara, la Giovanna i la Paola, són les persones a qui vull donar les gràcies primer: sense elles aquest llibre no seria com és, i jo tampoc. El projecte *Fammi Capire*, a més, no hauria estat possible sense les preguntes i la tossuderia de la nostra llibretera del cor, la Deb, ni la luciditat i el cinisme de la Maddalena; a elles va el meu «gràcies per existir», tal com sou.

Vull agrair moltíssim, per la seva competència, el seu optimisme i la paciència —especialment amb la meva incapacitat evident per posar els accents on cal—, la tasca de la professora Montse Palau Vergés, que ha seguit la construcció d'aquest treball amb enorme capacitat i respecte. I també, donar moltíssimes gràcies a la professora Elena Zizioli de la Universitat Roma Tre per haver-me acollit en plena pandèmia, amb qui la discussió i el debat sempre són intel·ligents, divertits i interessants.

Un agraïment especial a la Cristina Nieto Mancho, pel seu treball minucios i curat. Gràcies a n'Ale i la Sara d'Immaginare Orlando, a les companyes de Progetto Alice, la Giulia i la Giulia, que fan que cada debat sigui un enriquiment i una experiència transformadora. També a les meves amigues de tota la vida, l'Annalisa, la Marzia, la Vale, l'Elisabetta, la Francesca, la Federica, el Mirco, el Luca, l'Adriano i el Paolo, que m'escolten fins i tot quan els parlo en una altra llengua! I a la Maria, l'Esther, la Floriana, la Maria Teresa, la Marta i totes les Mares Dislokades que em cuiden i m'han cuidat cada vegada que calia un vodka amb tònica! A l'Elisabetta i al Massimo, un gràcies especial per haver-me salvat d'una mort segura durant un estiu romà impossiblement calorós.

I gràcies, moltíssimes, a la meva família. Primer de tot als meus pares, l'Elsa i l'Oswaldo, que m'aguanten des del dia 1; a l'Stefano, que sempre dona

la cara per mi, i a l'Olaia, la Miren i l'Oihane. També al Carles, que m'ha donat suport (i amor) des del primer dia, que m'ha escoltat sempre amb la seva lucidesa i intel·ligència, que ha estat al meu costat dia i nit, i no ha fugit, mai, cap de les vegades que he començat una frase amb «ho pensato che...», que volia dir dubtes, preguntes i necessitats.

Aquest treball és per a la Tina, filla d'una *madre assente*, perquè pugui gaudir del seu cos, de la seva sexualitat i de la vida, amb llibertat i lleugeresa, tal com es mereix la seva generació, tan potent i atrevida. Perquè, tal com diu la Júlia, en tenen el dret!

INTRODUCCIÓ

Per què aquest llibre?

Ja fa nou anys, amb unes quantes companyes de l'associació Scosse de Roma, ens vam trobar per reflexionar sobre la pregunta (i el repte) que ens havia plantejat la nostra amiga llibretera de la llibreria Ottimomassimo: quins són els llibres per recomanar a les persones adolescents i les seves famílies quan ens venen a demanar ajuda per explicar i explicar-se els cossos que canvien i creixen?

Així va començar el projecte Fammi Capire,¹ un primer monitoratge italià —i en part europeu— de llibres que parlen de cossos, gèneres i sexualitats. La nostra recerca es va desenvolupar a partir d'aquí i continua creixent i canviant a mesura que es publiquen nous llibres i es transformen opinions i perspectives. I és des d'aquesta recerca que va néixer aquest projecte d'investigació per a la meua tesi doctoral, centrat en la producció editorial catalana i espanyola de llibres il·lustrats sobre cossos, gèneres i sexualitats publicats a partir del 2010.

Aquest llibre, doncs, que vol analitzar els llibres il·lustrats que tracten el tema dels cossos, les identitats i les sexualitats, neix en un entorn actiu i amb una mirada entrenada. I neix gràcies a un discurs col·lectiu d'intercanvi, comparació i acció conjunta. Sense aquest tipus de discurs i aquesta col·lectivitat no hauria estat possible.

El llibre es divideix en quatre capítols, cada un focalitzat en un tema diferent: els estudis de gènere i les arrels del discurs transfeminista i interseccional; els estudis de gènere en relació amb la construcció de les categories de sexe i sexualitat i amb totes les normativitzacions que assoleixen; el llibre il·lustrat com a dispositiu cultural i eina educativa; l'anàlisi de les representacions, i les conclusions generals extretes d'aquesta anàlisi, en un corpus de llibres il·lustrats que parlen de cossos, sexualitats i gènere. Els factors i les paraules clau identificades per dur a terme aquesta recerca (*gènere, heteronormativitat, binarisme, representacions, llibres il·lustrats*) m'han conduït a buscar referències

1 El projecte Fammi Capire és un projecte col·lectiu en el qual treballen algunes persones (entre les quals qui escriu) de l'associació Scosse de Roma (Itàlia), la llibreria de LJJ Ottimomassimo de Roma i Maddalena Lucarelli com a filòsofa i experta en comunicació. Hem realitzat una exposició bibliogràfica itinerant amb llibres seleccionats segons uns quants paràmetres, que reflectim també en aquesta recerca. Es pot trobar una descripció exhaustiva del projecte al web <www.fammicapire.org> i a l'article que vam publicar sobre el projecte a la revista *Andersen* el 2019 (Scosse, Ottimomassimo, 2019).

teòriques en tres àmbits diferents: els estudis de gènere, els estudis sobre els llibres i àlbums il·lustrats, i els estudis sobre l'educació al gènere.

Pel que fa al primer capítol, en la complexitat dels estudis de gènere ha estat important poder fer una selecció de la literatura existent i mantenir com a punts de referència les investigacions que evidencien la relació entre la categoria de la sexualitat i les normes socials que la controlen; els estudis que subratllen l'acció de la matriu heterosexual i els que ofereixen una reflexió interessant sobre binarisme i heteronormativitat (Wittig, 2019; Butler, 1990; Rich, 1980; Paechter, 2015; Rinaldi, 2016; Foucault, 1976), amb incursions en la interseccionalitat (que considerem fonamental com a perspectiva de qual-sevol anàlisi que parteixi d'una posició transfeminista, amb una mirada als treballs de Braidotti, 2014 i 2022; Crenshaw, 2017; hooks, 2020; Yuval-Davis, 2006) i en el descolonialisme (Anzaldúa, 1987; hooks, 2004; Galindo, 2013; Davis, 1981; Crenshaw, 1991). Hi ha punts de tangència amb la història dels moviments feministes, un dels temes clau de la nostra anàlisi, perquè binarisme i heteronormativitat, en cadascuna de les seves declinacions, són la base, però també el resultat, d'una condició d'enorme desequilibri entre homes i dones, una condició basada en jerarquies de poder, en el control dels cossos, de les sexualitats i de la capacitat reproductiva de les dones i en la seva total invisibilització. Jerarquies i desequilibri que reflecteixen clarament la divisió capitalista de rols: productiu per als homes; reproductiu per a les dones (Vivancos Sánchez, 2023).

Pel que fa als estudis sobre els llibres i àlbums il·lustrats, hem focalitzat la nostra atenció en direccions diferents, encara que vinculades entre si. Hi incloem la relació entre llenguatge icònic i verbal (Nikolajeva i Scott, 2001; Hamer *et alii*, 2017; Hamelin, 2012); la definició de «llibre de qualitat» (Van der Linden, 2013), i els estudis que identifiquen els paràmetres que es poden utilitzar en una selecció temàtica de llibres, com és el corpus des del qual parteix la nostra investigació (Handles Spitz, 2000; Campagnaro, 2014; Chabrol Gagne, 2011; Fierli *et alii*, 2015; Franchi, 2015). També les investigacions sobre la presència d'estereotips i prejudicis i la seva influència en la construcció de l'imaginari de les persones; els mecanismes d'assimilació dels estereotips a través de les imatges, i la presència, reforç i transmissió dels estereotips de gènere i de rols en els llibres il·lustrats (Turin, 2003; Chabrol Gagne, 2011; Fierli *et alii*, 2015, 2019, 2020c, 2021; Brugeilles *et alii*, 2002; Cromer, Turin, 1997; Oltra-Albiach, Pardo, 2019; Blakemore *et alii*, 2009; Allan, 2012; Coats, 2018; Bian *et alii*, 2017; Zanfabro, 2017). I la percepció de les imatges i de l'educació de la mirada com a eina per llegir la realitat amb un pensament crític

i com a posició que pressuposa més punts de vista diferents i igualment dignes (Gombrich, 1973, 1999; Berger, 1972; Rancière, 2008; Panofsky, 1955).

Els llibres il·lustrats es poden considerar objectes editorials però, també, dispositius culturals i transmissors de valors, models, creences i prejudicis. Els estudis existents destaquen com els tabús i els prejudicis representats en les il·lustracions dels llibres als quals les persones petites tenen accés contribueixen de manera clau en la construcció dels seus imaginaris, en què es queden com a models i punts de referència en el moment de concebre el futur (Campagnaro, Dallari, 2013; Fierli, 2018; Fierli *et alii*, 2015; Gianini Belotti, 1978; Marini, Fierli, 2020; Turin, 2003; Miller, 2022). Hi ha molta literatura sobre la transmissió dels estereotips de gènere, sobretot pel que fa als tipus de famílies, els rols professionals, dins de la família o en les relacions, els jocs i la segregació de gènere en espais com ara els patis escolars. El que, encara avui, es troba a faltar i que encara actualment genera una reacció de silenci és una literatura conscient sobre les sexualitats, els tabús sobre els cossos i les relacions afectives no heterosexuales (Coats, 2018; Bruigelles *et alii*, 2002; Colomer, 2006; Colomer i Olid, 2009; Oltra-Albiach, Pardo, 2019; Miller, 2022). En l'anàlisi de les representacions en els llibres il·lustrats ens centrem en els estereotips i els models que transmeten, en la manera com contribueixen a construir el nostre imaginari i com i quan influeixen en els nostres comportaments. En aquest sentit, és interessant fixar-se també en el mecanisme per construir patrons i cànons perquè siguin una eina de control i de manteniment de l'estatu quo. Reflexionar sobre el control i la censura, l'homologació del gust i l'expressió del poder hegemònic que trobem en molts llibres i històries, ens porta a vincular les representacions a una qüestió que considerem fonamental, l'educació de la mirada: aprendre a observar perquè l'ull i el cervell siguin capaços de llegir les imatges en nivells diferents, emmagatzemar imatges i situacions, aprendre com les coses es poden mirar des de punts de vista molt diversos i adquirir els codis que serveixen per a aquest tipus de lectura (Berger, 1972; Rancière, 2008; Fierli *et alii*, 2015; Bian *et alii*, 2017; Zanfabro, 2017).

Un altre aspecte, sempre vigent, és la reflexió sobre per què la matriu heterosexual identificada per Butler (1990) continua present de manera molt efectiva en les dinàmiques de socialització del gènere per part d'infants i adolescents (Marini, 2020; Fierli, Marini, 2021; Burgio, 2015; Gianini Belotti, 1973; Paechter, 2015; Rippon, 2020; Sánchez Sáinz, 2019). És interessant, per exemple, el fet que subratllen Neary i Cross (2018) en analitzar els resultats del seu estudi basat en una mostra d'escoles irlandeses: parlant de la competència

del professorat pel que fa les subjectivitats trans,² les dues autores destaquen com, en general, el professorat està preparat per abordar temes com l'homobitransfòbia o l'assetjament homobitransfòbic, però no ho està quan s'ha de treballar la construcció positiva de les identitats, com ara les de persones trans o no binàries. De fet, una pregunta que resta oberta, com moltes d'altres que han sorgit d'aquesta investigació, és si és possible, avui, crear una escola que sigui un espai de llibertat, segur i solidari, on es treballin el respecte i el consentiment i on les persones puguin construir la pròpia identitat de gènere en completa serenitat i seguretat (Iturrioz, 2019; Richard, 2019; Platero 2019; Fierli, 2021; Fierli *et alii*, 2020b; Demozzi e Ghigi 2024).

Des d'aquesta perspectiva, queda molt clar que a més de l'heteronormativitat «obligatòria», una altra qüestió fonamental en la socialització de les persones i en la construcció de la seva identitat és el de les pressions socials que afecten a través de les normes explícites i implícites de convivència, però també a través de les imatges que la societat ens proporciona: imatges que arriben des de la publicitat, el cinema i altres productes culturals, els llibres, les joguines, els videojocs. Cadascun d'aquests factors pressiona perquè actuem i ens conformem amb un determinat model que no sempre ens representa o ens pertany. Els llibres il·lustrats, primera galeria d'art, primera representació del món i primer vocabulari per a les persones petites, són extremadament potents en aquest sentit, perquè ens ofereixen una mirada determinada cap a la realitat, que, necessàriament, hauria de ser variada i plural per no transformar-se en una gàbia que ens limiti en el creixement i en les eleccions que fem al llarg de la nostra vida.

Fullejant els llibres il·lustrats seleccionats per a aquest treball, es veu de manera molt clara com els primers anys del segle XXI es caracteritzen per una forta tendència conservadora, sigui en l'àmbit social sigui en l'àmbit de la producció cultural: els llibres i tot el món visual, que si d'una banda viu la revolució tecnològica més potent i ràpida dels últims segles, d'altra banda es refugia en un conservadorisme molt arrelat que canvia les relacions (sobretot de les persones adolescents) i dona espai a un important fanatisme religiós que culmina amb la difusió de la teoria del *gender* i la creació de grups molt organitzats, com

2 El text original que es publica aquí utilitzava la paraula *trans**, amb un asterisc, que hem decidit no reproduir per complir amb les directrius editorials. La paraula *trans** (abreviatura de *transgènere*) és un terme paraigua que engloba totes les persones que perceben la seva identitat de gènere com a diferent del sexe assignat en néixer. Això no implica un procés quirúrgic o hormonal, ni necessàriament significa modificar els trets del propi cos.

L'ús de *trans* amb asterisc (terme introduït a l'*Oxford English Dictionary* el 2018) ha estat defensat, entre d'altres, per Jack Halberstam (2023: 37), que afirma que «aquesta paraula, *trans**, s'oposa al desenvolupament del concepte d'inconformitat de gènere, que, en col·lapsar-se sobre si mateix, s'ha reduït a una definició força concisa, diagnòstica mèdica peremptòria i pràctiques violentes d'exclusió» [traducció de l'autora].

ara Hazte Oír a Espanya, La Manif pour Tous a França o Provita a Itàlia. Tot aquest moviment social i polític influeix, òbviament, també en la producció cultural i editorial, sobretot respecte a les propostes per a les persones petites i adolescents, amb un canvi rellevant entre l'«oferta» cultural adreçada al temps lliure i el «consum» cultural que pressuposa una actitud molt diferent i unes exigències molt diverses que es concentren sobretot en la petició de possibilitats fàcils de reconèixer i consumir (Colomer, 2006).

És a partir més o menys del 2010, en canvi, que l'interès pels cossos, les sexualitats i per la construcció d'un pensament crític i conscient des de la primera infància, torna de manera forta. És quan es comencen a publicar llibres sobre les identitats de gènere, sobre la violència de gènere, sobre la menstruació o sobre la sexualitat no només com a mitjà de reproducció. Per aquest motiu, considerem que el 2010, sense ser cap línia de demarcació definitiva, és un any que marca un abans i un després en la manera de representar cossos, gèneres i sexualitats.

Cada cop més esdevé important i fonamental que l'anàlisi iconogràfica, editorial i transfeminista dels llibres il·lustrats s'enfronti a l'educació, entesa com la inserció, cada cop més urgent, de la perspectiva de gènere en qualsevol pràctica educativa, amb propostes concretes de formació i activitats, amb atenció a metodologies i praxis. Aquesta afirmació és conseqüència de considerar els llibres il·lustrats eines molt potents per construir imaginaris plurals, lliures i oberts, un pas fonamental en la formació de la pròpia identitat de gènere i un mitjà potent i molt eficaç per educar la mirada de manera crítica i oberta, i perquè aquest tipus d'atenció es pugui aplicar, més endavant, a totes les imatges que ens envolten i que, sovint, només són aparentment inofensives.

Paràmetres per a l'anàlisi

Per poder analitzar les representacions dels llibres seleccionats, ha calgut identificar uns quants paràmetres que els llibres havien de seguir, així com els temes que pensem que és important tractar en el moment que es parli de representacions de cossos, gèneres i sexualitats, és a dir, el binarisme de gènere, l'heteronormativitat, la repronormativitat, els estereotips que responen a l'anomenada matriu heterosexual (Butler, 1990; Paechter, 2015) o les representacions de les subjectivitats trans, entre d'altres.

Una vegada seleccionats els llibres mostra per a aquesta investigació, ha estat possible fer l'anàlisi de les representacions i dels continguts aplicant alhora uns paràmetres objectius (com ara si els cossos són representats nus o vestits, si es tracta de representacions realistes o de fantasia, si el llibre és un

manual o una història, si parla de reproducció, etcètera) i una observació més «discursiva» sobre els continguts i les il·lustracions. Immediatament ha estat molt evident que els paràmetres de selecció no es podien aplicar sense excepcions: ens hem trobat amb molts llibres que susciten alguna perplexitat, sigui perquè es tracta de llibres de qualitat però amb continguts molt estereotipats i conservadors, sigui perquè són llibres més trencadors amb continguts innovadors, però amb una qualitat del llibre, de les il·lustracions o dels textos molt baixa (Naidoo, 2012; Van der Linden, 2006; Gramantieri, 2012, Fierli *et alii*, 2019; Piccinini, 2012; Miller, 2022). Hem hagut, doncs, de prendre la decisió de mantenir en la selecció alguns d'aquests llibres, tot renunciant al propòsit inicial de triar només llibres que haguessin superat, ja sigui un estàndard alt de qualitat, sigui una visió binària i heteronormativa. S'ha hagut també de reconsiderar la qüestió dels cossos nus perquè n'hi ha molt pocs i la majoria dels llibres continua censurant-los (amagant-los), proposant-ne representacions estereotipades, segregades per gènere i que busquen una forta homologació del gust visual i dels models de referència de les persones que llegeixen i fullegen aquests llibres. Aquesta selecció s'ha inclòs també en una base de dades, que no publicarem aquí, que és, però, una eina de recerca i també un recurs important que ha estat fonamental per sistematitzar els resultats.

Per concloure aquesta introducció, volem destacar un punt més, és a dir, una part del títol d'aquest treball: l'expressió «cossos representats / cossos amagats». Una afirmació que vol subratllar com els cossos són molt presents en la majoria dels productes culturals (entre els quals, els llibres), hi ocupen un espai definit i són, sovint (sobretot en els videojocs o en la publicitat), hipersexualitzats i despullats, però quan es tracta de posar-los al centre d'un discurs que pot trencar estereotips i normes, els cossos s'amaguen, no es deixa que prenguin la paraula, sobretot si no són cossos que responen als cànons de representació que la societat considera «adequats» i «decents». El que m'interessa, doncs, és analitzar com en la majoria de les imatges els cossos són molt generitzats i sexualitzats i, sobretot, com el cos femení s'utilitza per transmetre missatges de qualsevol mena (també quan no caldria utilitzar un cos femení i sovint despullat). Les nenes són les que més reben pressions i creixen segons normes molt definides sobre la bellesa i la necessitat de cuidar el cos per ser boniques i agradar a les altres persones; els trastorns alimentaris es presenten cada vegada més aviat i el *body shaming* els afecta moltíssim (Dafflon Novelle, 2006; Descarries-Bélanger, Mathieu, 2010; Berger, 1972). Els nens també reben educació sobre el seu cos, que ha de ser fort, actiu, atractiu i viril des de la primera infància (Burgio, 2010; Blanc, 2017; Gutiérrez, 2020). No hi ha gairebé

cap traça de cossos «no conformes» al cànons vigents, ni de cossos amb habilitats diferents de les que es consideren «normals» i «normatives». Els cossos, doncs, en les representacions que se'n fan, estan completament homologats i conforme a les regles. El cos com a subjectivitat, com a mitjà d'empoderament, com a subjecte crític i portador d'un pensament i de plantejaments de qüestions, desapareix. És molt difícil trobar en els llibres il·lustrats (i encara més en altres mitjans) cossos que siguin capaços d'autodeterminar-se i de prendre una posició de pes dins en el discurs sobre les sexualitats i les identitats de gènere, cossos que tinguin veu (Brugeilles *et alii*, 2002; Diekman *et alii*, 2004; Ellemers, 2018; Fierli *et alii*, 2020a; MacNaughton, 2000; Paechter, 2007; Sánchez Sáinz, 2019; Sweet, 2014).

Les preguntes des de les quals parteix aquest llibre resten encara obertes: quins són els tabús que encara persisteixen? Quines són les propostes més trencadores que poden transformar la cultural real? Quines poden ser les implicacions d'un cert tipus de representacions en la construcció de l'imaginari i de la identitat de gènere de les persones?

Per poder trobar respostes hem de creuar els estudis de gènere sobre cossos i sexualitats, que aparentment s'allunyen de l'àmbit de la producció editorial infantil i juvenil, amb estratègies educatives, perquè és imprescindible enfocar l'anàlisi segons una perspectiva de gènere i transfeminista.

Fammi Capire: el projecte des d'on neix la recerca

Com ja s'ha explicat abans, aquesta recerca i l'interès per les representacions dels cossos, dels gèneres i de les sexualitats neixen d'un projecte que desenvolupem a Itàlia des del 2016.

Fammi capire. Le rappresentazioni dei corpi, dei generi e delle sessualità nei libri illustrati 0-18 anni és una recerca i una exposició bibliogràfica itinerant. Es tracta d'un monitoratge en la producció italiana i internacional de llibres il·lustrats que aborden la qüestió dels cossos, de les sexualitats i dels gèneres. Els llibres seleccionats, tots àlbums il·lustrats i algun manual il·lustrat, refusen (en principi i amb algunes excepcions) models heteronormatius, binaris i exclouents i proposen una visió dels cossos i de les sexualitats guiada per la curiositat, el plaer, el consentiment i el desig. La voluntat de superar i desconstruir estereotips i tabús es reflecteix també en la metodologia del projecte, que en lloc de (o a més de) presentacions «clàssiques», proposa les *conversazioni*, trobades informals en petits grups de persones d'edats diferents, de diverses experiències, formacions i posicions polítiques, que pertanyen a entorns i col·lectius socials i culturals

també molt diferents, que amb els llibres al centre reflexionen sobre cossos, identitats de gènere i sexualitats i comparteixen opinions i experiències.

El llibre *Fammi vedere! Un libro fotografico di educazione sessuale non conformista per bambini e grandi* (*Deixa'm-ho veure! Un llibre fotogràfic d'educació sexual inconformista per a nens i adults*), de Will McBride i Helga Fleischhauer-Hardt, publicat el 1979 a Alemanya i després a Itàlia per Savelli Editore, va inspirar el títol de tot el projecte. Posa la curiositat, el desig i el plaer al centre de la sexualitat infantil d'una manera extremadament respectuosa i mai banal. És un llibre que presenta també aspectes superats (com ara una visió radicalment binària i heteronormativa de les relacions) amb els quals avui no ens sentim bé. Resulta, però, un experiment molt interessant (fet en un context protegit i molt particular) i que ens ha fet reflexionar sobre el que hi ha ara respecte a cinquanta anys enrere: és possible avui un llibre com aquest?

No tenim una resposta definitiva. Sabem, però, per exemple, que un llibre com *Hacer el amor. Una guía para la educación sexual*, d'Ann-Marlene Henning i Tina Bremer-Olszewski, publicat a Alemanya com un manual d'educació sexual adreçat a adolescents i amb un important cos fotogràfic —projecte de la fotògrafa Heji Shin concebut per separat—, va tenir a Europa del sud (2013)³ una acollida molt conflictiva i va desencadenar un debat extremadament moralitzador i purità. Les fotos de Shin són indubtablement molt explícites, però en tot el llibre no hi ha, mai, cap intenció manipuladora o pornogràfica en el sentit d'ús i explotació d'imatges contundents per adoctrinar persones joves i en formació. No té sentit, doncs, segons la nostra opinió, censurar un llibre que explica relacions sexuals entre persones entre les quals hi ha consentiment i respecte, només perquè la narració és molt explícita i directa, no censura i no jutja, i no encaixa en la narració canònica sobre sexualitats i cossos que la nostra societat imposa i pretén.

Estem d'acord amb Chimamanda Ngozi Adichie quan, en el llibre *Estimada Ijeawele. Manifest feminista en quinze consells* (Adichie, 2016: 37), en una carta a una amiga que acaba de ser mare d'una nena, entre els consells que li dona, escriu: «El seu cos només li pertany a ella i mai hauria de sentir la necessitat de dir “sí” a alguna cosa que no vol» i també «amb ella no has de fingir que el sexe és un mer acte controlat de reproducció». Dues frases que reflecteixen perfectament la idea de partida d'aquest projecte que, de fet, neix per donar a infants i adolescents les eines, a través de les representacions dels

3 El llibre ha estat publicat a Espanya per Ediciones B i a Itàlia per Edizioni Ippocampo. Pot ser interessant perquè representa un mirador de la situació actual. A Alemanya, per exemple, es continua emprant com a manual a les escoles, mentre que a Itàlia no només no està a la venda, sinó que l'editor ha declarat que no l'imprimirà mai més també per les amenaces rebudes mentre estava disponible a les llibreries.

llibres, perquè puguin triar amb consciència, esperit crític i serenitat. Perquè les seves eleccions no neixin sota l'estigma del judici, la vergonya i la pressió de l'homologació. Perquè tots aquests temes, a l'escola, en família i entre iguals no pateixin la pressió ideològica i conservadora d'un sistema que empeny perquè no hi hagi canvis, perquè els seus privilegis es mantinguin, perquè les persones obeeixin el control de les normes i tradicions.⁴

Un marc teòric parcial

Aquesta primera part del llibre se centra en unes quantes paraules clau que explicarem i en què aprofundirem: *gènere*, *heteronormativitat* i *binarisme*. No es pot prescindir del fet que hi ha unes qüestions de base que cal tenir en compte, encara que no es trobin respostes: com es representen els cossos i les sexualitats en els llibres adreçats a les persones petites i adolescents? (Fierli *et alii*, 2015; 2019; 2021). Quins marcadors de gènere podem identificar en aquestes imatges? Com es poden transformar aquests llibres en eines d'educació eficaces? Quines són les implicacions que les imatges tenen en la construcció de l'imaginari de les persones i com afecten la construcció de les seves identitats? (Chabrol Gagne, 2011; Campagnaro, 2019; Coats, 2018; Fierli *et alii*, 2021). Les imatges dels llibres il·lustrats poden ser agents de transformació cultural? Com influeix en les representacions la normativitat sobre sexualitat, identitats i cossos? Quin impacte tenen les imatges en la construcció d'un discurs col·lectiu?

Com a primer pas, cal identificar algunes de les interseccions possibles entre els elements principals d'aquest discurs: els cossos, les sexualitats, la perspectiva de gènere i interseccional, l'educació, l'anàlisi de les imatges i la construcció d'eines educatives. Factors, tots, que sempre estan presents i que s'activen i emergeixen de manera diferent i amb diferent pes, però que no podem analitzar separatament perquè això ens faria perdre la visió global i complexa de l'anàlisi. Començant per aquest node d'intersecció, doncs, en el qual conflueixen moltes temàtiques diferents, cadascuna amb construccions diverses que parteixen de necessitats diferents, i sempre a través de l'anàlisi iconogràfica de les imatges dels llibres, és possible començar a reflexionar sobre els tres punts que considerem imprescindibles: els cossos, les sexualitats i les identitats, i la construcció de la normativitat en els estudis de gènere (Butler, 1990; Rich, 1980; Haraway, 1985); la producció editorial infantil i juvenil contemporània i l'educació en la lectura de les imatges dels àlbums il·lustrats, i l'educació al

4 Vegeu sobre aquest tema també Foucault (1975 i 1976).

gènere en una perspectiva interseccional de desconstrucció dels estereotips i de prevenció de qualsevol tipus de violència i discriminació (Burgio, 2015; Bryson, de Castell, 1993; Carrera, 2019; Gamberi *et alii*, 2010; Neary, Cross 2018; MacNaughton, 2000; Richard, 2019). S'afegeixen a aquesta reflexió una sèrie de paràmetres que tenen com a model, i adapten, l'anàlisi dels marcadors de gènere d'Adela Turin (2003)⁵ respecte a les representacions dels estereotips en els llibres il·lustrats.

Abans de començar a reflexionar sobre les paraules clau i els paràmetres per analitzar les imatges, cal definir quina és la base teòrica de la qual parteix aquest llibre. Sense dubte, han estat fonamentals els estudis de diverses investigadores feministes i transfeministes, autores que al llarg dels anys han dissertat sobre sexualitats, binarisme, heteronormativitat i construcció de la identitat de gènere, focalitzant l'atenció en el moment de la construcció de les categories de «sexe», «sexualitat» i «gènere», en la manera com aquestes categories influeixen les representacions il·lustrades dels cossos i de les sexualitats i com aquestes mateixes representacions, amb un efecte dòmino, afecten la pràctica educativa i influeixen en la construcció de les nostres identitats. Precisament per això, durant l'escriptura, s'ha hagut de reduir dràsticament i limitar la investigació a la definició d'un marc teòric basat i dirigit exclusivament als nostres propòsits, ben conscients d'haver d'excloure molts textos i molts punts de vista. Ben conscients, sobretot, de proporcionar una visió dels temes de cossos i sexualitats que s'origina en el discurs transfeminista i que manté una clara perspectiva de gènere, però que es concentra només en les representacions d'un corpus definit (i inevitablement limitat) de llibres il·lustrats que constitueixen una selecció subjectiva i situada (Haraway, 1988; Bergvall, Remlinger, 1996; Utt, Short, 2018; Santambrogio, Fierli, 2021). La recerca teòrica sobre la qual es construeix aquest llibre aborda també estudis sobre el possible diàleg entre educació al gènere i educació a la lectura de les imatges i sobre com aquest diàleg es pot considerar un element transformador en la construcció de l'imaginari propi i en la desconstrucció dels estereotips de gènere. No considerem aquest llibre la seu apropiada per aprofundir en la història del pensament feminista, filosòfic, historiogràfic, sociològic o polític sobre les sexualitats i els cossos, perquè un tractament d'aquest tipus depassa els objectius del nostre estudi, és a dir, les representacions dels cossos, les identitats i les sexualitats en

5 Adela Turin, investigadora de literatura infantil i juvenil i activista feminista, va ser fundadora l'any 1975 de l'editorial Dalla Parte delle Bambine (vegeu també Fierli, Elena, 2014). El 2003 va publicar una guia breu sobre els elements que s'han de detectar en les representacions dels llibres il·lustrats per desconstruir-ne els estereotips de gènere. Aquesta investigació, tot i que ara fa quasi vint anys que va ser publicada, manté un punt de força important perquè identifica uns quants elements que es repeteixen en les representacions i que podem utilitzar per començar una lectura crítica de les imatges.

els llibres il·lustrats. Aquí, doncs, la recerca se centra en l'enfocament que, a partir de les categories de «gènere», «heteronormativitat» i «binarisme», es pot donar a les representacions dels cossos i de les sexualitats i com aquestes representacions poden ser agents de transformació cultural. Les reflexions presentades abasten aquestes temàtiques, l'heteronormativitat obligatòria, la repronormativitat i el binarisme, la normativitat i autodeterminació en el pacte social i com la pertinença a un determinat grup social pot comportar discriminació i estigmatització. Més concretament, es busca la intersecció entre la construcció de les categories de «sexe», «sexualitat» i «gènere», la definició de les normes de comportament «sociosexual», la construcció social de la «moral» sexual i totes les implicacions que se'n deriven i es reflecteixen en les representacions de cossos, identitats i sexualitats i, com a conseqüència, en el plantejament de projectes educatius sobre aquests temes dins i fora de les escoles (Burgio, 2015; Butler, 1990; Rinaldi, 2016).

En subratllar la forta relació entre el poder, la societat patriarcal fortament jerarquitzada i la construcció del gènere, en el seu llibre *Gender Trouble* (1990), Butler analitza com altres estudioses anteriors a ella (entre les quals Beauvoir, Irigaray, Witting) van partir del binomi masculí/femení per reflexionar, encara que de formes diferents i extraient conclusions diferents, sobre la posició filosòfica i sociològica més difosa (que comença amb Plató i arriba fins a avui passant per Descartes, Hussler i Sartre), que situa la connotació de gènere al centre de la construcció de tot el discurs polític i sociocultural. És a partir d'aquí que afirma que és equivocat pensar que la discussió sobre la «identitat» hagi de precedir la discussió sobre la identitat de gènere, per la simple raó que les «persones» esdevenen intel·ligibles només adquirint una connotació de gènere que s'ajusti a estàndards reconeixibles d'intel·ligibilitat de gènere (Butler, 2021 [1990]: 71).

En la mesura que la identitat està assegurada a través dels conceptes estabilitzadors de sexe, gènere i sexualitat, la idea mateixa de la persona és posada en dubte per l'aparició cultural d'aquells éssers amb gènere incoherent o discontinu que sembla que són persones però que no segueixen les normes d'intel·ligibilitat cultural de gènere mitjançant les quals es defineixen les persones. [...] L'heterosexualització del desig requereix i institueix la producció d'oposicions discretes i asimètriques entre *femení* i *masculí*, en què *femení* i *masculí* s'entenen com a atributs expressius de *mascle* i *femella*. La matriu cultural a través de la qual la identitat de gènere ha esdevingut intel·ligible requereix que certs tipus d'*identitats* no puguin *existir*, és a dir, aquelles en què el gènere no se segueix del sexe i aquelles en què les pràc-

tiques del desig no *se segueixen* ni del sexe ni del gènere. *Seguir-se de* en aquest context és una relació política de vinculació instituïda per les lleis culturals que estableixen i regulen la forma i el significat de la sexualitat. De fet, precisament perquè certs tipus d'«identitats de gènere» no s'ajusten a aquestes normes d'intel·ligibilitat cultural, només apareixen com a errors del desenvolupament o impossibilitats lògiques des de dins d'aquest domini. (Butler, 2021 [1990]: 72-73)

És important posar en evidència la influència que aquestes normes culturals, socials, de classe i racials han tingut i continuen tenint en la construcció del pensament cultural i educatiu i de les relacions entre iguals i entre persones adultes i infants, i la influència que tenen en el desenvolupament dels comportaments i dels valors de les persones. Hem de tenir en compte, també, si contribueixen al fet que les persones tinguin actituds i exigències estereotipades o no, que es conformin a determinades pressions que reben de la societat, o que triïn de manera lliure i conscient els camins que volen emprendre. És per això que, a partir d'Adrienne Rich, Monique Wittig i Judith Butler, dos dels conceptes clau d'aquest estudi són les categories «binarisme de gènere» i «heteronormativitat», perquè en aquestes categories es fonamenta la construcció del pensament filosòfic i cultural occidental contemporani.

Les línies que venen a continuació són el nucli d'aquest estudi, el resultat de les reflexions fetes a partir de l'anàlisi iconogràfica i de les narracions d'aquests àlbums il·lustrats. Som conscients que es tracta d'una anàlisi parcial, subjectiva i situada. El fet de ser una dona blanca, cisgènere, amb accés a un nivell alt d'educació, transfeminista i europea em situa en una posició concreta i em concedeix un punt de vista determinat. He provat, al llarg de tota la investigació, de no oblidar aquests elements i de no considerar les meves referències com a úniques i imprescindibles (Harding, 2004; hooks, 1994; Borghi, 2020). La no neutralitat d'aquesta recerca, sens dubte, comporta una sèrie de llacunes, mancances o errors, sempre amb la idea d'un pensament fluid, que també canvia gràcies als nous intercanvis i a les noves observacions.

1. GÈNERE, HETERONORMATIVITAT, BINARISME I AUTODETERMINACIÓ

Breu introducció als estudis de gènere com a eixos d'anàlisi de les representacions

El llarg camí dels feminismes

Per desconstruir la categorització binària i heteronormativa de la realitat cal començar des de la connotació de la categoria de «dones», com a col·lectiu estable, uniforme, complementari i oposat a l'altre col·lectiu, el dels «homes». Afirmar Butler que bona part de la teoria feminista s'ha basat en el supòsit que hi ha una identitat, concebuda a través de la categoria de les dones, que no només estableix interessos i objectius feministes en el discurs, sinó que també constitueix el subjecte per al qual es busca una representació política (2021[1990]: 52). I continua l'anàlisi del subjecte del feminisme, que evidencia que aquesta construcció de la categoria «dones», en la qual hauríem de reconèixer la nostra identitat, no és res més que una imposició del poder que no admet ni preveu cap altra posició que no estigui emmarcada i que no es constitueixi dins de la seva mateixa estructura.⁶

D'altra banda, potser és hora de preveure una crítica radical amb l'objectiu d'alliberar la teoria feminista de la necessitat d'haver de construir un terreny únic o perdurable que és invariablement disputat per les posicions identitàries o antiidentitàries que exclou invariablement. (Butler, 2021 [1990]: 52)

La filòsofa insisteix en el fet que no és suficient pensar com les dones poden arribar a ser més representades en el llenguatge i en la política. No es pot fundar la lluita feminista sobre la tesi que «dones» sigui un concepte que denota una identitat comuna, perquè ara aquest «significant estable» s'ha convertit en un «terme problemàtic, un espai controvertit».

Si una és una dona, segur que això no és tot el que és; el terme no aconsegueix ser exhaustiu, no perquè una persona amb un gènere

6 Sobre la imposició patriarcal de la categorització de les «dones» com a col·lectiu oposat als «homes», vegeu també Torras (2007) i Hooks (2004).

re previ transcendeixi la parafernàlia específica del seu gènere, sinó perquè el gènere no sempre es constitueix de manera coherent o constant en diferents contextos històrics, i perquè el gènere interseca amb modalitats racials, de classe, ètniques, sexuals i regionals de les identitats constituïdes discursivament. Per tant, es fa impossible separar el gènere de les interseccions culturals i polítiques en què invariablement es produeix i es manté.

La suposició política que hi ha d'haver una base universal per al feminisme, que s'ha de trobar en una identitat que s'assumeix que existeix a totes les cultures, sovint acompanya la idea que l'opressió de les dones té alguna forma única discernible en l'estructura universal o hegemònica del patriarcat o de la dominació masculina (Butler, 2021 [1990]: 49).

El discurs feminista sobre els cossos i sobre les sexualitats, doncs, no comença amb la invenció de la categoria del «gènere» ni amb la seva definició com a construcció cultural, sinó que té un recorregut molt articulat al llarg dels segles que presenta formes molt diferents i variades de desenvolupament i, sempre, s'ha desenrotllat sobre dos plans paral·lels i profundament vinculats entre si. D'una banda, les exigències i les necessitats que neixen des de baix: les reivindicacions de les dones pel que fa al dia a dia, a partir del dret a poder triar la seva pròpia modalitat de vida, la seva parella, la pròpia vida maternal; des d'aquí la possibilitat de tenir i gestionar un patrimoni, la llibertat de treballar fora de casa, la possibilitat de tenir una educació de qualitat. D'altra banda, les reflexions teòriques (primer tímides, després sempre més conscients i enrabides), dins i fora de l'acadèmia, les opinions, posicions i categoritzacions que han sistematitzat i han definit els desitjos i les inquietuds de «totes» les dones, perquè és exactament a partir d'aquí d'on van sorgir. Desitjos i inquietuds diferents, contradictoris, més o menys definits segons el context en el qual es van produir, el nivell econòmic, social i de classe de les persones que les van expressar, el lloc geogràfic i la situació política en què es van desenvolupar.

És per aquest motiu, encara que aquest no sigui el lloc per aprofundir en una història dels feminismes, que abans d'abordar específicament el pensament sobre cossos, identitats i sexualitats, caldria preguntar-nos què són els feminismes⁷ i per què no es poden tancar en només una definició.

Segons Antje Schrupp (2017), doncs, no es pot definir el feminisme, perquè n'hi ha molts i diferents, i cadascun amb la mateixa dignitat dels altres,

7 En aquest context hem decidit fer-ho a partir de textos teòrics, però amb una particular atenció a als que expliquen els feminismes des de la representació gràfica: còmics, col·leccions de cartells i altres mitjans de comunicació, i narracions il·lustrades. Ens referim, concretament, als llibres de Meg-John Barker i Julia Scheele (2016 i 2019), Marta de La Rocha i Ana de Miguel (2018), Harriet Dyer (2016), Toni Galmés i M. Àngels Cabré (2019), Antje Schrupp i Patu (2017), Nacho M. Segarra, María Bastarós i Cristina Daura (2018), Breen i Jordahl (2022) i Strömquist (2018).

ja que hi ha moltes definicions que podem donar a la paraula *feminisme*. El feminisme es desenvolupa segons contextos diferents, amb diverses expressions, de vegades contradictòries, però amb una base comuna, que és la lluita contra el patriarcat. La contradicció més important (que és alhora la seva força i la seva debilitat) és el concepte mateix de «dones», les quals, d'una banda, s'expressen i es manifesten com a col·lectiu (de vegades «universal» i d'altres «local»), sempre fragmentat i amb moltes diferències, però com a grup cohesionat que lluita pel mateix resultat. I, de l'altra, reivindiquen aquestes diferències perquè rebutgen l'homologació i la «deshumanització» del mateix ésser. Un «col·lectiu» que el patriarcat mateix necessita definir com a subjecte unitari per identificar-lo i, al mateix temps, perquè les diferències i les fragmentacions degudes als contextos diferents, a la classe, a l'ètnia, al nivell sociocultural, el puguin afeblir.

Entre d'altres, la filòsofa Amelia Valcárcel identifica una de les bases de les lluites dels moviments feministes, la contraposició de les categories «femení» i «masculí» considerades complementàries i oposades entre si i situades en un sistema jeràrquic en què el masculí sempre ha estat un esgló per sobre del femení, inferior en totes les seves expressions i inestable, dèbil i descontrolat pel que fa a la gestió de les emocions, sentiments i canvis hormonals. Aquestes dues categories constitueixen el fonament de la lectura occidental de la realitat (des del punt de vista cultural, social, religiós i econòmic) i la base de gran part del debat feminista, encara que s'hagi transformat i hagi pres formes diferents al llarg dels segles i segons els contextos en què s'ha desenvolupat (De Beauvoir, 1949; Valcárcel, 2000; Torras, 2007). Segons Valcárcel:

Feminisme és pensar normativament com si el sexe no existís. Per tant, el feminisme no és el contrari del masclisme, sinó que és una altra cosa: una de les tradicions polítiques fortes igualitàries de la modernitat, probablement la més difícil, a més, ja que s'oposa a la jerarquia més ancestral de totes. Fins i tot quan totes les jerarquies es qüestionen, [...] la jerarquia entre els homes i les dones s'ha mantingut. Però, com que el feminisme s'oposa a l'ús del sexe com a mesura, s'oposa als abusos en funció del sexe: no és *el contrari del masclisme*, però és *absolutament contrari al masclisme*. Tot i això, el seu veritable *quid* és la mateixa jerarquia sexual, i no algunes de les seves indesitjables conseqüències.⁸ (Valcárcel, 2000: 123)

Es fa evident, doncs, encara que pugui semblar una simplificació excessiva, que les primeres reivindicacions es van formular a partir d'aquesta classi-

8 Traducció de l'autora.

ficació de la realitat en què les dones no eren considerades capaces de gestionar la seva vida i la vida dels altres i en què la necessitat bàsica era el dret, primer de tot, a ser considerades persones en tots els aspectes i no un apèndix d'un home, pare, marit o governant que fos. De formes diferents, però amb els mateixos resultats, en tot el món occidental les dones no tenien dret a votar ni a divorciar-se, a la custòdia dels propis fills; si estaven casades no tenien dret a tenir ni gestionar propietats, no tenien accés a la mateixa educació que els homes o no podien accedir a la universitat. Encara avui, quan el debat transfeminista deixa espai per a moltes més identitats i subjectivitats, intentant superar la visió radicalment binària i desequilibrada que el món occidental perpetua i alimenta a través de normes monolítiques i estereotips de gènere molt difícils d'erradicar, aquest desnivell no està del tot resolt. El camí de les lluites feministes ha estat llarg, difícil, ple d'obstacles, de passos enrere, d'avencs molt difícils de creuar, amb uns elements que, al final de cada lluita guanyada o perduda, tornen a la superfície, de maneres i formes diferents, però que sempre es repeteixen. A partir de les primeres «reivindicacions» feministes,⁹ els àmbits en què s'ha produït cada conflicte han estat els cossos (de les dones), l'educació (dels homes), la necessitat (i impossibilitat) d'autodeterminar-se, decidir per a la pròpia vida, seguir els propis somnis. Aquestes últimes tres demandes, negades a la majoria de les dones encara avui. Les reivindicacions al dret de vot i de llibertat que esclaten durant la Revolució Francesa culminen amb la publicació, l'any 1791, de la *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*, obra d'Olympe de Gouges (que acaba, però, guillotinata l'any 1793 a causa de la seva oposició, valenta i ferotge, contra Marat i Robespierre). Gairebé contemporani és l'assaig de Mary Wollstonecraft *A Vindication of the Rights of Woman*, publicat el 1792 al Regne Unit, que defensa que dones i homes són iguals i que, per això, haurien de tenir els mateixos drets. De fet, l'afirmació de Wollstonecraft que subratlla com l'opressió de les dones no depèn de la naturalesa, sinó que està vinculada a l'educació es decanta en obert contrast cap al pensament de Rousseau i de gairebé tots els filòsofs de la Il·lustració «antiquats» i profundament «masclistes» (Amorós, de Miguel, 2005; Amorós, 1990; Valcàrcel, 1998). Cap a mitjans del segle XIX, amb la sedimentació de principis importants del pensament «progressista» de la Il·lustració i de la Revolució Francesa, com ara el sufragi universal (per als homes), la societat occidental viu canvis memorables i substancials. Assistim a lluites ferotges i violentes que porten, per exemple, a

9 Podem considerar «feministes» unes quantes publicacions que, en realitat, no ho eren però que van posar les bases del feminisme modern: el llibre *La cité des dames* de Christine de Pizan (publicat el 1405), *Égalité des hommes et des femmes* de Marie le Jars de Gournay (publicat el 1622) i el llibre *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugés* de François Poullain de la Barre (publicat el 1673).

l'abolició de l'esclavitud; la revolució industrial, a més d'afavorir el naixement d'organitzacions sindicals i de lluita pels drets dels treballadors, porta a un canvi total en l'estructura social i en la composició de les famílies i de les ciutats. Aquesta primera expressió del feminisme, anomenada primera onada, es concentra en les dones, com a col·lectiu fràgil i marginat i sobre el rol de les dones a la societat i la seva invisibilitat dins del sistema patriarcal.¹⁰ Les lluites es focalitzen en el fet que les dones, que contribueixen tant com els homes al «progrés de la civilitat», no tenen cap mena de dret respecte al grup dominant que exerceix el poder econòmic, social i cultural: el grup de l'home, blanc, potent i cisheterosexual. D'elles se'n parla com de «sufragistes». No es defineixen «feministes» (aquesta paraula no s'utilitzarà fins als anys noranta del segle XIX) ni *suffragettes* (terme utilitzat per primera vegada en un article del *Daily Mail* l'any 1906 com a insult). Com escriu Harriet Dyer en el seu *The little book of feminism*, no són feministes, sinó activistes que treballen per defensar els drets de les dones i molts altres drets negats (2016: 11).

De tota manera, tot i que es tracta «només» d'accions per defensar uns drets fonamentals com ara el vot, cap a mitjans del segle XIX el moviment sufragista esclata en diversos brots als països occidentals (Europa i Estats Units) amb una producció interessant d'assaigs i pamflets que comencen a donar espai també a la producció teòrica entorn de l'alliberament de les dones (Josephine Butler, Emmeline Pankhurst, John Stuart Mill, Elizabeth Cady Stanton, entre moltes altres). El moviment, però, roman aïllat dins de les fronteres dels diferents països sense tenir la capacitat de constituir-se en una xarxa internacional i internacionalista i manté separacions ideològiques i diferències culturals i territorials tan importants que és difícil considerar-lo un moviment polític. Sembla més una tendència cultural i social que té formes diferents segons els països, les polítiques socials del lloc on es forma, la classe (econòmica, social i cultural) de les dones que lluiten per aquests drets.¹¹ No és de menor importància, entre altres coses, el fet que els pocs homes que no s'oposen a l'acció de les seves companyes i, de vegades, les suporten i sostenen, fins i tot col·laboren amb elles, observen el moviment sufragista i, més tard, el moviment feminista amb una actitud paternalista i de condescendència que porta a una forta in-

10 Les lluites d'aquest moment afecten únicament i exclusivament les dones com a col·lectiu que no té reconeixement públic i social. No es qüestionen de manera radical temes com ara la sexualitat o el destí de maternitat, ni apareix d'alguna manera una anàlisi sobre la identitat de gènere, que portarà més tard a interrogar-se sobre el significat del terme *dona/dones* entès com a col·lectiu i a analitzar-ne la varietat i la composició fragmentària i heterogènia. Totes les altres subjectivitats que no es reconeixen en el gènere femení o masculí queden excloses, en aquesta fase, de qualsevol reivindicació.

11 Per a una anàlisi més aprofundida dels moviments sufragistes i feministes, és molt interessant l'estudi que Toni Galmés i Maria Àngeles Cabré fan a través de la producció gràfica de cartells, pamflets i manifestos (Galmés, Cabré, 2019).

fantilització de tot el moviment.¹² Les campanyes de les activistes per al vot de les dones, que es conquerirà finalment en moments molt diferents, de vegades amb discrepàncies de dècades entre els països occidentals,¹³ deixen una herència molt important, encara que fragmentària i no sistemàtica. Totes aquestes lluites i anàlisis polítiques i teòriques que tenen lloc a Europa o als Estats Units, però, mantenen una forta accepció vinculada a la cultura d'aquesta societat: colonialista, racialitzada i profundament classista. Si la lluita pel dret al vot es va dur a terme paral·lelament amb les lluites abolicionistes¹⁴ (sobretot als Estats Units), la relació entre les lluites de la classe obrera i el feminisme de la primera onada sempre ha estat més ambigua i antagònica: d'una banda, els directius del moviment de lluita obrera estan arrelats en posicions força masculistes i els costa reconèixer en les dones un col·lectiu que, a més de l'explotació laboral, també pateix altres tipus d'opressions; d'altra banda, el moviment «feminista» lluita pels drets de totes les dones, però el seu recorregut continua sent molt classista i vinculat a la burgesia i la classe mitjana. Aquesta dificultat per trobar punts de connexió en la lluita penalitzarà sobretot els grups de sufragistes i feministes que haurien estat molt més forts si haguessin tingut punts de coincidència amb les dones de la classe treballadora i els col·lectius racialitzats (Dyer, 2016; Marçal, 2019; Galindo, 2013; Davis, 1981; Ricci, 2018; Farnsworth, 1976; Lorde, 1979). És exemplar, en aquest sentit, la determinada oposició de Lenin a Alexandra Kollontai,¹⁵ a qui acusava de «burgesa» quan ella negava rotundament

12 No és casual, per exemple, el to paternalista que utilitza John Stuart Mill en el seu assaig *The subjection of women* (1869), en què remet als homes la tasca d'alliberar les dones de la seva condició de subordinació. El mateix to es nota també en l'opinió d'un «home culte» (com el defineix Virginia Woolf) sobre el sufragi universal: «Les influents són les filles dels nobles, no les filles dels homes amb estudis. I aquella influència és de la mena descrita per un distingit membre de la seva professió mateixa, el difunt Sir Ernest Wild.» Ell clamava que la gran influència que les dones exercien sobre els homes sempre havia estat, i sempre hauria de ser, una influència indirecta. A l'home sempre li agradava pensar que feia la feina per si mateix quan, de fet, feia exactament el que la dona volia. La dona assenyada, però, sempre li deixava pensar que ell dirigia l'espectacle, i no era així. Qualsevol dona que triava adoptar un interès per la política tenia el poder immensament més gran sense el vot que amb ell, perquè podia influir en molts votants. La sensació d'ell era que no era correcte rebaixar les dones al nivell dels homes. Elevava la mirada cap a les dones, i desitjava seguir-ho fent. Desitjava que l'època de la cavallerositat no passés, perquè tot home que tenia una dona que prengué cura d'ell, s'agradava de resplendir als seus ulls. (Woolf, 2021 [1938]: 29).

13 Nova Zelanda (1893), Finlàndia (1906), Noruega (1913), Dinamarca (1915), Rússia (1917), Països Baixos, Gran Bretanya, Alemanya, Àustria, Txecoslovàquia, Polònia (1918), Estats Units (1920), Espanya (del 1931 al 1939), Brasil i Uruguai (1932), França (1945), Itàlia (1946), Argentina i Veneçuela (1947), Xile (1948) i Mèxic (1954).

14 L'any 1848 es va celebrar a Seneca Falls, ciutat dels Estats Units, la primera convenció per debatre els drets de les ones. Les organitzadores més actives d'aquesta convenció van ser Elizabeth Cady Stanton i un grup de dones quàquers, un moviment religiós de l'Església cristiana protestant que oficialment s'anomena Religious Society of Friends, entre les quals hi havia Lucretia Mott. Mott i les dones quàqueres en general eren conegudes per les seves capacitats oratòries, en un moment en el qual era molt difícil que les dones poguessin prendre la paraula públicament. En la seva obra, *History of woman suffrage*, que va escriure amb Susan B. Anthony, Matilda Joselyn Gage i Ida Husted Harper, Stanton atribuïa a la Convenció de Seneca Falls l'inici del moviment pels drets de les dones als Estats Units. És interessant observar com moltes de les dones presents a la convenció de Seneca Falls provenien de l'activisme abolicionista i antiesclavista, sobretot lligat a la Societat Antiesclavista Estatunidenca. Un moviment civil i polític en el qual les dones van participar molt activament tant des del punt de vista teòric i de divulgació com des del punt de vista de les accions d'ajuda als esclaus fugitius i de construcció de la xarxa clandestina d'informació i ajuts.

15 Revolucionària russa, es forma al costat de Clara Zetkin. Ocupa càrrecs importants al partit i al govern, però aviat està en desacord amb els líders per la seva visió lliure i inconformista de les relacions, la sexualitat i la família. El 1908 publica *Les bases socials de la qüestió de la dona*.

l'existència d'una «essència femenina» i afirmava la necessitat d'alliberar-se del matrimoni indissoluble, que alimenta l'esclavitud de les dones per deixar espai a unions lliures i basades en el respecte recíproc. Lenin va donar suport sense dubtar a la lluita de Kollontai i a les seves reivindicacions pel que fa al treball, participació política i drets, com el divorci o l'avortament, però no respecte a la sexualitat i el matrimoni, com si aquestes qüestions fossin un tema intocable, un problema que no era un problema de veritat, un element inútil, destorbador i superflu. De fet, el mateix Marx, a l'hora d'analitzar les causes de l'opressió de les dones, ho basa tot en el sistema capitalista, quan, en canvi, aquesta opressió va néixer molt abans del capitalisme i també es manté en societats profundament no capitalistes. A més, Marx omet un element fonamental, que és la jerarquia de poder de gènere que caracteritza la majoria de societats.¹⁶

La relació entre la militància política dins d'un partit i la militància feminista (o l'activisme sufragista) és molt ambigua. Molt lúcida, sobre aquest tema, ens sembla l'anàlisi de Maria Mercè Marçal, que escriu l'any 1978 sobre la condició de les dones activistes dins d'un partit (PSAN) que hauria de ser molt progressista (almenys, en la teoria!). Encara que és una observació molt puntual i limitada al partit i a l'època (el final dels anys setanta en una Espanya on els partits sortien a la llum després d'haver-se amagat durant molts anys i intentaven construir i reconstruir una estructura que la dictadura havia intentat esborrar i destruir completament), es pot ampliar com a raonament general sobre la relació entre els partits (i el poder) constituïts i les dones que dins hi han dut a terme accions i anàlisis polítiques igual que els companys homes.¹⁷

Més enllà de la relació entre els moviments de lluita per l'emancipació de les dones amb els partits i amb l'àmbit polític, indiferentment socialista o liberal,¹⁸ des de principis del segle xx, les accions de les feministes, a més de la

16 «Aquest fracàs prové del fet que el marxisme, com a teoria de la vida social, és relativament indiferent al sexe. En el mapa del món social, que Marx dibuixa, els éssers humans són treballadors, camperols o capitalistes; el fet que també siguin homes i dones no es considera particularment significatiu. En canvi, en els mapes de la realitat social dibuixats per Freud i Lévy-Strauss, hi ha un profund reconeixement del paper de la sexualitat en la societat i de les profundes diferències entre l'experiència social dels homes i la de les dones.» [traducció de l'autora] (Rubin, 1975: 160).

17 «Si hem analitzat aquest any darrer, de vuit de març a vuit de març, pel que fa al moviment d'alliberament de la dona, cal que estenguem aquesta anàlisi a l'interior del partit, és a dir, que esbrinem fins a quin punt el PSAN té assumides les exigències d'aquest alliberament, i quin és el camí que encara ens falta recórrer. [...] Cal dir que ens falta molt camí per recórrer: mentiríem si diguéssim que el partit ha assumit a la pràctica tot allò que sí que va assumint en la teoria. Cal, per això, una lluita constant contra la inèrcia que fa que els partits, i el nostre entre ells, reflecteixin sense crítica molts aspectes de la marginació de la dona en la societat. Les dones partim, a l'hora d'ingressar en el partit, d'una situació desigual: la nostra educació ens predisposa als papers subordinats. La competitivitat i l'agressivitat, que en els homes se'ls estimula de petits, es reprimeixen en les dones. La inseguretat i la dependència envers l'home fan que molts cops ens automarginem dels llocs de responsabilitat. D'altra banda, les companyes que han de fer front a tasques domèstiques i a la cura dels infants veuen molt dificultada la seva participació en igualtat de condicions» (Marçal, 2019: 163-165).

18 Segons Dyer, sembla que cau definitivament amb el fracàs electoral de Hillary Clinton el 2016, encara que aquesta afirmació ens sembli massa optimista!

qüestió del vot, es concentren en dos aspectes fonamentals de la seva condició als països occidentals: l'accés a l'educació i a l'estructura familiar (amb totes les seves conseqüències sobre el dret de gestionar el patrimoni propi, els casaments obligats, el divorci, la custòdia dels fills, la maternitat com a obligació moral i social, les lleis sobre l'avortament i la tutela de la maternitat per a les dones treballadores).

És interessant observar com, paral·lelament a les reivindicacions sobre el dret a l'accés a l'educació i gairebé contemporàniament en tot el món occidental, es va dur a terme el mateix procés, és a dir, la creació d'escoles per a la formació de mestres i per a l'educació diferenciada per a les nenes. Des d'aquest punt de vista, és interessant l'opinió de Gerda Lerner (1993) en el seu llibre sobre la mística femenina i l'anàlisi de la Bíblia des de l'edat mitjana per part de dones, que subratlla com l'error en algunes de les reivindicacions de les dones ha estat l'alineament amb aspiracions masculines i l'anhel a l'aprovació per part dels homes d'aquestes reivindicacions. Això —afirma Lerner— ha alimentat la creació d'una educació segregada per a les dones que «justificava» les seves aspiracions «intel·lectuals» només perquè les formava per ser místiques o mares. Al mateix temps, però, la segregació escolar va produir espais de llibertat i d'intercanvi que no havien existit abans. Des d'aquests espais de confrontació van néixer les condicions perquè les dones poguessin superar la idea de tenir rols de lideratge en situació que, en qualsevol cas, continuaven sent dominades pel pensament masculí, i passar, com diu Lerner, d'un nivell d'anàlisi de la seva condició a una formulació teòrica.

Aquesta visió de l'educació s'ha de confrontar amb altres elements de transformació importants: entre les dues guerres mundials —a Espanya i Catalunya durant els anys de la República i la guerra del 1936 al 1939 que portarà a la dictadura de Franco—, les dones entren massivament al mercat del treball. Aquest fenomen transformarà profundament l'estructura i la composició de les famílies i, més en general, de la societat. Serà en aquest moment que les dones adquiriran un poder econòmic més concret que no anirà, però, en paral·lel a l'adquisició d'un poder més gran de decisió i social, encara que sigui fonamental —exactament en aquests decennis— la seva aportació en tots els processos de resistència contra els feixismes.

La retòrica de la maternitat: repronormativitat i control dels cossos

Entre els anys vint i els anys cinquanta del segle xx tenen lloc uns quants esdeveniments i situacions que són molt importants per al desenvolupament posterior dels moviments feministes. Els anys vint es caracteritzen per un increïble ferment cultural i social en tot el món occidental, com a reacció a la Primera Guerra Mundial. Les dones entren massivament en el món del treball assalariat i molts països occidentals comencen a reconèixer uns quants drets bàsics ja reivindicats per les sufragistes. Els anys cinquanta, però, pel que fa a la condició de les dones, es caracteritzen per una forta empenta cap al passat, cap a la família tradicional, cap a la maternitat com a opció salvadora i natural. Una actitud deguda a una necessitat demogràfica de repoblació del planeta i psicològica de «tranquil·litat» després dels anys del nazisme i del feixisme i dels horrors de la guerra, però també a una operació molt estructurada i conservadora d'empenta cap a un canvi de mentalitat i de cultura, impulsada pels governs de molts països.

Si Friedan (1963) explica la condició de les mestresses de casa, blanques, de classe mitjana i amb accés (encara que limitat) a l'educació, no podem deixar fora el fet que la societat (també la societat occidental) estava (i està) formada per dones racialitzades, de classes diverses, amb un accés al treball assalariat i a l'educació molt diferents. Contemporàniament a l'estudi de Friedan, els anys seixanta van produir investigacions importants sobre la condició d'aquestes dones, fins aleshores invisibles. Per aquest motiu s'ha de comparar, en el mateix pla d'anàlisi, el pes social de les *pin-up* o de les dones que podien tenir accés a la universitat (encara que fos limitat al temps de no estar casades i tenir fills), amb el pes de les dones que continuaven morint-se de part o que eren analfabetes durant tota la vida; la influència de dones activistes i actives políticament en les vides de les dones obligades a quedar-se en relacions sentimentals violentes o de les quals s'haurien volgut senzillament alliberar; el pes de les noves idees polítiques amb les pressions socials i de la cultura religiosa, catòlica o d'altres corrents.¹⁹ A la novel·la *Tres guinees*, publicada l'any 1938, en ple ascens dels règims feixistes i nazis amb tota la seva propaganda i apartat d'exaltació de les dones com a mares de la pàtria i reines de la llar, Virginia Woolf analitza amb agudesa i intel·ligència la condició de les dones i la seva relació amb el poder

¹⁹ En primer lloc, cal esmentar el fet que el model que passa a través de la pantalla del cinema (i de la publicitat i de les revistes adreçades a un públic substancialment femení) es transforma en «model a seguir» només des del punt de vista de la imatge estètica i de superfície. En segon lloc, les dades ens demostren com la revolució dels electrodomèstics, les polítiques sobre la maternitat i el fet de poder treballar fora de casa no canvien radicalment la condició de les dones. Les dones com a «col·lectiu» continuen submises a normes socials aclaparadores, són educades (la majoria continuen sent gairebé analfabetes fins al final dels anys seixanta en tot el món occidental) per ser mares i esposes, no tenen cap control sobre els seus cossos i les seves sexualitats (ni plantegen poder-ne tenir).

dels homes i reconduex l'origen de guerres, violències i dominacions al centre de la substància patriarcal i masclista de la societat en què viu. L'exigència que havia expressat a l'assaig *Una habitació pròpia* (1929) d'un espai dedicat a les dones, on cadascuna pogués trobar el seu lloc, se sentís lliure de ser ella mateixa, sense pressions socials i sense el control dels homes (des de qualsevol punt de vista), representa una visió extraordinàriament revolucionària. L'alliberament de les gàbies i de les normes socials del patriarcat només pot arribar a través de la pròpia presa de consciència i a través del distanciament dels homes. Les dones se salven soles, s'organitzen elles mateixes i no estan subjectes a la voluntat masculina limitadora i, fins i tot, esclavitzant.

Observem, doncs, una cesura important entre la Primera i la Segona Guerra Mundial. Si els anys vint i trenta, com ja hem afirmat, signifiquen per a les dones un moment de gran ferment cultural i d'empoderament, sigui a través de l'educació com a través del treball assalariat, els feixismes i la Segona Guerra Mundial representen el punt d'inflexió de cada lluita i protesta. És absolutament necessari tornar a una rutina de «normalitat» i moltes dones s'empassen la nova propaganda com si fos l'única solució, i renuncien (gairebé sempre inconscientment) a totes les conquestes dels últims anys pel que fa a drets, llibertat, presència política i social en nom d'una nova vida, feta de tranquil·litat i família. Renuncien al control sobre els propis cossos i sentiments, deixen que la seva vida sigui gestionada pels seus marits, no estudien, no es fan preguntes. Aquesta actitud, que òbviament no comparteixen totes les persones en el món, continua, amb pics més alts o més baixos, fins al segle XXI. Encara avui moltes dones no exerceixen cap control sobre el propi cos, sigui per motius legals (per exemple les lleis sobre la interrupció voluntària de l'embaràs), sigui per pressions socials, culturals o religioses extremadament normatives i influents; un percentatge molt alt de dones deixa la feina després d'haver tingut el primer fill per temes de conciliació familiar; les dones continuen morint assassinades per les seves parelles o exparelles, la pressió estètica influeix moltíssim (més del que es pensa) en els comportaments i les eleccions de les dones.

És important subratllar uns quants factors que repercuteixen, de manera i amb pes diferent, en la producció d'aquesta actitud i d'aquest pensament. Primer de tot la majoria de les persones (també les de classe obrera i més pobres i les racialitzades) comencen a tenir accés als productes de la cultura de masses, substancialment el cinema i les revistes, que proposen models i valors molt concrets i controlats per una cultura del consum i de l'afirmació social. Friedan (1963), per exemple, situa el naixement del mite de la feminitat justament entre el final dels anys quaranta i el principi dels anys cinquanta i identifica

en les revistes i en els anuncis publicitaris el principal vehicle de transmissió d'aquests nous mites.²⁰ Un altre factor impactant, sempre entre els anys trenta i cinquanta, és l'operació de sensibilització i implicació perquè les dones entrin a treballar a les fàbriques i s'ocupin de feines fins a aquella època considerades masculines (durant els últims anys de la Segona Guerra Mundial) i la mateixa operació, però amb una finalitat exactament contrària, que es va produir immediatament després perquè les dones deixessin les feines que acabaven d'aprendre i descobrir per deixar els seus llocs als homes que retornaven de la guerra. Elles, doncs, havien de tornar a les seves cases, on les esperava la cura de la família, els fills i un paper de senyora somrient i activa que, com a premi, podia tenir una bona batidora.²¹

La consciència econòmica i política de les dones treballadores, que s'havia desenvolupat amb l'ocupació del món del treball, es vol transformar, sempre a través de la propaganda majoritària (*mainstream*), en la construcció social i cultural d'una nova imatge de la dona: independent i lliure, escolaritzada (el mínim que calgui per gestionar una família), autònoma des del punt de vista laboral (fins al moment de casar-se) i de les opcions de vida familiar i afectiva, però, al mateix temps, una dona que entre aquestes opcions sempre tria la de la família, la maternitat i la submissió al model patriarcal. Una dona nova que no naixia desafortunadament des d'un punt de vista feminista, sinó que era el producte molt ben construït i dissenyat (i destinat a durar fins avui) de les

20 Pel que fa les revistes especialitzades en públic femení, els continguts són una barreja de suggeriments imprescindibles sobre la casa i la cuina, patrons per cosir-se elles mateixes els vestits, consells per a l'educació dels infants i consells per conquerir un home per casar-s'hi i mantenir el seu interès sexual. No hi trobem mai cap article d'aprofundiment que vagi més enllà d'informacions superficials i assertives sobre educació o sexualitat (entesa només com un mitjà per conquerir un home); no hi trobem mai temes de política o actualitat: una operació cultural molt definida i sense escrúpols, que fonamentava l'èxit propi sobre la ignorància i la comoditat de viure en un món en què tot és prefabricat. «D'aquesta manera la mística de la feminitat va començar a difondre's per tot el país, emparant-se en vells prejudicis i convencionalismes còmodes que tan fàcilment donen al passat poder sobre el futur. [...] La mística de la feminitat afirma que el valor més alt i l'únic compromís de les dones és la realització de la seva feminitat. [...] L'error, afirma la mística, l'arrel dels mals de les dones en el passat, és que elles envejaven els homes i tractaven de ser com ells en lloc d'acceptar la seva naturalesa, que només pot trobar la plenitud a través de la passivitat sexual, la dominació masculina i el nutrici amor maternal. [...] La nova mística converteix les mares-mestresses de casa, que mai no van tenir cap ocasió de ser una altra cosa, en referents per a totes les dones.» [traducció de l'autora] (Friedan, 2009 [1963]: 120).

21 És molt interessant, sobretot per a aquest treball de recerca que indaga les representacions dels cossos, l'anàlisi que Galmés i Cabré proposen al seu llibre *Lila. Història gràfica d'una lluita*, publicat el 2019. A través dels cartells de propaganda, els dos autors tracen un recorregut del model de dona que entre els anys trenta i cinquanta es transmet a fi de construir un sentit comú que vagi en la mateixa direcció de les polítiques governamentals dels països occidentals. Escriuen Galmés i Cabré (2019: 58-64): «Intentem trobar una sola imatge, una gran icona que el llustri i representi visualment aquesta lluita [...] Rosie la Rebladora (Rosie the Riveter) o, com se la coneix, la protagonista del "We Can Do It!". [...] La propaganda consisteix en la doctrina o les idees que són difoses per una organització amb el propòsit d'influir en els comportaments humans. [...] Durant la Segona Guerra Mundial les empreses, les grans corporacions i els governs van treballar junts per canviar hàbits i comportaments. [...] ... es va crear una Oficina d'Informació de la Guerra, destinada a filtrar les notícies i condicionar l'opinió pública. [...] Al final de la guerra, la narrativa visual va canviar. Una vegada més, es va demanar a les dones que renunciessin als seus treballs i tornessin a les llars i que, quan els herois arribessin a casa, tinguessin un bon plat calent esperant-los a taula. La màquina de propaganda va treballar el doble per treure les dones de les fàbriques que perquè hi anessin abans de la guerra. Tot i que per aquest propòsit ja no es va recórrer als pòsters de la WPA o als de les fàbriques, sinó a un sistema de propaganda més persuasiu: influir en el modus vivendi de les famílies.»

necessitats econòmiques del sistema capitalista (Garzón, 2018; Friedan, 1963; Galmés i Cabré, 2019).

Tot aquest raonament presenta, però, uns quants límits que considerem molt importants: primer de tot, s'ha de destacar que, no obstant tota la propaganda i el treball de revistes, publicitat, televisions i poder genèric, les dones continuen lluitant pels seus drets socials i laborals, pel control dels seus cossos i de les seves relacions, per la seva educació (per exemple, és de l'any 1949 una de les obres fundacionals del feminisme, *El segon sexe*, de Simone de Beauvoir; i dels anys 1949 i 1953 són, respectivament, *Sexual Behavior in the Human Male* i *Sexual Behavior in the Human Female*, d'Alfred Kinsey, que ens donen una visió molt variada i gens convencional de les sexualitats dels nord-americans i, sobretot, de les nord-americanes). Això s'afegeix al fet que aquesta «regressió» burgesa i tradicionalista de les dones dels anys cinquanta, descrita per Friedan, no afecta un percentatge gaire alt de dones occidentals, perquè són de classe treballadora i racialitzades, dones que estan obligades per motius econòmics i de classe a continuar treballant fora de casa, i afegeixen a la seva opressió com a dones, l'opressió causada pel món laboral i el racisme.

A més de la ceguesa total respecte a la interseccionalitat, el límit més important que trobem analitzant obres com les de Friedan, Beauvoir, Woolf i del mateix Kinsey, és que les seves reflexions continuen basant-se en la idea que les categories «femení» i «masculí» són les dues úniques categories possibles per llegir la realitat i que són oposades i complementàries. Aquest tipus de pensament impedeix que es pugui superar, desconstruir i transformar la visió profundament binària del món, cancel·la qualsevol altra subjectivitat que no encaixi en aquestes dues classificacions, tanca el col·lectiu de les «dones» dins d'un espai exclusiu i asfixiant i a més alimenta la idea d'una «essència femenina» pròpia d'aquest col·lectiu que avui, segons la nostra opinió, ha esdevingut inacceptable.

He dubtat molt de temps abans d'escriure un llibre sobre la dona. El tema és irritant, sobretot per a les dones; i no és pas nou. La querella del feminisme ha fet rajar bastant de tinta i ara és gairebé closa: no en parlem més. Però hom en parla, tanmateix. I no sembla pas que les enormes bestieses pronunciades durant aquest darrer segle hagin aclarit gaire el problema. D'altra banda, hi ha problema? I quin és? Hi ha tan sols dones? (Beauvoir, 2012 [1949]: 1)

Simone de Beauvoir, figura fonamental que «anticipa» la segona onada del feminisme, comença així el seu llibre *El segon sexe* (1949), una obra que, encara que no superi la visió dicotòmica de la societat, canvia radicalment la

visió de la condició de les dones en el món occidental. La pregunta de la qual parteix Beauvoir és senzilla alhora que infinitament complexa: *què és una dona?* La seva frase, potser la més famosa, «Ningú no neix dona: s'hi esdevé»²² posa al centre la construcció de la categoria «dones» com si es tractés d'una cosa catalogable, natural, amb elements que tornen i es repeteixen i són suficients perquè una persona sigui una dona. Simone de Beauvoir analitza la història del pensament occidental per demostrar com els rols de gènere estan marcats pels homes, no només en l'àmbit legislatiu, sinó també en la literatura, les normes socials i morals, els costums quotidians. Si mirem la nostra societat des d'aquest punt de vista, queda clar com el concepte de «sexe» és modelat per la cultura i no es troba senzillament «en la natura de les coses».²³ L'alliberament de les dones que anhela la filòsofa és sobretot social i, en particular, es refereix a l'àmbit de les relacions i al paper de mares que, segons ella, és el que més afecta les opcions vitals de les dones.

És a partir d'aquestes reflexions que les reivindicacions de les dones comencen a incloure també el cos i la sexualitat, a més de temes com ara la descolonització²⁴ i la racialització dels estudis de gènere que es duen a terme gràcies al naixement de moviments feministes fora del pensament occidental i de la majoria (*mainstream*). És exactament en aquests anys que les reivindicacions de les feministes manllevan el concepte d'opressió de les batalles anticolonials i tenen un vessant analític més radical que pretén desconstruir i subvertir l'existent, per qüestionar la categoria mateixa de poder.

22 «On ne naît pas femme, on le devient». En *El segon sexe*, contestant a una frase de Stendhal, Beauvoir (1949: 326) diu: «I Stendhal: "Tots els genis que neixen dones es perden per a delict del públic." En realitat, no es neix com a geni: s'esdevé un geni; i la condició femenina ha fet fins ara que aquest esdevenir sigui impossible.» [traducció de l'autora].

23 Beauvoir assenyalava com tota aquesta condició no té res a veure amb la naturalesa. És només una construcció dels homes que, així, mantenen la seva condició de privilegi i poder com a subjecte, com «un essencial» respecte a «l'altre inessencial», i encadenen les dones en la seva posició jeràrquicament inferior sense cap anhel, aparent, de rescat: «Ella es defineix i es diferencia en relació amb l'home, i no l'home en relació amb ella; ella és l'inessencial davant l'essencial. Ell és el subjecte, ell és l'absolut: ella és l'altre. La categoria de l'altre és tan original com la consciència mateixa. En les societats més primitives, en les mitologies més antigues, sempre es troba una dualitat, la del *mateix* i l'*altre*; [...] l'alteritat és una categoria fonamental del pensament humà. Cap comunitat no es defineix mai com *una* sense immediatament posar l'*altre* davant seu. [...] Com és que, doncs, entre els sexes no s'ha establert aquesta reciprocitat, que un dels termes s'hagi afirmat com l'únic essencial, i s'ha negat tota relativitat en relació amb el seu correlatiu, que defineix com l'alteritat pura? Per què les dones no contesten pas la sobirania masculina? Cap subjecte es postula des del principi i espontàniament com l'inessencial; [...] D'on prové, en la dona, aquesta submissió?» [traducció de l'autora] (Beauvoir, 1949: 28-31).

24 Utilitzarem els termes *descolonial* i *descolonialisme* en lloc de *postcolonialisme*, que s'utilitza en la majoria d'aquests estudis. Estem d'acord amb Borghi (2020: 27) quan afirma que l'entrada en ús del terme *postcolonialisme* als anys vuitanta no va ajudar a aclarir conceptes. El prefix *post*, tot i no tenir un valor temporal, sinó que indica la superació d'un punt de vista sobre el món i un canvi de paradigma, ha arrelat, de fet, en la idea que el món va sortir del colonialisme i va entrar en un període que havia deixat enrere la colonització dels territoris: «En resum, totes ens vam enganyar que el colonialisme s'havia acabat i que ara començàvem de zero, atès que, per llei, totes i tots som iguals, lliures i ciutadanes i ciutadans d'un estat nació. El millor dels mons possibles. Aquesta visió no només ens va fer viure en la il·lusió, sinó que també va portar confusió. Quan parlem de colonialisme ens referim a un procés (històric), el de l'expansió, la conquesta d'un territori i la sobirania d'un país sobre un altre. La descolonització, per tant, esdevé el procés (històric) de sortida del colonialisme per arribar a la independència.» [traducció de l'autora].

La maternitat i el concepte de repronormativitat continuen sent un dels pilars de la visió patriarcal de la nostra societat. Cap al final del segle xx, les dones occidentals adquireixen més capacitat i seguretat econòmiques, tenen més control sobre els seus cossos i, gairebé totes, trien un treball assalariat, encara que sigui precari, amb una forta bretxa salarial, que moltes han de deixar després del primer fill o per facilitar la carrera professional del marit. La pressió de les normes socials cap a la maternitat i al casament (a través dels grans mitjans de comunicació es continuen transmetent els models de la dona mare per naturalesa i mestressa de casa), les discriminacions salarials i racials, la violència endèmica, sobretot familiar i masclista, continuen sent més que presents a les vides de totes i es continuen considerant un tema personal i individual i no pas social i col·lectiu, malgrat els intents de l'anomenat «feminisme institucional».

El *gender mainstreaming* (una estratègia de política pública, que implica la integració d'una perspectiva de gènere en les polítiques, les mesures normatives i els programes de despesa)²⁵ proporciona solucions aparentment efectives, com ara la baixa de maternitat obligatòria i pagada, la tutela dels menors i de les dones en casos de violència, l'educació pública oberta a totes les persones. Solucions, però, que en l'àmbit pràctic i de pressió social no són suficients: es continua marginalitzant qualsevol persona que triï no tenir fills, mantenir relacions sexuals «no conformes a les normes més difoses», no respectar els cànons de l'expressió de gènere i no quedar-se atrapada en una visió binària i heteronormativa de la identitat de gènere.

Per resumir, podem afirmar que el que encara no està superat és el convenciment que les dones siguin, per naturalesa, diferents (que significa inferiors) dels homes, que tinguin una tendència i una actitud natural cap a la maternitat i a la criança dels fills i que el món es pugui explicar només amb dues categories, oposades i complementàries, que corresponen als sexes masculí i femení (Butler, 1990; Lorde, 1979; Rippon, 2020; Joel 2012).

L'escenari presenta, doncs, dos elements clau: el concepte *binari* i *bioessentialista*, que preveu dos sexes biològics, oposats i complementaris i diferents entre si perquè posseeixen aparells reproductius diferents i l'obligatorietat a triar la maternitat com a destí (dictat per l'anatomia), elecció prioritària, acceptació de la norma i afirmació de la normalitat sobre qualsevol altra cosa.

25 Aquesta definició es troba al web de l'EIGE (European Institut for Gender Equality): «La integració de la perspectiva de gènere s'ha adoptat internacionalment com a estratègia per aconseguir la igualtat de gènere. Implica la integració d'una perspectiva de gènere en la preparació, el disseny, la implementació, el seguiment i l'avaluació de les polítiques, mesures reguladores i programes de despesa, amb l'objectiu de promoure la igualtat entre dones i homes i combatre les discriminacions.» <<https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/what-is-gender-mainstreaming>> [consulta: 17-06-2022] [traducció de l'autora].

Comencem amb l'essencialisme de les diferències entre homes i dones. François Poullain de la Barre, l'any 1673, en el seu tractat *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjuge*, declarava que «la ment no té sexe»: aquesta afirmació és, encara avui, objecte d'un debat molt animat que es refereix al control i a l'educació del cos i de la sexualitat i que es posa en marxa a partir d'una creença molt arrelada i difícil d'erradicar: la idea que les dones —i totes les persones o els comportaments que tinguin característiques femenines—, siguin inferiors, descontrolades i amb menys capacitats que els homes i que, per això, es puguin dirigir, menysprear i mantenir en una posició intel·lectual, social, cultural i econòmica subordinada.

Ens semblen molt interessants, en aquest sentit, els estudis de Gina Rippon i de tota la part de la neurociència que estudia les relacions entre les reaccions del cervell humà i les capacitats manuals, socials i de memòria de les persones. En el seu llibre *The Gendered Brain. The new neuroscience that shatters the myth of the female brain* (2019), Rippon explica com ha canviat l'estudi del cervell durant els segles i la importància revolucionària del nou (i molt recent) coneixement sobre la plasticitat del cervell al llarg de tota la vida d'una persona. Haver descobert que el cervell continua canviant, també en les persones adultes, ens permet de combinar les dades biològiques que tenim sobre el cervell amb l'experiència de cada persona: on viu, quins estímuls rep (intel·lectuals, però també de llum, colors, olors, sorolls i sons), quan i com canvia la formació del seu cervell en funció dels coneixements, habilitats i experiències socials que té. Això ens permet de refusar afirmacions com la de Gustave Le Bon²⁶ (afirmació precedida, flanquejada i seguida per moltes altres del mateix nivell) sobre la clara inferioritat de les dones deguda al volum del seu crani —del qual mesurava la dimensió i li servia com a índex d'intel·ligència— i per afirmar amb força que qualsevol diferència entre les persones no és res més que una barreja entre el factor biològic i l'experiència vital i que mai no està vinculada al sexe biològic que s'assigna en néixer. Segons Rippon, haver descobert que cada cervell, durant tota la vida, es manté plàstic, té repercussions importants en la comprensió de les diferències entre les persones. Reporta també com les diferències de mida dels cervells masculins i femenins que es detecten no influeixen mínimament en el desenvolupament de les capacitats

26 Rippon obre el primer capítol del llibre amb aquesta cita de l'any 1895 que, com observa, és pròpia d'un tipus específic de científics (homes) que, al llarg dels segles, s'han interessat per aquesta mena d'estudis i que, pel que intuïm llegint les seves publicacions, estaven obsessionats en la necessitat d'explicar com les diferències entre homes i dones eren biològiques i, per tant, invariables. Sobre això, també és interessant tot l'*excursus* sobre l'estudi de la sexualitat de les dones, realitzat íntegrament per homes, del qual parla Liv Strömquist al seu llibre *Kunskapens frukt (El fruito prohibido)* (Ordfront/Galago, 2014).

funcionals i intel·lectives de les persones, ni tampoc en les seves competències emotives i socials. La natura dels éssers humans, doncs, no seria res sense les seves experiències, la seva cultura, la seva història.

Per tant, si desconstruïm amb rigor científic la idea de la biologia com a destí, sorgeixen diverses preguntes: per què continuen existint persones que des de la seva «autoritat» afirmen i difonen conceptes sobre la natura diferent entre homes i dones, entre nenes i nens?²⁷ Per què encara avui les persones petites reben estímuls i indicacions socials que es basen en aquestes creences? Per què quan parlem de diferències entre les persones ens centrem exclusivament en les diferències determinades pel sexe assignat al naixement? Una possible resposta a aquestes preguntes podria ser perquè el sistema patriarcal que governa tota la nostra societat es fonamenta en unes jerarquies de poder molt ben definides i funcionals, construïdes exactament sobre aquestes diferències.

La dificultat a la qual ens enfrontem i que impedeix que la diferència biològica desaparegui del debat, depèn del fet que el pressupòsit d'una eventual subsidència cap a les reivindicacions d'igualtat i llibertat dels moviments feministes comportaria la pèrdua de poder d'una part important de la humanitat que no només controla l'economia i l'ordre social, sinó que, sobretot, controla un punt central de la societat: les dinàmiques de la reproducció. I que, en conseqüència, controla els cossos de dones i homes amb una única finalitat exclusiva: el manteniment de l'ordre «natural» de les coses.

Àngels de la llar i *superwomen*: com la repronormativitat ens controla la vida

Arribem, doncs, al segon element clau: la maternitat. A la base de tot el raonament sobre la maternitat hi ha uns quants elements que hem de tenir en compte: primer de tot, el fet que en la idea de maternitat les dones no es consideren «subjecte», sinó un mitjà perquè la «maternitat» es pugui complir. Com si fos una qüestió objectiva i fora dels cossos i de les emocions, relacions i decisions. D'aquí deriven moltes actituds, entre les quals, la negació de l'autodeterminació, la consideració de la maternitat com un fet irrefutable així com moltes altres maneres de naturalitzar-la i reduir-ne l'espai d'acció i reivindicació. I la repronormativitat, és a dir, segons la definició que en va donar Katherine Franke el 2001, la idea que totes les persones volen fills, sobretot les que viuen relacions monògames i (millor si) heterosexuales. La societat

27 Sobre aquest tema vegeu també: Dubois *et alii* (2014); Holland *et alii* (2014); Gilmore *et alii* (2007); Knickmeyer *et alii* (2013); Lenroot *et alii* (2006), tots citats per Rippon (2020).

patriarcal necessita actuar d'aquesta manera si vol mantenir el control sobre els cossos de les dones.

El segon element fonamental que hem de tenir en compte si reflexionem sobre la maternitat és el tema socioeconòmic vinculat a l'elecció (voluntària o obligada) de ser mare o no. Per això, des de fa segles, la reivindicació bàsica de les dones ha hagut de ser molt concreta abans que «ètica» o senzillament teòrica: el que demanen les dones des del segle XIX són lleis sobre la maternitat, l'avortament voluntari, ajuts per a la criança, escoles bressol públiques i accessibles, un reconeixement de totes les tasques que implica ser mare i tenir cura dels fills. Tot això, però, no és suficient ni des del punt de vista econòmic o organitzatiu, ni des del punt de vista cultural i social. El que cal és un canvi cultural extraordinari que posi la maternitat al centre, no tant com a ritual d'energia i potència generativa, sinó com a acte d'autodeterminació de les dones i dels homes, com a acte social i cultural, d'una societat que treballi pel benestar de les persones que hi viuen. No estem totalment d'acord amb les paraules d'Esther Vivas (2019) sobre la maternitat, l'embaràs, el part i la lactància com a empoderament. Però sí que hi estem completament quan Vivas subratlla la importància social de la maternitat i la necessitat que els moviments feministes tinguin una opinió forta sobre el tema i treballin perquè se'n reconegui el factor interseccional.

La maternitat no és una pràctica individual privada, per més que es repeteixi, és una qüestió pública, que té repercussions polítiques i col·lectives. Des d'una perspectiva feminista és fonamental desindividualitzar la maternitat i emfatitzar com les dificultats per a la pràctica materna no només són conseqüència d'una discriminació de gènere, sinó que interseccionen amb d'altres opressions de classe i ètnia. [...] La criança així com la maternitat han de ser resocialitzades, no són assumptes particulars o familiars. Fer polítiques a favor de la maternitat vol dir combatre l'especulació amb l'habitatge, acabar amb la precarietat laboral, apostar per la reducció de la jornada laboral sense pèrdua de salari, per tal de poder dedicar temps a la vida personal i familiar. La defensa de la maternitat hauria de ser una política inherent a les ideologies igualitàries i emancipadores. (Vivas, 2019: 6)

La societat occidental (classista, neoliberal, racista, misògina i masclista) considera la maternitat com un fet natural que es regeix per l'instint de les dones a les quals demana que siguin, sempre, en qualsevol condició, bones mares (*àngel de la llar*). Els demana, però, també, que siguin treballadores d'èxit, que facin funcionar l'economia, que tinguin capacitats de *management* bastant desenvolupades per organitzar la seva vida laboral, familiar, social i, possible-

ment, també la vida dels altres membres de la família (*superwomen*). Que se sacrifiquin, sigui com sigui, i que assumeixin elles totes les responsabilitats, sigui un èxit o un fracàs. I que, a part de tot això, tinguin un cos perfecte, prim i en forma. És en aquest node que s'insereix l'acció del pensament feminista: entre el reconeixement de les dones com a subjecte actiu i determinat en la maternitat, el desplegament de polítiques socials que vagin molt més enllà respecte a una setmana més o menys de baixa per maternitat i la reapropiació de l'acte de la maternitat com a pràctica de desobediència al sistema patriarcal i neoliberal.

Seguim, així, la traça que proposa, per a aquest recorregut, Saletti (2008), que ressegueix les diverses posicions feministes a través dels escrits de diferents estudioses que s'han pronunciat sobre el tema. Saletti comença subratllant com la definició de maternitat en la societat occidental, que identifica maternitat amb feminitat, crea en les dones una obligació cap a la maternitat i suggereix un ideal comú per a totes. La representació de l'amor maternal com a fet instintiu, irracional i natural té el mateix valor de la identificació de maternitat i feminitat quant a la pressió social que exerceix sobre les dones. No només hem de ser mares, perquè és natural, sinó que hem de ser bones mares, perquè també ho diu el nostre instint! (Comas d'Argemir, 2000; Ferro, 1991; Lonzi, 1971; Vivancos, 2023). Saletti basa la seva anàlisi en la premissa que la maternitat és una construcció social i cultural i no un impuls instintiu de les dones i que l'ideal maternal de sacrifici, essència i immutabilitat és una construcció que la part hegemònica de la societat suporta per no perdre el control de l'altra part, complementària i subordinada. La maternitat, doncs, és una funció biològica que no està governada per un instint incontrolable, sinó que és la conseqüència d'una elecció conscient i responsable:

L'instint maternal no existeix, la maternitat és una funció que la dona pot desenvolupar o no. L'existència del mite maternal es crea quan s'assignen al camp del que és instintiu conductes complexes i elaborades, com la maternitat, considerant que les conductes de les dones estan dictades per principis immutables i ahistòrics. [...] Dolores Juliano indica que, per aquest motiu, les reivindicacions de gènere han de «desessencialitzar» i desnaturalitzar les conductes socialment atribuïdes, i han de tractar de reconèixer i reivindicar per a les dones la seva condició de subjectes socialment construïts, fins i tot en aquells àmbits menys qüestionats perquè impliquen mandats socials més forts. [...] Per tractar la maternitat com una construcció històrica, és important qüestionar el discurs hegemònic, el fonament del qual ha estat presentar-la com un estereotip unificador de les dones, rebut-

jant les individualitats i elements com ara la classe social o el nivell cultural. [...] En designar ser mare com un fet estrictament natural, la ideologia patriarcal situa les dones dins l'àmbit de la reproducció biològica i els nega la seva identitat fora de la funció materna. El desig de les dones no compta, perquè se suposa que està integrat en l'ordre dels discursos legitimats del sistema.²⁸ (Saletti, 2008: 173-174)

En segregar el paper maternal només a l'esfera privada, continua Saletti, el poder hegemònic de la societat ha fet que, d'una banda, totes les tasques maternes fossin considerades com l'única aspiració (biològica i anatòmica) de les dones i que, al mateix temps, aquestes tasques es desqualifiquessin a «no laborals», una manera de mantenir el control subordinat al rol masculí de les dones i de les mares en particular²⁹ (Lonzi, 1971; Rich, 1980; Irigaray, 1992 i 1998; Vivancos, 2023).

Si parlem de maternitat i de la relació d'aquest «dispositiu» amb els moviments feministes, trobem, doncs, d'una banda, la reivindicació d'un espai protegit i de benestar. Un espai social fet de lleis laborals i sanitàries, escoles, ajuts econòmics, en què cada dona que decideixi de ser mare ho pugui portar a terme sense risc per a la seva vida, per a la vida del nadó, per a la seva estabilitat laboral i econòmica. Trobem, també, l'afirmació de la necessitat que aquesta elecció sigui autodeterminada i, per tant, la necessitat que l'avortament, la interrupció voluntària de l'embaràs, sigui possible amb lleis respectuoses i eficaces. D'altra banda, hi ha la relació dicotòmica que, amb una generalització gens matisada, divideix les dones en dues categories: les que exalten el «poder», l'energia vital de les dones mateixes, que les posa al centre de l'univers per la seva capacitat creativa i generativa, considerant la maternitat com a l'experiència fundacional de convertir-se en dona; i les que llegeixen la maternitat com una experiència individual i «acceptada» i sostenen que totes les persones que decideixen no tenir fills o no tenir-ne cura no per això s'han de sentir menys «dones». Més enllà de qualsevol posició feminista i, avui, transfeminista, podem afirmar que l'exaltació incondicional de la maternitat comporta el risc de sostenir el joc del poder que, naturalitzant la idea de la maternitat, controla els cossos de les dones i les cancel·la com a subjectes autònoms i que s'autodeterminen.

Si continuem seguint l'arc històric fins aquí esbossat, veiem com aquesta idea de la dona totalment immersa en la seva natura de mare i cuidadora torna

28 Traducció de l'autora.

29 Sobre aquest tema vegeu també la interessant reflexió que Vivancos Sánchez (2023) proposa sobre la contraposició, típica del capitalisme, entre rol/treball productiu i rol/treball reproductiu.

cíclicament al llarg dels segles i, sempre, amb l'objectiu d'un «retorn a l'ordre».³⁰ En la història dels moviments feministes, assistim al mateix fenomen: cada vegada que les organitzacions de les dones guanyen espai, immediatament, la resposta, a més de la repressió i de l'estigmatització, és la difusió de models, principis i creences que atrauen (més o menys voluntàriament) les dones cap a un «retorn a l'ordre». Una resposta profundament vinculada a la infantilització i menyspreu del moviment feminista i de les seves reclamacions, com si fossin qüestions de menor importància, associades també a l'anomenada síndrome de la impostora, que empeny les dones a subestimar i redimensionar les seves accions: la «mística de la feminitat», de Friedan, torna en formes diferents, més o menys modernes, més o menys adaptades a noves normes i noves modes, però torna i, cada cop, tanca l'espai d'acció i de reivindicació. L'anatomia esdevé de tal manera un destí ineludible i immutable: la maternitat (i l'avortament), l'organització de les feines familiars i de cura continuen tenint una importància tal a la vida de qualsevol dona que moltes vegades es troba obligada a acceptar aquest fet sense poder-lo controlar ni determinar. Ser mare, i pare, doncs, no és tant una elecció de cada persona, sinó que es transforma, en molts casos, en una imposició de la societat que no concep la possibilitat que una dona decideixi no tenir fills o no tenir-ne cura: la qüestió és profundament ideològica i política i troba arrels en la necessitat del sistema patriarcal de controlar per sobreviure.

Es tracta —ho repetim i aquest aclariment és important— d'una anàlisi que fa referència sobretot a dones blanques, occidentals i de classe mitjana, i que no afecta les dones d'altres ètnies o de classe treballadora, encara que siguin elles també nord-americanes o europees, perquè mai no s'han pogut plantejar la possibilitat de no treballar i perquè sempre han considerat la seva llar com un lloc de resistència antiracista i d'alliberament (hooks, 2020a). No obstant això, la propaganda *mainstream* i institucional ha estat molt estructurada i eficaç. En aquesta lògica de cursos i recursos històrics, en el moment que redactem aquest llibre, assistim a una nova onada d'exaltació de la maternitat (també entre les noies adolescents), que emmascara, en clau «feminista», un nou cabestrell contra l'autodeterminació i el control dels nostres cossos.³¹ Això,

30 Parlant d'imatges i de la seva influència en la construcció de l'imaginari de les persones, ens permetem un paral·lel amb el «retorn a l'ordre» que es va teoritzar a l'art europeu —amb una important aportació d'artistes i teòrics italians, entre altres De Chirico, Carrà, Morandi— després de la Primera Guerra Mundial i abans de l'esclat nazi feixista a tot Europa. Aquesta pràctica artística (i social si l'estenem al comportament de les persones) preveu la negació de les reivindicacions, els rebuigs, les maneres revolucionàries de fer art pròpies de les avantguardes. Teòric del retorn a l'ordre va ser Alberto Savinio, pintor, poeta, escriptor i teòric de l'art que va publicar l'any 1918 a la revista *Valori Plastici* (1:1, 15 de novembre de 1918) un manifest programàtic per a la restauració de l'ordre a l'art que es declara, a partir d'ara, antifuturista i antibolxevic.

31 A tot Europa assistim al creixement de moviments que exalten la família, la maternitat, el paper de la mare com a «àngel de la llar», que acull i cuida els fills i el marit. Moviments com Hazte Oír, el Popolo della Famiglia, la Manif

evidentment, com en el cas de les categories de sexe i gènere, incideix també en els àlbums il·lustrats que s'estan publicant en la darrera dècada.

Entenem, doncs, que una de les claus de lectura de la resistència d'aquest sistema capitalista i patriarcal està profundament vinculada a la maternitat. No només és un dispositiu d'equilibri demogràfic, sinó que cada cop més es transforma en un dispositiu de control i submissió política, econòmica i social. Política perquè les lleis sobre maternitat i interrupció voluntària de l'embaràs no funcionen, són circumstancials i no fixes i només en un nombre cada cop més reduït d'estats; perquè la pressió social i econòmica que cada persona rep per «formar una família» és impressionant i es concentra sobretot en aquest aspecte de les nostres vides. Com ja hem dit, Katherine Franke, el 2001, defineix aquesta dinàmica social amb el concepte de *repronormativitat*: un concepte antic, en el qual es fonamenta tota la nostra societat que, a més, avui és al centre del debat també amb relació a parelles homosexuals, famílies monoparentals o perquè es parla de gestació subrogada. En altres paraules, si la parella és cisheterosexual, la repronormativitat se suposa per descomptat. Socialment, no ens plantejem cap problema sinó un ordre establert: si hi ha una parella, aquesta parella voldrà tenir fills i la societat espera que, sobretot per part de les dones, es compleixi aquesta expectativa entre els temps i les modalitats que la societat considera més adequades. Al mateix temps, si les parelles estan formades per persones del mateix sexe biològic, el tema es fa més delicat i el debat s'escalfa! Anna L. Weissman (2017), en un assaig sobre la unió entre persones del mateix sexe biològic, aborda el tema de la repronormativitat i subratlla com està de vinculat amb la idea de poder i d'autoritat. L'autora ens explica que utilitza el concepte de *repronormativitat* per referir-se a un paradigma que es limita als actes de reproducció heteronormativa legítims i sancionats per l'Estat, especialment a través de la família heteronormativa patriarcal, i al servei d'aquesta reproducció de l'Estat nacional heteropatriarcal. Weissman continua afirmant que, per a la societat patriarcal, això és perillós: si es canvien els mitjans de reproducció que (re)creen determinats valors, els valors es poden modificar. La reproducció estrictament heteronormativa recrea els valors patriarcal i, si això canvia (per exemple, si les parelles homosexuals adopten un fill o accedeixen a la fecundació in vitro), el patriarcat es pot desmuntar o eliminar. En aquest sentit, la reproductivitat ratifica la sexualitat femenina com a necessàriament (re)productiva i les dones i la sexualitat femenina es vinculen a la reproducció/maternitat (Weissman, 2017: 292). És per això, diu

pour Tous són, en realitat, organitzacions molt articulades amb una clara finalitat de controlar els cossos i les capacitats reproductives de les dones que pretenen l'anul·lació de qualsevol forma d'autodeterminació en el nom de la tradició i d'un biològisme conservador i patriarcal.

Weissman, que la reproducció heteronormativa es percep com a més «natural» i, doncs, com a inevitable.

Fortament lligat a la idea de la maternitat com a destí biològic i anatòmic, hi ha un altre element molt important si parlem de cossos, sexualitats i, sobretot, de maternitat. Un element sobre el qual el patriarcat pretén exercir el seu poder de manera incontrolada i sense cap atenció a les decisions de les persones: l'avortament voluntari. De fa un parell d'anys (2022) és l'acte en el qual la Cort Suprema dels Estats Units, amb la cancel·lació de la sentència del 1973 *Roe vs. Wade*,³² acaba de suprimir el dret a l'avortament voluntari a escala federal. A banda de totes les dones que moriran a causa d'avortaments clandestins (sobretot entre les classes més pobres), aquesta sentència catapulta cinquanta anys enrere els drets d'autodeterminació i sobre els propis cossos de totes les dones i de la majoria dels homes. Aquesta decisió, a més de ser una clara acció de control contra les dones, és una expressió evident d'un abús de poder incontrolable: sis homes i dones, amb una posició política indubtable, que poden decidir sobre el dret de milions de persones, oblidant completament que l'avortament voluntari, si no està controlat i determinat per lleis precises, esdevé primer de tot una qüestió de salut pública. El cos de les dones no pot continuar sent el camp de batalla i de disputa política. Avortar, també en els països on hi ha una llei que admet la interrupció voluntària de l'embaràs, es fa cada dia més difícil i l'elecció de no tenir fills, o de no dedicar a la seva criança cada moment de la nostra vida, discrimina cada cop més les persones que formen part d'aquesta categoria.

Resulta molt clar, llavors, que des d'aquesta perspectiva és molt difícil qüestionar el binarisme de gènere, de les diferents identitats de gènere i sexualitats si, encara, estem vinculades a aquesta percepció del destí de les dones com a únic i ineluctable. No tractarem aquí l'avortament voluntari amb totes les implicacions socials i culturals que comporta. Hem de considerar, però, sem-

32 El cas *Roe vs. Wade* és el nom d'un cas judicial de l'any 1973, pel qual la Cort Suprema dels Estats Units va dictaminar que la Constitució dels EUA protegeix la llibertat d'una dona embarassada per triar avortar sense excessives restriccions governamentals. Va anul·lar moltes lleis federals i estatals sobre l'avortament i va provocar un debat nacional important. [...] La decisió es va mantenir fins al 2022, quan va ser anul·lada pel Tribunal Suprem en un cas similar. El cas *Roe vs. Wade* va reconfigurar la política nord-americana, dividint gran part dels Estats Units en moviments a favor i en contra de l'avortament. L'orientació del Tribunal va canviar posteriorment: primer només en part, amb la decisió *Planned Parenthood vs. Casey* (1992), després radicalment amb la sentència *Dobbs vs. Jackson Women's Health Organization* (2022). Aquesta, aprovada el 24 de juny del 2022, sosté que el dret a l'avortament no està protegit per la Constitució dels Estats Units d'Amèrica, i es desvincula decisivament de l'anterior *Roe vs. Wade* i, com a conseqüència, la competència per legislar sobre l'avortament torna als estats federals, molts dels quals disposaven de «lleis desencadenants» que abolien l'avortament, disposades a ser d'aplicació immediata si l'orientació presa pel Tribunal a *Roe vs. Wade* hagués canviat, com en realitat va succeir. (Font: [Wikipedia.it](https://it.wikipedia.org/wiki/Roe_v._Wade) i [Wikipedia.cat](https://ca.wikipedia.org/wiki/Roe_v._Wade))

Mentrestant, en el moment que escrivim aquest assaig, el nou president dels Estats Units torna a ser Donald Trump, que ha promès, juntament amb els seus aliats, especialment els fonamentalistes catòlics i els supremacistes, lluitar contra tot allò relacionat amb l'avortament, l'autodeterminació de les dones i de qualsevol altra subjectivitat no heteronormativa.

pre, que si es parla de reproducció s'ha de presentar com una possibilitat i no com un destí i que aquesta possibilitat preveu també l'avortament (tema que és gairebé impossible de trobar en els llibres que es dirigeixen a les persones més joves, tal com veurem en la nostra selecció i anàlisi dels àlbums il·lustrats). Aquesta estratègia de l'omissió invisibilitza i esborra les lluites de milers de dones, durant aquestes últimes dècades, per una vida digna i conscient.

My body, my choice: el feminisme de la diferència i la centralitat del cos femení

Si fem un pas enrere i tornem a la història dels moviments feministes, veiem com el tema dels cossos i les sexualitats també ha estat central en la segona onada del feminisme, és a dir en l'anomenat *feminisme de la diferència*, que rebutja la idea que homes i dones són «iguals» perquè aquesta suposada igualtat es basa en les lleis i les normes dibuixades pels homes i reivindica un espai de convivència, només per a les dones. Són els anys seixanta i per primera vegada les dones exigeixen un reconeixement com a col·lectiu oprimint i refusen tot el sistema patriarcal construït pels homes. Una reivindicació que afirma que homes i dones són diferents, que la desconstrucció del patriarcat es pot obtenir no tant amb la igualtat (mateixos drets = mateixes oportunitats, segons els paràmetres masculins) sinó amb el rebuig total de la societat masculina, masculista i patriarcal. Si el món masculí és la norma i les dones només són excepcions que s'hi han de conformar, l'única solució és un món on les dones s'organitzin i s'autodeterminin per a si mateixes. Ho evidencia de manera molt clara Carla Lonzi, l'any 1974:

L'uguaglianza è quanto si offre ai colonizzati sul piano delle leggi e dei diritti. E quanto si impone loro sul piano della cultura. È il principio in base al quale l'egemone continua a condizionare il non-egemone. Il mondo dell'uguaglianza è il mondo della sopraffazione legalizzata, dell'unidimensionale; il mondo della differenza è il mondo dove il terrorismo getta le armi e la sopraffazione cede al rispetto della varietà e della molteplicità della vita. L'uguaglianza tra i sessi è la veste in cui si maschera oggi l'inferiorità della donna. Questa è la posizione del differente che vuole operare un mutamento globale della civiltà che l'ha recluso.³³ (Carla Lonzi, 1974: 20)

33 «La igualtat és el que s'ofereix als colonitzats en termes de lleis i drets. I el que se'ls imposa en termes de cultura. És el principi pel qual l'hegemon continua condicionant el no-hegemon. El món de la igualtat és el món de l'opressió legalitzada, de l'unidimensional; el món de la diferència és el món on el terrorisme deixa les armes i l'opressió cedeix al respecte per la varietat i la multiplicitat de la vida. La igualtat entre els sexes és la disfressa amb què s'emmascara avui la inferioritat de les dones. Aquesta és la posició del diferent que busca dur a terme una transformació global de la civilització que l'ha confinat.» [traducció de l'autora] (Carla Lonzi, 1974: 20).

Amb la segona onada, doncs, la batalla passa al nivell del rebuig dels rols preestablerts i genderitzats en els quals s'apuntalen l'estructura i la supervivència de la societat occidental contemporània. Predomina el tema de la complexitat de l'obra de desconstrucció (terme manllevat de Derrida) i esdevenen clau les lluites sobre temàtiques que, més que altres, impliquen les dones com a subjectivitats actives: autodeterminació sobre el propi cos, divorci, maternitat, avortament i el fet, com hem dit, de reconèixer-se com a col·lectiu. Neixen llocs «segregats», com ara biblioteques, cafès, llibreries, grups d'autoconsciència, en què les dones comparteixen experiències i reflexions sobre la seva sexualitat, la maternitat, les relacions familiars i sentimentals, lluny de la mirada dels homes. A Europa les pioneres d'aquest «feminisme de la diferència» són les feministes italianes de la Libreria delle Donne di Milano i la comunitat de dones filòsofes Diotima de Verona.

En el seu llibre *Feminismo para principiantes* (2018), Núria Varela traça una història dels moviments feministes a partir dels anys seixanta. Després de *La mística de la feminitat* (Friedan, 1963), afirma Varela, i el naixement de NOW,³⁴ una de les organitzacions del feminisme liberal més potents dels Estats Units, el feminisme s'enfronta a uns esdeveniments polítics molt radicals que canvien tot el sistema cultural estatunidenc i europeu.

El feminisme radical es va desenvolupar entre el 1967 i el 1975 i va posar de cap per avall tant la teoria com la pràctica feminista i, de passada, la societat, que era el que pretenien. Les radicals van aconseguir la famosa revolució de les dones del segle xx canviant el dia a dia, des del carrer fins als dormitoris. Aquestes joves feministes arribaven molt preparades i armades d'eines com el marxisme, la psicoanàlisi, l'anticolonialisme o les teories de l'Escola de Frankfurt. [...] Amb l'eslògan «El que és personal és polític», les radicals van identificar com a centres de la dominació àrees de la vida que fins aleshores es consideraven «privades» i van revolucionar la teoria política en analitzar les relacions de poder que estructuraven la família i la sexualitat. Consideraven que els homes, tots els homes i no només una elit, reben beneficis econòmics, sexuals i psicològics del sistema patriarcal³⁵. (Varela, 2018: 74-75)

34 Varela cita un fragment de l'autobiografia de Friedan sobre aquell moment: «El moviment de dones va néixer en un dinar que es va celebrar el 29 de juny de 1966. Aquell dia, en dues taules contigües, quinze dones que parlaven en veu baixa i amb gran animació i agitació, es passaven notes escrites als tovallons de paper. [...] Estàvem preparant el terreny per a una de les revolucions socials més profundes del segle xx. Havíem de fer molta via, perquè la majoria havíem reservat avió per a aquella mateixa tarda. Calia fer el sopar i preparar els nens per anar a escola dilluns. Vam decidir que el nom del moviment de dones modern seria National Organization for Women. No es tractava d'enfrontar les dones contra els homes; els homes formarien part de l'organització, encara que serien les dones les que portarien la veu cantant» [traducció de l'autora] (Friedan, 2003, a Varela, 2018: 71).

35 Traducció de l'autora.

El feminisme de la diferència, afirma Varela (2018: 76), dona a la paraula *diferència* un sentit completament diferent, valgui la redundància, reivindica el concepte i se centra precisament en la diferència sexual per establir un programa d'alliberament de les dones cap a la seva identitat autèntica, deixant fora la referència als homes. Per a aquest feminisme, el camí cap a la llibertat parteix precisament de la diferència sexual i amb el descobriment de conceptes com ara la complicitat entre les dones, la solidaritat, el debat compartit i un espai dedicat i protegit, sense interferències. Una de les armes més fortes del feminisme de la diferència (que avui s'utilitza contra tots els feminismes i, sobretot, contra el transfeminisme i la suposada teoria *gender*) és la idea que si se supera la diferència entre homes i dones, entre masculí i femení, es cancel·len les dones i esdevé molt fàcil sucumbir al poder masculí també a través d'un mecanisme de «mimetització». És a dir, que les dones que no accepten la pròpia feminitat, automàticament es conformen a una imatge masculina de si mateixes, amb totes les característiques pròpies de la masculinitat, que sempre és tòxica. Una visió que ha estat fonamental per construir aliances i xarxes de dones, per reivindicar espais lliures de la dominació del patriarcat i del masclisme, però que, al mateix temps, segrega les dones en un col·lectiu tancat i que no es pot autodeterminar i que porta a l'exclusió de qualsevol altra subjectivitat. Per això, aquestes mateixes argumentacions són les que la dreta utilitza contra cada feminisme possible (Schettini, 2023).

La qüestió de l'exclusió és molt actual i el seu rebuig està en la base de la posició transfeminista d'avui en dia. Hem de tenir molt present, però, que les lluites de les dècades entre els anys seixanta i els vuitanta del segle xx han comportat resultats importants i un canvi dels costums socials sobretot pel que fa a l'estructura familiar i laboral. S'aproven, en molts països europeus, lleis sobre el divorci, la baixa de maternitat i la interrupció voluntària de l'embaràs. Els canvis més revolucionaris són la nova consciència de les dones sobre la seva condició i les seves aspiracions, i el fet d'apropar-se amb curiositat i urgència al coneixement i a l'autodeterminació del propi cos (amb el lema *My body, my choice*). Es comença, a més, a parlar de manera estructurada de violència de gènere, encara que es trigarà molts anys encara fins que es comenci a legislar sobre aquest tema i a reconèixer com a violència també les microagressions, el sexisme «benèvol», la violència del dia a dia sobretot dins de les famílies i de les parelles.³⁶ La cultura de la violació i la societat patriarcal continuen sent la base de l'estructura social i de les relacions entre les persones.

36 A Itàlia, per exemple, la violència contra les dones era considerada un delictes contra la moral i no contra la persona fins al 1996. És només l'any 1981 quan es va derogar (a Itàlia) la institució del «casament reparador» (*matrimonio riparatore*), que extingia els delictes de violència i corrupció de menors en el cas que el violador acceptés casar-se amb

En el seu assaig *Speculum of the Other Woman* (1974), Luce Irigaray afirma que la masculinitat no només estructura la cultura, sinó que és a la base mateixa de «l'ordre simbòlic» i del llenguatge. Judith Butler (2021 [1990]) subratlla com, per a Irigaray (en contraposició amb Beauvoir), les dones no són l'Altre respecte a un Un definit (i masculí), sinó que Un i Altre són termes del mateix subjecte i, per això, el sexe femení eludeix els mateixos requisits d'aquest tipus de representació. Per tant, per a Irigaray, la feminitat no pot ser mai la marca d'un subjecte, com diu Beauvoir (Butler, 2021 [1990]: 60). La filòsofa continua la seva anàlisi afirmant que encara que aquestes posicions siguin molt distintes entre si, totes posen al centre el problema del significat de les nocions de «sexe» i «gènere» en una asimetria de gènere que és instituïda socialment.

Cada cop s'obre més la bretxa entre l'aparença dels cossos i el que d'aquests cossos s'espera o ens esperem: si mirem les representacions de les pel·lícules, els anuncis o la moda, per exemple, les dones apareixen cada cop més despullades, sexualitzades i «objectivades», però no guanyen terreny en el pla de l'autodeterminació (Galmés i Cabré, 2019; Spaccatini *et alii*, 2018). La societat continua condemnant cada actitud que surt de les normes de relacions, rols i comportaments marcats. A partir dels anys setanta i vuitanta del segle xx, les reivindicacions se centren en l'exigència d'un treball pagat i reconegut com el dels homes, la distribució diferent de les tasques entre els components de la família i la negació de l'instint natural de maternitat i d'una capacitat innata de cura (Firestone, 1970; Ferro, 1991; Badinter, 2010; Rippon, 2020; Franke, 2001). Per a cada grup, des del seu context determinat dins del feminisme, els temes són els mateixos: la sexualitat femenina amb tot el que n'aconsegueix —l'avortament, la maternitat, els drets reproductius—, els esports, l'ecologia i l'economia amb perspectiva de gènere, l'educació. També el llenguatge i la comunicació, la representació de les dones, el racisme i la classe. Això en tot l'Occident.

¡Españoles! ¡Franco ha muerto!

A Espanya i Catalunya, fins al 20 de novembre de l'any 1975, la dictadura impedia qualsevol tipus de trobades polítiques, sobretot si eren subversives, com

la dona que havia violat. També es deroga l'assassinat «per honor», una clara forma de femicidi «legal». Franca Viola va ser la primera dona italiana que va rebutjar un casament reparador l'any 1965. Segrestada i violada pel seu ex, un cop alliberada, es va negar a casar-se amb ell i, amb l'ajuda de la seva família, va denunciar-ho fins que ell i els seus còmplices van ser condemnats. Van passar quinze anys més abans que es canviés la llei. Sobre Franca Viola, vegeu també <<http://www.enciclopediadelledonne.it>> i Assia Petricelli, Sergio Riccardi, *Cattive ragazze*, Sinnos, 2009.

un possible encontre de feministes. Això no vol dir que les feministes, encara que en clandestinitat, no fossin actives i presents.

«¡Espanyols! ¡Franco ha mort!», va dir el president Arias Navarro. I al cap de setze dies, les espanyoles celebraven les Primeres Jornades per l'Alliberament de la Dona. Setze dies! van trigar a organitzar-se. Durant els dies 6, 7 i 8 de desembre de 1975, cinc-centes dones arribades de tots els racons del país es van concentrar a Madrid de manera clandestina. Naixia el moviment feminista a Espanya. No tenien temps a perdre i molta feina al davant.³⁷(Varela, 2018: 94)

En el govern de la Segona República (1931-1939) que havia votat la Constitució de l'any 1931, en què s'havia establert el dret al vot també per a les dones, ja hi havien estat presents tres diputades, i el dret al vot s'havia establert també gràcies a la seva presència activa i «molesta». Es tractava, però, d'una excepció, aïllada i irreplicable. Un dret (el de vot i el de seure al Parlament) cancel·lat, amb molts altres, per la dictadura franquista, que va començar immediatament després de la guerra. L'aparició del moviment feminista —continua explicant Varela (2018: 109)— després dels quaranta anys de franquisme és un cicle. Tot era necessari i tot es va fer alhora. S'obre l'esperança de canviar la vida i les dones s'organitzen per aconseguir-ho: grups de barri, grups d'autoconsciència, grups a les empreses i a la universitat, grups de mestresses de casa... Hi havia urgència per destruir el model de feminitat que la dictadura franquista havia imposat i és per això que els primers anys van estar particularment marcats per la crítica sense matisos a la maternitat i el matrimoni, la família i el model sexual. L'objectiu era sacsejar una societat masclista fins a l'esperpent (Montero, 2004 a Varela, 2018: 109). La redacció de la Constitució, però, en la qual no participà cap dona, va deixar molt clara la distància entre els grups feministes que s'havien format en aquells anys i les institucions, el Govern i els partits polítics. La Constitució era molt decebedora des de diversos punts de vista però, sobretot, des del punt de vista de les dones.

El transfeminisme és interseccional i descolonial. O no és

Als anys vuitanta la sexualitat i el control de la natalitat són el tema central en el debat feminista i topa amb una nova mirada descolonial i interseccional. Any rere any es fa més gran la distància entre la militància i el feminisme institucional, blanc, occidental i, sovint, acadèmic, que produeix pensament i reivindicacions que no sempre són efectives i que no canvien el substrat masclista,

37 Traducció de l'autora.

colonialista i conservador de la societat i de la cultura dominant. Una societat que resta profundament androcèntrica, patriarcal, masclista i sexista.

La violència de gènere i masclista contra les dones és segurament el nucli del debat d'aquest moment actual, encara que no és de cap manera una qüestió nova encara que, efectivament, les feministes sempre l'hagin presentat com un problema endèmic i estructural de la societat al centre de la lluita.

Avui, alguna cosa ha canviat. Els objectius del feminisme actual són similars: les sexualitats i la positivitat corporal, l'antiga batalla de la igualtat salarial, el canvi en les normes de gènere i un enfocament més gran en la prevenció de violència masclista contra les dones i de gènere. La mirada, però, és diferent i això significa haver incorporat factors per a una nova perspectiva del feminisme situada i descolonial, que neix d'una posició molt definida de crítica a la dominació blanca no només econòmica i geogràfica, sinó també cultural i social (Lorde, 1979; Davis, 1981; Galindo, 2013; hooks, 2004; Anzaldúa, 1987). De sobte, s'obre un nou escenari que qüestiona tot el pensament feminista occidental: no n'hi ha prou amb lluitar contra el patriarcat i el sistema social fet de normes i de pressions que no deixen espai per a l'autodeterminació, si no s'analitza la condició de les dones des de punts de vista molt diferents que estan profundament influenciats pel context en què vivim i en el qual es forma el nostre pensament.

El 1989, Kimberlé Crenshaw, investigadora de teoria del dret, encunya el terme *interseccionalitat*, és a dir, intersecció entre factors diversos. Segons Crenshaw, les diferents formes de discriminació no poden ser simplement sumades: una persona pot ser, per exemple, discriminada com a dona, persona de color i lesbiana. Els eixos d'opressió estan tan interconnectats que el caràcter específic de cada aspecte transforma també els altres.

L'approccio intersezionale esplora la complessità delle identità e come diverse forme di oppressione e discriminazione si intreccino e si sovrappongano riconoscendo che le persone possono essere simultaneamente oggetto di molteplici sistemi di discriminazione o privilegio. [...] Si tratta beninteso di una sfida rispetto all'approccio per esempio della discriminazione multipla, nella misura in cui quello intersezionale suggerisce di analizzare le disuguaglianze sociali in modo non isolato o sommatorio e di comprendere come le nostre identità possano metterci in condizioni di privilegio o di svantaggio a seconda dei diversi setting sociali. [...] Applicare uno sguardo intersezionale significa adattare la giacca interpretativa alla specifica situazione, senza voler forzare adattando invece la realtà alla giacca.³⁸ (Demoszi i Ghigi, 2024: 180-181)

38 «L'enfocament interseccional explora la complexitat de les identitats i com s'entrellacen i se superposen diferents formes d'opressió i discriminació, i reconeix que les persones poden estar sotmeses simultàniament a múltiples sistemes

La posició interseccional del feminisme inicialment va trobar veu sobretot a Amèrica del Nord, per exemple amb l'acció i l'obra d'Audre Lorde. «Negra, lesbiana, mare, guerrera i poeta», com ella mateixa es definia, proposa una anàlisi del pensament feminista des del punt de vista de les diferències entre les mateixes feministes. Afirmar Lorde que és inútil que les feministes continuïn mirant la realitat des de l'única perspectiva admesa fins ara: la del privilegi de dones blanques, riques, joves i hàbils. Un dels seus assaigs més rellevants és *The master's tools will never dismantle the master's House* (1979) en què posa damunt la taula el feminisme racista de manera provocativa, però subratllant que hi ha només un futur per al moviment feminista, que és el reconeixement de les diferències entre les dones i la transformació d'aquestes diferències de debilitats en fortaleces per enderrocar la casa de l'amo.

És aprendre a agafar les nostres diferències i convertir-les en fortaleces. Perquè les eines de l'amo no desmantellaran mai la casa de l'amo. Potsar ens permetran guanyar momentàniament al joc del mateix amo, però mai no ens permetran aconseguir un canvi genuí. I això només pot ser una amenaça per a les dones que encara defineixen la casa de l'amo com a única font de suport. (Lorde, 2024 [1979]: 129)

Lorde continua afirmant que cal que el feminisme americà (blanc i de classe mitjana i alta) comenci, a partir de l'acadèmia, a interrogar-se sobre la qüestió racial i de classe: si no es reconeix aquesta necessitat d'apropar-se a les diferències entre les dones i a les diferents opressions que pateix cadascuna, com pot, llavors, enfrontar-se al fet que les dones que netegen les seves cases i cuiden els seus fills mentre elles assisteixen a conferències sobre teoria feminista són, en la seva majoria, dones pobres de color? Segons Lorde (1979: 19-20), la incapacitat de les feministes acadèmiques per reconèixer la diferència com una fortaleça crucial és una incapacitat de superar la primera lliçó patriarcal.

El racisme i l'homofòbia són condicions reals de totes les nostres vides en aquest lloc i en aquests temps. Insto cadascuna de nosaltres aquí presents que s'endinsi en aquest profund lloc de saber què hi ha en el seu interior i que palpi aquest terror i aquesta aversió a qualsevol diferència que allí habita. Vegem quin rostre té. Només així allò

de discriminació o privilegi. [...] Es tracta, és clar, d'un repte per a l'enfocament, per exemple, de la discriminació múltiple, en la mesura que l'enfocament interseccional suggereix analitzar les desigualtats socials no de manera aïllada o acumulativa, sinó entendre com les nostres identitats ens poden situar en condicions de privilegi o desavantatge dependent de diferents entorns socials. [...] Aplicar una mirada interseccional significa adaptar el marc interpretatiu a la situació específica, sense forçar-la adaptant, en canvi, la realitat al marc.» [traducció de l'autora] (Demozzi i Ghigi, 2024: 180-181).

personal i allò polític podrà començar a il·luminar totes les nostres eleccions. (Lorde, 2024 [1979]: 131)

Angela Davis, filòsofa, activista política i feminista, també va buscar en les seves accions i en la seva producció teòrica el punt d'intersecció entre la lluita feminista i la lluita de classe i, sobretot, antiracista i d'empoderament de les persones afroamericanes. Als seus escrits, capgira la «qüestió femenina» perquè declara que no hi ha lluita feminista sense lluita de classe de totes les persones treballadores i sense lluita antiracista. Els tres components d'aquesta lluita no es poden separar i aïllar d'un sistema violent, racista i patriarcal (i capitalista) del qual són l'essència. Amb el seu llibre *Women, race & class* (1981), Davis, d'una banda, vol trencar el mite del matriarcat negre segons el qual les dones negres es beneficiaven d'un poder relatiu en comparació amb els homes durant l'esclavitud: les condicions de l'esclavitud no només feien impossible l'exercici de cap poder o autoritat per part de les dones, sinó que també implicaven formes específiques d'opressió, inclosa la violació sistemàtica per part dels propietaris blancs d'esclaus. D'altra banda, Davis pretén destacar el paper oblidat de les dones negres en les rebel·lions contra l'esclavitud i en el moviment abolicionista, dissipant el mite corol·lari al del matriarcat negre segons el qual les dones són més aquiescents que els homes i menys inclinades a la resistència i la lluita.

Propera a l'opinió d'Angela Davis, bell hooks (1994 i 2004) subratlla la importància d'una lectura del feminisme des del punt de vista de les dones afroamericanes: qüestiona, per exemple, el punt de vista de Friedan exactament perquè no pren en consideració la majoria de les dones que no són blanques, no són de classe mitjana i des de sempre pertanyen a la classe treballadora. Si, d'una banda, bell hooks (1994) defensa la visió «afroamericana» de la família com a espai de rebel·lió i de resistència al sistema racista i violent, l'altra cara que en ens presenta és aquella en què el sexisme es produeix en qualsevol relació entre homes i dones. És impossible, afirma, estudiar el pensament feminista, declarar-se feministes i definir-se al debat, sense considerar que el sexisme i el racisme estan profundament entrellaçats entre si. Summament interessant és la seva lectura del marge com a espai de resistència i de creativitat. Escriu bell hooks:

La marginalità è un luogo radicale di possibilità, uno spazio di resistenza. Questa marginalità, che ho definito come spazialmente strategica per la produzione di un discorso contro-egemonico, è presente non solo nelle parole, ma anche nei modi di essere e di vivere. Non mi riferivo, quindi, a una marginalità che si spera di perdere —lasciare o

abbandonare— via via che ci si avvicina al centro, ma piuttosto a un luogo in cui abitare, a cui restare attaccati e fedeli, perché di esso si nutre la nostra capacità di resistenza. Un luogo capace di offrirci la possibilità di una prospettiva radicale da cui guardare, creare, immaginare alternative e nuovi mondi.³⁹ (hooks, 2020a: 128)

Abans de hooks i de la seva reflexió sobre el marge i la cultura dels marges, és sense dubte Gloria Anzaldúa (entre altres) qui, amb *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza* (1987), proposa una interessant i profunda reflexió (encara avui, desgraciadament molt actual) sobre la interseccionalitat del fet de ser dones, xicanes, migrants, que, com afirma Sonia Saldivar Hull en el prefaci a la segona edició del llibre (1999), marca el naixement d'un diàleg i d'un moviment entre les dues fronteres («transfronteral», com es defineix la mateixa Anzaldúa) de Mèxic i Estats Units. El discurs d'Anzaldúa se centra en les persones mestisses que viuen als Estats Units, però que continuen mantenint una relació activa amb els propis orígens i tradicions mexicanes, orígens i tradicions que no pot ignorar o, fins i tot, cancel·lar la cultura dels Estats Units.

As a *mestiza* I have no country, my homeland cast me out; yet all countries are mine because I am every woman's sister or potential lover. (As a lesbian I have no race, my own people disclaim me; but I am all races because there is the queer of me in all races.) I am cultureless because, as a feminist, I challenge the collective cultural/religious male-derived beliefs of Indo-Hispanics and Anglos; yet I am cultured because I am participating in the creation of yet another culture, a new story to explain the world and our participation in it, a new value system with images and symbols that connect us to each other and to the planet. *Soy un amasamiento*, I am an act of kneading, of uniting and joining that not only has produced both a creature of darkness and a creature of light, but also a creature that questions the definitions of light and dark and gives them new meanings.⁴⁰ (Anzaldúa, 1987: 80-81)

39 «La marginalitat és un lloc radical de possibilitats, un espai de resistència. Aquesta marginalitat, que vaig definir com a espacialment estratègica per a la producció d'un discurs contrahegemoní, és present no només en les paraules, sinó també en les maneres de ser i de viure. No em referia, per tant, a una marginalitat que s'espera perdre —deixar o abandonar— a mesura que ens apropem al centre, sinó a un lloc per habitar, al qual romanem lligats i fidels, perquè nodreix la nostra capacitat de resistència. Un lloc capaç d'oferir-nos la possibilitat d'una perspectiva radical des de la qual es miren, es creen i s'imaginin alternatives i nous mons.» [traducció de l'autora] (hooks, 2020a: 128).

40 «Com a *mestiza* no tinc país, la meua pàtria em va expulsar; però tots els països són meus perquè soc la germana o amant potencial de totes les dones. (Com a lesbiana no tinc raça, la meua pròpia gent em nega; però soc totes les races perquè hi ha el meu *queer* en totes les races.) No tinc cultura perquè, com a feminista, desafio les creences col·lectives culturals i religioses derivades dels homes dels indohispanics i anglosaxons; però soc culta perquè participo en la creació d'una altra cultura, una nova història per explicar el món i com hi participem, un nou sistema de valors amb imatges i símbols que ens connecten les unes amb les altres i al planeta. *Soy un amasamiento*, soc un acte d'amasament, d'unió i agregació que no només ha produït una criatura de foscor i una criatura de llum, sinó que, també, una criatura que qüestiona les definicions de llum i foscor i els dona nous significats.» [traducció de l'autora] (Anzaldúa, 1987: 80-81).

El pensament d'Anzaldúa, bell hooks, Galindo i moltes altres feministes que han indagat en la qüestió del marge i de les fronteres, encara que des de punts de vista i experiències diferents, tenen en comú la idea que és des d'allà que cal començar a mirar el feminisme amb altres ulleres, perquè el patriarcat i el poder hegemònic s'alimenten també de molta literatura feminista blanca i de classe mitjana que veu amb dificultat el que passa al seu entorn. A l'assaig «Mujeres negras. Dar forma a la teoría feminista», publicat al llibre *Otras inapropiables. Femenismos desde las fronteras* (2004: 43), hooks afirma que la resistència a la dominació hegemònica d'un cert pensament feminista blanc —de dones blanques que mai no s'havien plantejat resistir la dominació masculina fins que el moviment feminista va crear la consciència que podien i devien— és l'essència del pensament feminista mateix, que és una teoria en constant procés d'elaboració, crítica i exploració, condicionat també per les circumstàncies socials. Cita la feminista francesa Christine Delphy,⁴¹ que afirma:

El renaixement del feminisme coincideix amb l'ús del terme *opressió*. La ideologia dominant, és a dir, el sentit comú, el discurs ordinari, no parla d'opressió sinó de «condició femenina». Pretén remetre's a una explicació naturalista; una restricció de la naturalesa, una realitat externa fora del nostre poder i no modificable per l'acció humana. El terme *opressió*, al contrari, fa referència a una elecció, una explicació, una situació que és política. *Opresió* i *opressió social* són, per tant, sinònims o, millor dit, l'opressió social és una redundància: la idea d'un origen polític, és a dir, social, és part integral del concepte d'opressió.⁴² (Delphy en hooks, 2004:38)

L'anàlisi de la relació entre descolonització i poder i de la marginalitat des d'una posició privilegiada (com és la d'una persona blanca, cisgènere, hàbil i que pertany a una classe econòmicament mitjana i culturalment alta) que proposa Rachele Borghi en el seu *Decolonialità e privilegio* (2020), comença exactament des de la reflexió de bell hooks. Segons Borghi (2020: 26), hem viscut amb la il·lusió d'haver superat el colonialisme quan tots els països s'han independitzat políticament, és a dir, quan s'ha posat en marxa el procés dit «descolonització». Aquest és, però, un procés que té a veure amb la formació dels estats nació⁴³ i té molt poc a veure amb la vida material de les persones i amb la descolonització del pensament, amb la cancel·lació de jerarquies i la derrota de les relacions de dominació.

41 De Christine Delphy vegeu *Pour un féminisme matérialiste, L'Arc*, 61, 1975, també publicat a la col·lecció d'articles *Por un feminismo materialista*. Barcelona: LaSal – Edicions de les Dones, 1985.

42 Traducció de l'autora.

43 Vegeu Anderson, Benedict (2009). *Comunitat imaginada*. Roma: Manifestolibri.

La decolonizzazione, quindi, diventa il processo (storico) di uscita dal colonialismo per arrivare all'indipendenza. Decolonizzare è il suo verbo. Mi pare però che anche qui ci sia un problema. Nella sua forma transitiva, secondo me nasconde sempre un posizionamento specifico, quello di chi domina («Decolonizzare un paese da un altro»). Per dislocare il centro verso chi è dominato e sottolineare la conquista dell'autodeterminazione, bisogna volgerlo alla forma riflessiva, «decolonizzarsi». [...] L'anti-colonialismo, infatti, ha nascosto e rischia ancora di farlo, una postura eurocentrica. E questo diventa ancora più pericoloso nel momento in cui esonera dal mantenere lo sguardo sull'oppressore che è in ognuna di noi. Perché purtroppo non basta avere una coscienza politica, fare parte di una categoria discriminata. Svestire i panni dell'oppressora e vestire quelli dell'alleata, necessita un'attenzione costante, senza abbassare mai la guardia o ritenersi al riparo dal rischio di adottare una postura coloniale.⁴⁴ (Borghi, 2020: 28-29)

Com a conseqüència de la reflexió sobre la necessitat de deixar l'actitud colonitzadora i transformar-se en aliades, Borghi explica com els cossos contribueixen a la impostació colonial i colonialista de la societat i hi estan afectats: no només es tracta d'un colonialisme geogràfic, sinó que implica una colonització del pensament. Els cossos que no s'ajusten a la norma somàtica perden el dret indiscutible a ocupar l'espai, diu Puwar (2004: 8 citat a Borghi, 2020,) i subratlla Borghi que sovint els cossos considerats al lloc correcte, *in place*, són cossos identificats no només com a homes, sinó també com a cisgènere, blancs, occidentals, sans, joves, prims, heterossexuals, de classe benestant. De fet, aquestes són les categories que construeixen la norma i determinen allò que s'ha de considerar fora de la norma i, en conseqüència, fora de lloc, *out of place*. La normalitat apareix llavors com a evidència, com quelcom que existeix en si mateix, com una cosa natural, que no requereix cap explicació (*ibidem*: 34):

Nelle scienze sociali di matrice femminista e decoloniale, l'introduzione della nozione di privilegio ha permesso di smascherare definitivamente i discorsi sulla neutralità del sapere e sull'uguaglianza, favo-

44 La descolonització, per tant, esdevé el procés (històric) de sortir del colonialisme per aconseguir la independència. *Descolonitzar* és el verb. Tanmateix, em sembla que aquí també hi ha un problema. En la seva forma transitiva, segons la meua opinió, amaga un posicionament específic, el del dominant («Descolonitzar un país d'un altre»). Per canviar el focus cap als dominats i emfatitzar l'assoliment de l'autodeterminació, cal recórrer a la forma reflexiva, *descolonitzar-se*. [...] L'anticolonialisme, de fet, ha amagat, i encara corre el risc d'amagar, una postura eurocentrica. I això esdevé encara més perillós quan ens exempta de mantenir la mirada fixa en l'opressor que portem dins. Perquè, malauradament, no n'hi ha prou de tenir consciència política, de pertànyer a una categoria discriminada. Desfer-se del paper d'opressora i assumir el de l'aliada requereix una vigilància constant, sense mai baixar la guàrdia ni considerar-nos immunes al risc d'adoptar una postura colonial. [traducció de l'autora] (Borghi, 2020: 28-29).

rendo la presa di coscienza del loro carattere illusorio. La nozione di intersezionalità, introdotta dal Black Feminism, ha mostrato come diverse categorie identitarie si trasformino in matrici di oppressione annodate l'una all'altra.⁴⁵ (Borghi, 2020: 80)

Amb la crisi del feminisme blanc hegemònic, cap al final del segle xx, i la construcció d'un feminisme descolonial,⁴⁶ també les feministes d'Amèrica Llatina i Àfrica van començar a produir i solidificar una posició molt definida que es converteix, com afirmen Rosario Castelli i Yuderkys Espinosa,⁴⁷ en el sector dels moviments feministes que s'aparta del feminisme hegemònic i aposta per la producció d'un coneixement dels altres éssers humans, geopolíticament situat. És la perspectiva de Maria Galindo, en el seu llibre *No se puede descolonizar sin despatriarcalizar*, on ofereix una definició del patriarcat des d'un punt de vista definidament interseccional, com un sistema d'opressions i jerarquies:

Totes les feministes que utilitzem la categoria de «patriarcat» per a la nostra anàlisi sociopolítica partim del fet de definir el patriarcat com un sistema d'opressions i no com una forma única i lineal. Això implica que el patriarcat no és la discriminació de les dones, sinó la construcció de totes les jerarquies socials, superposades les unes sobre les altres i fonamentades en privilegis masculins. Quan parlem de patriarcat, estem parlant de la base on se sustenten totes les opressions; és un conjunt complex de jerarquies socials expressades en relacions econòmiques, culturals, religioses, militars, simbòliques quotidianes i històriques. Les feministes que fem servir la categoria del «patriarcat» per explicar-nos el lloc de les dones a les societats, ens neguem a la visió simplista de reduir la condició de subordinació de les dones a un fenomen cultural que serà canviat per la via de l'educació i del canvi de valors.

45 En les ciències socials de matriu feminista i decolonial, la introducció de la noció de privilegi ha permès desemascarar definitivament els discursos sobre la neutralitat del coneixement i la igualtat, fomentant la consciència de la seva naturalesa il·lusòria. La noció d'interseccionalitat, introduïda pel feminisme negre, ha mostrat com diferents categories identitàries es transformen en matrius d'opressió entrelaçades entre si. [traducció de l'autora] (Borghi, 2020: 80).

46 L'anomenat feminisme descolonial neix (i produeix importants estudis i reflexions) en tot el món «no occidental» amb la reflexió sobre el postcolonialisme i amb l'assumpció, per part de les feministes, incloses les occidentals, del paràmetre interseccional de sexe/gènere, classe, raça. És amb aquesta conscienciació que les feministes comencen a mirar la condició d'injustícia i discriminació no només des del paràmetre binari de femení/masculí, sinó des d'una perspectiva que inclou el concepte de «modernitat» i progrés, les polítiques socials i econòmiques dels diferents estats nació, i el qüestionament del model capitalista occidental com a única possibilitat per a un món millor. Amèrica Llatina és un dels llocs on neixen molts moviments vinculats també a l'alliberació i la distribució de les terres. A Àsia també hi trobem estudioses importants i molt focalitzades en les conseqüències de la dominació occidental i de la descolonització del segle xx (pensem en l'Índia i altres colònies britàniques d'on han sorgit treballs com els de Partha Chatterjee, Ramachandra Guha, Gayatri Chakravorty Spivak o Nirval Puwar).

47 Castelli i Yuderkys Espinosa, citades a Maritza Correa (2021).

El resultat d'aquesta visió complexa sobre el patriarcat implica que l'opressió de les dones a les societats funciona com a articulador d'una sèrie de més opressions, per la qual cosa és impossible desmantellar-ne una sense desmantellar l'eix principal.⁴⁸ (Galindo, 2013: 91-92)

És imprescindible a partir d'ara, mantenir una visió complexa i articulada de la societat. No podem tractar el tema del patriarcat com si fos un tema aïllat, no vinculat a altres opressions. Sobretot és imprescindible, a partir d'ara, lluitar contra el patriarcat i contra tot el sistema que s'ha construït a sobre, considerant «les dones» com un col·lectiu, sí, oprimint, però homogeni i sense forma. No podem continuar pensant que la raça, la classe, el nivell i qualitat de l'educació, la pertinença a un grup colonitzador o colonitzat, el fet de ser blanca o negra, cis o trans, heterosexual o homosexual, no tinguin una influència potent i fonamental en la història i en l'experiència de qualsevol persona.

Il modo in cui cerco di capire le interconnessioni di tutte le forme di subordinazione è attraverso il metodo che chiamo: «fai l'altra domanda». Quando vedo qualcosa che sembra razzista, mi chiedo: dov'è il patriarcato qui? Quando vedo qualcosa che sembra sessista mi chiedo: dov'è l'eterosessismo qui? Quando vedo qualcosa che sembra omofobico, mi chiedo: dove sono gli interessi di classe qui? Lavorare in coalizione ci obbliga a cercare i rapporti di dominio ovvi e quelli non ovvi, ci aiuta a realizzare che nessuna forma di subordinazione sta mai da sola.⁴⁹ (Matsuda citada en Demozzi i Ghigi, 2024: 181)

El feminisme posa al centre no només les dones, sinó també totes les subjectivitats marginades, estigmatitzades i discriminades. I ho fa perquè, quan parlem de patriarcat, diu Galindo, no parlem d'una qüestió a part, sinó d'un eix de la forma d'organització social, econòmica, cultural i política de qualsevol societat.

El feminisme no és una mena de lluita sectorial de les dones, és una lluita anti-sistèmica imprescindible. El feminisme mossega i mossega com gossa furiosa tots els privilegis fins a esbudellar-los.⁵⁰ (Galindo, 2013: 93)

48 Traducció de l'autora.

49 «La manera com intento entendre les interconnexions de totes les formes de subordinació és a través d'un mètode que anomeno »fes l'altra pregunta«. Quan veig alguna cosa que sembla racista, em pregunto: on és el patriarcat aquí? Quan veig alguna cosa que sembla sexista, em pregunto: on és l'heterosessisme aquí? Quan veig alguna cosa que sembla homòfoba, em pregunto: on són els interessos de classe aquí? Treballar en coalició ens obliga a buscar relacions de dominació òbvies i no òbvies, i ens ajuda a adonar-nos que cap forma de subordinació no es manté mai sola.» [traducció de l'autora] (Matsuda citada en Demozzi i Ghigi, 2024: 181).

50 Traducció de l'autora.

2. NORMES SOCIALS I CONSTRUCCIÓ DEL SISTEMA SEXE/GÈNERE SEXE I SEXUALITAT

Categories que construeixen la *scientia sexualis* occidental

Aquesta panoràmica dels pensaments i posicions feministes —per força ben parcial i subjectiva— porta a analitzar la construcció de les categories «sexe» i «sexualitat» que han servit, durant segles, per definir normes socials, morals i de comportament que neixen de l'exigència de control sobre els cossos, la reproductivitat i els hàbits sexuals de les persones.

D'un côté, les sociétés —et elles ont été nombreuses: la Chine, le Japon, l'Inde, Rome, les sociétés arabo-musulmanes— qui se sont dotées d'une ars erotica. [...] Notre civilisation, en première approche du moins, n'a pas d'ars erotica. En revanche, elle est la seule, sans doute, à pratiquer une scientia sexualis. Ou plutôt, à avoir développé au cours des siècles, pour dire la vérité du sexe, des procédures qui s'ordonnent pour l'essentiel à une forme de pouvoir-savoir rigoureusement opposée à l'art des initiations et au secret magistral : il s'agit de l'aveu.⁵¹ (Foucault, 1976: 51-52)

En el primer dels tres volums de la *La volonté de savoir*, 1976, Michel Foucault⁵² identifica el moment, que ell defineix com a fonamental per al pensament actual, en què la societat occidental ha passat de tenir una *ars erotica* a una *scientia sexualis*: el moment, és a dir, en què « c'est d'abord qu'on ait construit autour du sexe et à propos de lui un immense appareil à produire, quitte à la masquer au dernier moment, la vérité »⁵³ (1976: 50). Entorn d'aquest dispositiu de construcció de la «veritat» es concentren diferents graus i jerarquies de poder i de control del coneixement, universal i individual, que parlen

51 «D'una banda, hi ha societats —i n'hi ha hagut moltes: la Xina, Japó, l'Índia, Roma, societats arabomusulmanes— que han desenvolupat una ars erotica. [...] La nostra civilització, almenys a primera vista, no té una ars erotica. D'altra banda, potser és l'única que practica una scientia sexualis. O més aviat, que ha desenvolupat al llarg dels segles, per dir la veritat sobre el sexe, procediments que es regeixen essencialment per una forma de poder-coneixement rigorosament oposada a l'art de la iniciació i al secret magistral: això és la confessió.» [traducció de l'autora] (Foucault, 1976: 51-52).

52 Encara que som conscients que hi ha molts altres punts de vista, entenem que la posició de Michel Foucault sobre el concepte de sexualitat, gènere i normativitat es pot considerar un dels punts fonamentals per al desenvolupament de la filosofia contemporània pel que fa a aquesta qüestió. La necessitat de sintetitzar fa que es deixin de banda moltes altres possibilitats.

53 «en primer lloc, s'ha construït al voltant del sexe i sobre ell mateix un immens aparell per produir, encara que sigui ocultant-la a l'últim moment, la veritat.» [traducció de l'autora].

del sexe sense anomenar-lo i que, a través de la contínua pressió a explicar tot el que som i el que no som, el que hem pensat i el que pensem, no ens parlen de llibertat sinó que censuren i prohibeixen dir i pensar (1976: 95). Aquest mecanisme s'activa, sempre segons Foucault, a través de la pràctica de la confessió que «depuis le protestantisme, la Contre-Réforme, la pédagogie du XVIII e siècle et la médecine du XIX e, il a perdu sa localisation rituelle et exclusive; il a diffusé; on l'a utilisé dans toute une série de rapports: enfants et parents, élèves et pédagogues, malades et psychiatres, délinquants et experts»⁵⁴ (1976: 56). Així és com un ritual religiós s'ha transformat en pràctica científica i com, convertint el sexe, d'experiència de plaer a ser una pràctica medicalitzada i patologitzada, la societat ha aconseguit produir un sistema de control de les sexualitats i els cossos de les persones. A través de tot aquest mecanisme complex, la sexualitat s'ha definit com una cosa que «per naturalesa» és un territori obert a processos patològics i que, per tant, demana intervencions terapèutiques o de normalització (1976: 109). Sobretot exigeix normalització, normes, límits entre els quals les persones es poden moure. Foucault subratlla que no s'ha prohibit el sexe, sinó que se n'ha parlat tant, que s'ha convertit en una cosa en què coincideixen coneixement i control.

Le principe du sexe «cause de tout et de n'importe quoi» est l'envers théorique d'une exigence technique : faire fonctionner dans une pratique de type scientifique les procédures d'un aveu qui devait être à la fois total, méticuleux et constant. Les dangers illimités que porte avec lui le sexe justifient le caractère exhaustif de l'inquisition à laquelle on le soumet. [...] Ce qui veut dire d'abord que le domaine du sexe ne sera plus placé seulement sur le registre de la faute et du péché, de l'excès ou de la transgression, mais sous le régime (qui n'en est d'ailleurs que la transposition) du normal et du pathologique.⁵⁵ (Foucault, 1976: 58-59)

En el seu llibre *Sesso sé e società. Per una sociologia della sessualità*, publicat a Itàlia el 2016, Cirrus Rinaldi reconstrueix tot el recorregut de la creació de les categories de sexe i sexualitat. En el capítol dedicat a Foucault, evidencia com un dels objectius de les societats modernes és construir individus «nor-

54 «Des del protestantisme, la Contrareforma, la pedagogia del segle XVIII i la medicina del segle XIX, ha perdut el seu enfocament ritualista i exclusiu; s'ha generalitzat; s'ha utilitzat en tota una gamma de relacions: infants i pares, estudiants i educadors, pacients i psiquiatres, delinqüents i experts.» [traducció de l'autora].

55 «El principi del sexe com a »causa de tot i de qualsevol cosa« és la cara oposada teòrica d'un requisit tècnic: fer funcionar, en una pràctica de tipus científic, els procediments d'una confessió que havia de ser total, meticulosa i constant. Els perills il·limitats inherents al sexe justifiquen el tret exhaustiu de la inquisició a la qual està sotmès. [...] Això significa, en primer lloc, que el domini del sexe ja no se situarà únicament en l'àmbit de la culpa i el pecat, l'excés o la transgressió, sinó sota el règim (que, a més, no és més que una transposició d'aquest) del que és normal i patològic.» [traducció de l'autora] (Foucault, 1976: 58-59).

mals», a través de les escoles, els hospitals o l'assistència pública, i com els «experts» de la *scientia sexualis* han inventat paradigmes, paràmetres, sistemes de classificació mitjançant els quals mesuren, categoritzen —i, substancialment, controlen— les persones i els seus desitjos i comportaments. Aquests paradigmes s'han dissenyat per ser considerats homogenis i aplicables com a models i paràmetres socials a totes les persones (Rinaldi, 2016: 41). Tot el que surt dels paràmetres es considera patològic, fora del que és normal, molest. S'ha organitzat la sexualitat per poder-la controlar no a través de la prohibició, sinó a través d'una *explosió discursiva* i un règim de llibertat constant: el sexe i la sexualitat han estat transportats en el discurs que defineix el que és normal i acceptable i el que no ho és, i així han coincidit saber expert i poder. Saber tot el que les persones pensen i desitgen, perquè estan ben emmarcades en el sistema social i perquè ho diagnostiquen els «experts», ens permet de controlar-les. Classificar-ne les identitats i diagnosticar-ne les desviacions significa exercir el propi poder i, al mateix temps, construir subjectivitats dins de la norma i normatives.

Il s'agit en somme de définir les stratégies de pouvoir qui sont immanentes à cette volonté de savoir. Sur le cas précis de la sexualité, constituer l'«économie politique» d'une volonté de savoir.⁵⁶ (Foucault, 1976: 64)

Seguint l'estructura definida per Cirus Rinaldi —i amb una síntesi extremadament breu del seu estudi—, veiem com moltes disciplines, de la filosofia a l'antropologia i la psiquiatria, de la medicina a la biologia i les ciències socials, han analitzat les categories de sexe i sexualitat sempre amb l'intent de formular teories definitives. Fins al segle XVIII el discurs sobre els cossos i la sexualitat estava ben vinculat al model «monosexual», que només veia un únic sexe «real» (el masculí) com a digne d'estudi per explicar la natura de la nostra espècie, i que, a més, estudiava els cossos de les dones com a còpia dels cossos masculins, però amb alguns elements «mancants» o «en negatiu» (per exemple, el model isomòrfic amb la vagina descrita com un penis *cavo*). L'historiador Thomas Laqueur defineix el model monosexual i veu en el passatge entre la concepció monosexual i la concepció bisexual del cos la base del binarisme que regeix tot el pensament occidental. La visió dels cossos masculins i femeníns exclouïa qualsevol tipus de sexe morfològicament no normatiu i permetia l'afirmació d'una nova ciència de l'anatomia masculina i masculinitzada que reivindicava una visió profundament classista perquè considerava com a únic

56 «En resum, es tracta de definir les estratègies de poder inherents a aquesta voluntat de coneixement. En el cas concret de la sexualitat, això implica construir l'«economia política» d'una voluntat de coneixement.» [traducció de l'autora] (Foucault, 1976: 64).

estàndard el d'un home adult i lliure, és a dir, que tingués rellevància política. (Rinaldi, 2016: 5)

Amb Descartes⁵⁷ hi ha una transformació molt important en la relació entre ment i cos: fins al segle XVII ser dona o home significava assumir un rol social i cultural, però no hi havia una caracterització orgànica feta per elements naturals i ontològics (2016: 7): la dicotomia natura-cultura (i la idea que els cossos masculí i femení siguin profundament diferents) esdevé la base de tota la categorització binària del món que caracteritza el pensament occidental modern. Aquesta nova impostació científica de l'estudi dels cossos humans permet una «justificació científica» en utilitzar la biologia per explicar diferències de rols (i de drets) que són evidentment culturals.

La *scientia sexualis*, que divideix els comportaments sexuals i les relacions entre bé i mal —en què les «bones» són les sexualitats heteronormatives i normalitzants i amb un objectiu reproductiu—, contribueix moltíssim a estratificar la sexualitat en termes jeràrquics. A més de crear gàbies normatives i dividir el sexe i les sexualitats en «bones i dolentes», contribueix a la medicalització d'allò que surt d'uns paràmetres definits i «normatius» fins a tenir una mena de monopoli en el diagnòstic i tractament d'una sèrie de conductes que ha ajudat a definir com a patològiques, tot i que sovint tenen un origen social i no biològic o orgànic. Aquesta medicalització dels cossos i dels comportaments sexuals fa que tot sigui «mesurable» en termes físics i estadístics i posa les bases per a la construcció d'un imaginari que considera moral i admissible només allò que està vinculat a la sexualitat heteronormativa i reproductiva. També influeix molt en el judici cap a la sexualitat femenina i en l'establiment d'una sèrie de paràmetres de «moral sexual» que impliquen un control total dels cossos i conductes sexuals i reproductives de les dones (Rinaldi, 2016: 11). Hem d'arribar fins al principi del segle XX, amb els estudis de Freud, per provar de superar el determinisme biològic exclusiu i situar el concepte de plaer al centre de la sexualitat. Això no impedeix, però, al psiquiatra de construir una teoria imbuïda d'un binarisme insuperable i d'una forta misogínia, que propo-

57 En aquest treball no hi ha espai per a un tractament aprofundit de la història de la sexualitat. Ens centrem en els conceptes de «sexe» i «sexualitat» a partir de Descartes, perquè és a partir del seu pensament (amb tots els matisos i facetes que la síntesi fa invisibles) que neix la classificació binària i reduïda en els límits de les normes, de la nostra societat. El control i la definició de sexe i sexualitat, òbviament, venen des de molt més lluny i sempre van ser un «tema» i un «problema» en què els filòsofs van indagar, amb una mirada masculina i profundament concentrada en el manteniment del seu privilegi. Aristòtil definia la dona com un home inferior, amb genitals poc evolucionats que creixien cap endins i no cap a fora. El bisbe Nemesi (segle IV) sostenia que homes i dones tenien els mateixos òrgans sexuals, però que les dones els tenien dins del cos. El cos femení, en la concepció clàssica, era percebut com una desviació de la naturalesa del cos masculí. Fou al segle XVI quan un professor d'anatomia de la Universitat de Pàdua, Realdo Colombo (*De re serie 58/58a*, 1559), fent honor al seu nom, va «descobrir» per a la ciència el clitoris i el va anomenar l'«amor o dolçor de Venus». Però el clitoris, a partir del segle XIX, va esdevenir una amenaça de respectabilitat en la societat burgesa, que censurava el plaer femení, i fins i tot curava la depressió amb la pràctica de la clitoridectomia. El que no es podia dominar, s'havia de demonitzar. Fins al 1668 no hi havia cap terme per designar la vagina, sinó que es descrivia segons la definició feta per Eròfil (III aC): «penis introflexe» (Laqueur, 1990).

sa un control total del sistema del cos femení, la sexualitat del qual encara es considera inferior i menys digna d'atenció.⁵⁸

És desconcertant que els homes s'hagin preocupat sempre pels cossos i les sexualitats femenines, com si se'ls hagués concedit el coneixement i el dret a experimentar i teoritzar sobre qualsevol argument. És molt interessant el recorregut dibuixat per a Liv Strömquist, autora sueca de còmics, que traça, en el seu *Kunskapens frukt (El fruito prohibido, 2018)*, tota la història de l'estudi de la sexualitat, remarcant cada vegada com només van ser els homes els que van decidir no tan sols la línia teòrica a seguir, sinó que també van construir (i imposar) tot l'imaginari moral i sexual a les dones. El 1948 Alfred Kinsey publica *Sexual Behavior in the Human Male* (i el 1953 el corresponent femení, *Sexual Behavior in the Human Female*) amb la idea de treure dels estudis sobre les sexualitats qualsevol influència moralista, jutjadora i repressiva. No obstant això, el resultat és profundament masclista i sexista i no supera un fort essencialisme i determinisme biològic sobretot respecte a les sexualitats femenines. Els seus estudis, però, van influir moltíssim en l'opinió pública perquè van causar un impacte enorme en la politització de les persones homosexuals i això va un tenir una repercussió social bastant important.

Així com Foucault, analitzant com el discurs de la *scientia sexualis* recau en els comportaments, demostra que els efectes del discurs científic tenen conseqüències polítiques no indiferents, Rinaldi (2016: 17) subratlla com repercuteix en les representacions: afirmar que existeix una tipologia humana (i, doncs, també sexual) «natural» significa categoritzar segons modalitats específiques i modelar representacions, llenguatge, sentit comú i comprensió de la realitat. La referència a característiques naturals, trets profunds de l'espècie o de l'evolució com a comportaments i estructures relacionals no és una «acció neutra» ni «neutral», ans al contrari, ja que sembla una pràctica indispensable

58 Amb la Il·lustració i els avenços i descobriments científics, les percepcions canvien, però, en nom de la ciència, són nombrosos els assaigs i teories que incideixen a buscar, per diferents motius, causes biològiques de la inferioritat femenina. Podem esmentar la frenologia de Gall, que volia demostrar la superioritat intel·lectual masculina segons la formació externa del crani; Bischoff, que deia que les dones deixaven de créixer intel·lectualment ja de nenes; Moebius, que va escriure una obra que es titulava *La inferioritat mental de la dona*, també basada en la mida del cervell; o Korniloff, Melassez, Quételet, Wisberg, Andral, Scharling, etc., que deien que la sang de les dones contenia menys glòbuls vermells i hemoglobina i més aigua que la dels homes, o que tenien menys capacitat pulmonar, esquelètica o fonadora, i això implicava, a més d'inferioritat física, malaltia crònica. O Spencer, que va insistir-hi i va publicar estudis amb molta cura per demostrar que l'activitat intel·lectual de les dones era incompatible amb la procreació. Qualsevol esclatxa és bona si es pot demostrar la inferioritat biològica i intel·lectual de les dones i, per tant, no perdre el domini. Un metge francès, Joseph Claude Récamier, va inventar l'espèculum, un instrument que permetia observar i veure l'aparell reproductor femení sense obrir el cos. Curiosament, el controvertit ginecòleg americà (per les seves pràctiques amb dones esclaves, i l'estàtua del qual va ser retirada de Central Park el 2018), James Marion Sims, en utilitzar-lo, va descriure l'experiència com si fos un heroi colonitzador i conquistador: «I saw everything as no man had seen it before. [...] I felt like a 59erie59I explorer seeing for the first time a new and important territory» (*Story of my life*, 1884). Freud també es va referir a les dones com el «continent obscur» parlant de la seva enveja de penis i de la seva passivitat eròtica, fins al masoquisme. També és veritat que Freud lamentava la manca d'informació sexual de les dones, que les conduïa d'una virginitat sacrosanta i desinformada a un matrimoni de conveniència social que les portava a la insatisfacció. (Bosch Fiol i Ferrer Pérez, 2003; Bosch Fiol *et alii*, 1999; Rinaldi, 2016; Irigaray, 1974)

sobretot en moments de transformació social, quan potser els models tradicionals entren en crisi i no s'entenen amb les antigues eines epistemològiques. Per exemple (i en aquest cas Rinaldi fa referència al treball de Sperling del 1997), fer comparacions amb animals, que provenen de la teoria de l'evolució de Darwin, gairebé sempre revela un mecanisme instrumental: significa de fet simplificar i generalitzar comportaments que, com està demostrat, no es poden generalitzar tampoc entre els animals mateixos.

L'analisi scientifica non è scevra dalla riproduzione di stereotipi associati ai ruoli maschili e femminili. [...] Emily Martin (1991) ha osservato come uovo e sperma siano rappresentati attraverso gli stessi stereotipi utilizzati negli assunti di senso comune rispetto ai ruoli di genere anche all'interno della trattazione scientifica. [...] le metafore non soltanto proiettano un immaginario di genere costruito su processi e meccanismi biologici, ma dotano i gameti di caratteristiche umane, di volontà, di capacità di agire, di moralità e di personalità.⁵⁹ (Rinaldi, 2016: 23)

Segons Rinaldi i Rippon (2020), és important destacar, sense caure en el parany de la conspiració, el fet que la sociobiologia s'utilitza de manera molt instrumental, sovint a través dels mitjans de comunicació, quan en la societat es comencen a crear moviments de reivindicació de drets i llibertats. No és casual, per exemple, que les teories neodarwinistes i essencialistes es desenvolupin als Estats Units immediatament després de la guerra del Vietnam, quan hi ha fortes reivindicacions d'independència per part de països colonitzats, i els moviments feministes i pels drets civils sacsegen l'opinió pública nord-americana i internacional (Rinaldi, 2016: 21). A través del llenguatge, les interaccions i la comunicació —continua Rinaldi (2016: 26)— la cultura «manipula» simbòlicament caràcters i trets naturals, definint una sèrie de «lògiques socials» i produint ideologies. Les anàlisis antropològiques demostren que el gènere i el sexe no depenen de l'ordre natural, sinó que són elements produïts i reproduïts dins d'ordres simbòlics concrets que els estableixen com a fets de la naturalesa. De fet, si les institucions de govern que regulen les sexualitats estiguessin fundades biològicament, s'haurien de presentar segons els mateixos trets i característiques en termes universals. En canvi, els gèneres i les sexualitats es presenten en múltiples formes que fins i tot qüestionen una visió dicotòmica.

59 «L'anàlisi científica no està exempta de la reproducció d'estereotips associats amb els rols masculins i femenins. [...] Emily Martin (1991) va observar com l'òvul i l'espermatozoide es representen a través dels mateixos estereotips que s'utilitzen en els supòsits de sentit comú sobre els rols de gènere, fins i tot dins del discurs científic. [...] les metàfores no només projecten un imaginari de gènere basat en processos i mecanismes biològics, sinó que també doten els gàmetes de característiques humanes, voluntat, capacitat d'actuar, moralitat i personalitat.» [traducció de l'autora] (Rinaldi, 2016: 23).

Això contribueix no només a la naturalització de la dicotomia sexual, sinó també a la transmissió d'estereotips, normes i creences profundament arrelades i molt difícils de combatre i superar, entre les quals la més sòlida és la idea del mascle com a *observador original*, el centre de la visió de la realitat, en què el punt de vista femení n'és una derivació i, per això, és més fràgil i imperfecte.

Sistema sexe/gènere, essencialitat, binarisme: així es construeix el pensament cultural

Parlar de cossos i sexualitat fa que sigui imprescindible referir-nos també i de forma breu a la construcció del discurs sobre el gènere (Beauvoir, 1949; Butler, 2004; Rich, 1980; Rubin, 1975; Rinaldi, 2016), les normes que determinen els rols en la societat i el concepte de binarisme dels gèneres (Taurino, 2010; Foucault, 1976; Butler 1990; Scott, 2013; Burgio, 2015). A partir del final dels anys setanta del segle xx, a més de qüestionar la idea de les dones com a subjecte unívoc, els moviments feministes, des de llocs (espais polítics i geogràfics) i punts de vista diferents, comencen a qüestionar la relació entre sexe, gènere i sexualitat, a partir de les relacions de poder i jerarquia entre els dos gèneres, masculí i femení, a través dels quals categoritzem la realitat que ens envolta, i del concepte d'heterosexualitat.

En el seu assaig *The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex* (1975), Gayle Rubin, una de les primeres estudioses que focalitza l'atenció en la interconnexió entre sexe i gènere, proposa una resposta a les teories de Marx, Engels i Freud sobre la sexualitat femenina i l'opressió de les dones, amb la construcció del que ella defineix com a «sistema sexe/gènere». Afirmar Rubin que qualsevol societat té un sistema sexe/gènere, un conjunt d'arranjaments mitjançant els quals les matèries primeres biològiques del sexe i la procreació es modelen per intervenció humana i social i es compleixen de maneres convencionals, per estranyes que siguin algunes convencions (Rubin, 1975: 165). Rubin insisteix en el fet que, encara que l'anàlisi marxista no ho detecti, les categories de sexe, gènere i procreació han estat sotmeses i modificades durant mil·lennis per una activitat social incessant. El sexe, tal com el coneixem (identitat de gènere, desig i fantasies sexuals), és en si mateix un producte social (1975: 166) i el «sistema sexe/gènere» és una manera de descriure adequadament l'organització social de la sexualitat i les convencions sobre sexe i gènere que subratlla com l'opressió en aquest àmbit no és inevitable sinó que és el producte de les relacions específiques que l'estructuren (Rubin, 1975: 168).

A partir de la proposta de Rubin, analitzant el binarisme que caracteritza la nostra societat, veiem com aquesta ha fet de categories oposades, però alhora complementàries, la base dels seus paradigmes. *Home, natura, blanc, heterosexual* són conceptes que existeixen perquè sempre tenen un «mirall» oposat (i inferior), *dona, cultura, negre, homosexual* (Torras, 2007). Categories que produeixen significat també perquè viuen en un sistema de relacions que no són igualitàries, sinó que estableixen una jerarquia de poder que permet que un dels dos termes (home/heterosexual/blanc) prevalgui sobre l'altre. Rachele Borghi (2020) reporta el punt de vista de dues geògrafes, Mona Domosh i Liz Bondi, que tracten la producció del coneixement (geogràfic, en aquest cas) com una tradició de *male gaze*: és l'ull masculí d'on comença la descripció del món, un punt de vista tan privilegiat que tampoc necessita definir-se. Una part important de l'assaig de Domosh i Bondi, explica Borghi, desconstrueix el coneixement geogràfic partint d'una crítica a la filosofia de la Il·lustració, que, a través de conceptes com la veritat, la raó i la lògica, legitimava formes colonials i fal·locèntriques de coneixement. El pensament cartesià occidental, de fet, es basa en binomis com cultura/natura, bo/dolent, identitat/diferència, jo/altre i, per tant, també home/dona. Al primer terme se li concedeix el privilegi de definir allò que és i de vincular tot allò que no ho és amb «l'altre» (Borghi, 2020: 41). Meri Torras reforça aquest concepte i subratlla la importància de les categories oposades (brutes, impures, transgressives i perilloses pel que fa al manteniment de l'estatu quo) que garanteixen la integritat de la que té el poder:

A més, aquesta gramàtica binària d'oposició i complementarietat a què em referia més amunt aferma una jerarquia per parells, de manera que una de les dues categories —l'hegemònica— es constiuïx com a monolítica i es garanteix pura al costat de l'altra que aglutina i condensa allò múltiple, contaminat, amenaçador. Prenguem per exemple la parella heterosexual versus homosexual. Només cal revisar succintament els discursos clínics, legals i/o socials que l'han sostingut per adonar-se que sota l'etiqueta homosexual s'han aglutinat realitats corporals, pràctiques sexuals i identitats diverses, aparellades únicament per transgredir la llei de l'heterosexualitat obligatòria (i compulsiva), per dir-ho amb Adrienne Rich.⁶⁰ (Torras, 2007: 12-13)

De fet, la denúncia d'Adrienne Rich en el seu assaig *Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence*, publicat el 1980,⁶¹ focalitza l'atenció en la invi-

60 Traducció de l'autora.

61 Adrienne Rich va escriure l'article «Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence» l'any 1978 per a un número sobre sexualitat de la revista *Signs* (publicat el 1980). El mateix article s'ha publicat moltes vegades més i n'hi ha una traducció a l'espanyol a la revista *Doula. Revista d'Estudis Feministes*, 10-1996.

sibilització de les categories (en aquest cas específic la de les dones lesbianes) que no es consideren creadores de significat senzillament perquè no corresponen a cap dels paràmetres definit per a la categoria hegemònica i només serveixen per reforçar-ne el poder. La poeta i assagista nord-americana es concentra, com ja hem dit, en les dones lesbianes, però proposa una reflexió molt més àmplia (especialment dirigida a les feministes heterosexuals) sobre un tema que ens afecta a totes: les normes de comportament sexual ens insereixen en les categories determinades i estableixen la nostra posició en una jerarquia de poder. Jerarquia en la qual el grup hegemònic és el format per homes blancs, cisgènere, heterosexuals i hàbils que, des de fa segles, dicta les normes que les persones (totes) han de seguir per no ser marginades i discriminades. L'atenció als cossos, les sexualitats i les identitats de gènere té, en aquesta jerarquia de normes (que, òbviament, canvien durant el pas de la història i segons les diferents cultures i societats), una posició central: control dels comportaments sexuals i de les relacions entre les persones, regulació de la reproducció i de les orientacions sexuals, sobretot pel que fa a les persones que es reconeixen en el gènere femení.

El rebuig a determinades normes i pressions socials, primera entre totes la pressió heteronormativa i repronormativa, significa necessàriament estigma social i moral. Això limita molt les representacions de les «diferències», siguin de gènere, físiques, d'orientació sexual: la tendència s'inclina cap a un discurs homologant i homologat, que no posi en valor les diferències, sinó que les amagui i reforci l'estereotip home/dona, en què el primer element és el que controla el tipus de representació que es dona d'aquesta relació. Aquest tipus d'impostació binària de la societat exclou totes les persones i realitats que no s'hi reconeixen: persones transgènere o intersexuals, no binàries, agèneres. Això comporta també un problema per a les persones cisgènere i heterosexuals que es troben engabiades en les seves pròpies creences i no reben, durant els anys de construcció de la pròpia identitat, cap accés a models o tipologies de relacions alternatives: «Hi ha una jerarquització naturalitzada i normativitzadora que prescriu els cossos, els fa llegibles, segons uns paràmetres que es pretenen biològics.»⁶² (Torras, 2007: 12).

Una «jerarquització normalitzadora» que no ens permet de posar en el mateix pla tots els cossos, totes les sexualitats o totes les identitats de gènere perquè se'ns ha fet creure i creiem que n'hi ha de més «naturals» i «normals» i de «contra natura» i «anormals». És precisament en aquestes normes que regulen el desig i els hàbits sexuals que s'insereix la construcció del discurs

sobre el gènere. La relació entre sexe i gènere (conceptes que, fins fa anys, se superposaven i intercanviaven en el discurs comú sobre la identitat i que ara, per fi, tendeixen a diferenciar-se perquè es refereixen a àmbits diversos, encara que molt interseccionats entre si) és molt complexa i canvia contínuament segons el context cultural i social, el lloc, la situació en què se'n parla. En el llibre *Is gender fluid?*, un breu assaig divulgatiu escrit per Sally Hines el 2018, l'autora destaca com el gènere és present en tota la nostra vida: influeix en la manera com ens comportem, però també en les expectatives de les persones i en les nostres expectatives cap a les altres persones. La manera com el gènere és percebut en la quotidianitat depèn de factors socials, culturals, i històrics, però també d'agents que canvien en la mateixa societat segons els grups als quals pertanyem (classe, ètnia, sexualitat) i segons com vivim el nostre cos (2018: 13).

Conceptes com ara *essencialisme* i *dimorfisme sexual* es concentren en la idea que el sexe biològic és determinant per al gènere i que les diferències biològiques entre homes i dones són les que estableixen, també, les diferències de comportaments, reaccions i rols (excloent per principi qualsevol construcció cultural del gènere). Des del punt de vista de la ciència, això ha estat sempre més qüestionat i debatut. A més de les posicions de Gina Rippon i Daphna Joel, ens sembla interessant l'estudi de Cordelia Fine, *Testosterone Rex: Myths of Sex, Science, and Society* (2017), que subratlla com la ciència ens ha ensenyat com l'ordre «natural sexual» sempre existeix en la diferència i el dinamisme i que, per això, és impensable concentrar la construcció del gènere només tenint com a base elements biològics «estàndard»⁶³ sense considerar el context social i cultural. Perquè és exactament aquest model, que proposa una visió rígida-ment binària dels cossos humans i, com a conseqüència, justifica, a través d'una interpretació biològica, les diferències entre els dos sexes/gèneres i exclou, així, cada cos que no es pugui emmarcar perfectament en aquesta visió.

Anne Fausto-Sterling (2000: 76) s'oposa radicalment a aquesta interpretació perquè «human males and females all begin life with the same structures; complete maleness and complete femaleness represent the extreme ends of a spectrum of possible body types».⁶⁴ És a dir, que no hi ha un model definitiu i immòbil, sinó que entre els dos sexes i els dos gèneres —masculí i femení— hi ha una varietat de possibilitats que cap cos no pot representar totalment

63 Només caldria analitzar de manera objectiva les pràctiques familiars i reproductives presents en la naturalesa i entre els éssers humans per veure com per cada norma hi ha milers d'excepcions que no la confirmen, sinó que la qüestionen.

64 «Els éssers humans masculins i els éssers humans femenins comencen la vida amb les mateixes estructures; la masculinitat completa i la feminitat completa representen els extrems d'un espectre de possibles tipus de cos.» [traducció de l'autora].

cap tipus de cànon (Hines, 2018: 38). A més de la investigació sobre els trets biològics i físics dels cossos i sobre la seva suposada influència sobre els comportaments, una part important de la ciència moderna destaca com el gènere —la identitat de gènere, l'expressió de gènere i fins i tot l'atribució de gènere en què també actuen les altres persones— és el producte de molts factors, la majoria dels quals són socials (classe, condició econòmica i geogràfica), culturals (religió de pertinença, nivell educatiu), racials, sexuals i que el comportament de gènere s'aprèn i no és innat. Les diferències de gènere, també, s'aprenen a través de codis i cànons que transmeten la societat (llibres, publicitat, televisió, discurs sobre el gènere...), la família, l'escola i tots els agents i llocs de socialització on aprenem a formar part d'un grup.

En el seu llibre *La voluntat y el deseo* (2010), Gerard Coll-Planas insisteix en la idea que en la construcció de la categoria d'«humà» es genera tensió entre interioritat i exterioritat, és a dir, en tots els elements que, per definició general, representen tot el que està dintre o fora de nosaltres mateixes; dintre o fora de les normes del sistema en el qual vivim i estem integrats; tot el que respecta les normes o en surt, o s'aparta de la zona de confort que la societat ha construït per a nosaltres. No es pot pensar, doncs, afirma Coll-Planas, en una definició de l'ésser humà completament inclusiva perquè sempre es construeix basant-se en exclusions.

I si el poder que, al mateix temps, marginalitza i crea el que és «exterior», és el mateix poder que censura i ensenya a les persones a autocensurar-se per no sortir d'aquestes normes, és molt fàcil que esdevingui limitador en les representacions que donem dels cossos i de les sexualitats.

L'efficacité du pouvoir, sa force contraignante sont, en quelque sorte, passées de l'autre côté —du côté de sa surface d'application. Celui qui est soumis à une condition de visibilité, et qui le sait, reprend à son compte les contraintes du pouvoir; il les fait jouer spontanément sur lui-même; il inscrit en lui le rapport de pouvoir dans lequel il joue simultanément les deux rôles; il devient le principe de son propre assujettissement.⁶⁵ (Foucault 1975: 204)

Com a síntesi entre la idea d'afirmació a través de l'exclusió i el concepte d'autocensura que proposa Foucault, Hines (2018: 61) posa èmfasi en un altre terme molt important en l'anàlisi de la construcció del discurs de gènere: la respectabilitat i la moral, i fa referència al treball de Beverly Skeggs (2002),

65 «L'eficàcia del poder, la seva força coercitiva, s'han desplaçat, en certa manera, cap a l'altre costat, cap al costat de la seva superfície d'aplicació. Qui està sotmès a una condició de visibilitat, i qui n'és conscient, assumeix les restriccions del poder; les fa actuar espontàniament sobre si mateix; inscriu en si mateix la relació de poder en què juga simultàniament ambdós papers; esdevé el principi de la seva pròpia subjugació.» [traducció de l'autora] (Foucault 1975: 204).

que argumenta que la noció de «respectabilitat» continua sent central en les construccions de gènere tant avui en dia com al segle XIX. Això és perquè normes, valors, rols i expectatives de gènere són assignats per una societat o cultura particulars i es presenten com a característiques ideals i universals. Per extensió, es perpetuen per les estructures i valors adquirits d'aquesta societat i, conscientment o inconscientment, pels individus que en formen part. Com que aquests rols i expectatives són, en si mateixos, el que entenem per gènere i no es mantenen coherents entre cultures i èpoques, podem afirmar que el mateix gènere no és coherent. Sense dubte, l'existència d'identitats transgènere i no binàries mostra que els rols i les expectatives tradicionals no tenen en compte tots els significats i experiències de gènere. El gènere, per tant, es pot pensar com una funció social fluida més que no pas obligatòria (Hines, 2018: 75). Aquesta posició respecte al gènere influeix també en la construcció del discurs sobre la sexualitat: encara actualment hi ha una forta influència del que Foucault defineix com a *scientia sexualis*, que vincula la sexualitat de les persones al seu gènere, i contribueix a eternitzar i transmetre estereotips i creences perquè, com passa amb el gènere, proposa models «ideals» i separa els comportaments sexuals entre «bons» i «dolents».

Cultura queer: transfeminista, antifeixista, antiracista i descolonial

Tota aquesta reflexió sobre la classificació binària i biodeterminada del gènere i dels comportaments de gènere comença a posar en dubte, cada cop més, les categories de «masculí» i «femení». Amb el seu assaig *Gender Trouble* (1990), Judith Butler qüestiona la visió binària de tota la cultura occidental i encunya el terme «matriu heterosexual» per explicar tota l'estructura de la societat occidental, les seves normes i estereotips. Utilitzem l'expressió *matriu heterosexual*, escriu Butler (2021 [1990]: 53), per designar la quadrícula d'intel·ligibilitat cultural a través de la qual es naturalitzen cossos, gèneres i desitjos apel·lant a la noció de «contracte heterosexual» de Monique Wittig i, en grau més baix, a la noció d'«heterosexualitat obligatòria» d'Adrienne Rich per definir un model de discurs que pressuposa que els cossos, per ser coherents, han de tenir un sexe estable expressat a través d'un gènere estable (el masculí expressa l'home, el femení expressa la dona), que es defineix de manera oposada i jeràrquica a través de la pràctica obligatòria de l'heterosexualitat.

Si ja no està demostrat que una idea estable del gènere sigui la premissa fundacional de la política feminista, potser és desitjable un nou tipus de política feminista que refuti les reificacions del gènere i la identitat mateixa, que prengui la construcció variable de la identitat

com a prerrequisit tant metodològic com normatiu, sinó com a objectiu polític. (Butler, 2021 [1990]: 53)

Aquest tipus de qüestionament obre el pas a la cultura queer, en la qual s'identifiquen totes les subjectivitats —i també les filosofies o maneres de viure, vestir, fer art— que no es reconeixen en la lògica del binarisme de gènere i que refusen etiquetes i marcs massa rígids i definitius. *Queer* és la paraula que significa 'fluïditat', multitudinàries possibilitats de transformació, diferències interpretades de manera positiva. En origen la paraula *queer* s'utilitzava per indicar el que és estrany, no conforme a res; només a finals del segle XIX es converteix en un insult adreçat, sobretot, a persones homosexuals especialment «efeminades». És a partir dels anys vuitanta del segle XX que les persones de la comunitat LGBTIQ+ comencen a reivindicar aquesta paraula per definir-se en un sentit positiu fins a arribar a la utilització que se'n fa ara, per indicar tot el que no és cisgènere o heterosexual. Sovint s'identifica el «naixement» de la teoria queer amb la conferència de Teresa de Lauretis l'any 1990 a la Universitat de Califòrnia, on va usar aquest terme⁶⁶ per analitzar el discurs sobre les sexualitats, proposant allunyar-se de la política de la identitat per passar als actes i a les pràctiques i explorar les maneres com opera el poder en relació amb la sexualitat. El punt de trobada entre el pensament de Butler i l'enfocament queer és exactament aquest: no es pot basar l'anàlisi de la realitat en allò que Butler anomena «matriu heterosexual», és a dir, un sexe fixat i fix, sobre el qual la cultura construeix un gènere, que determina els desitjos.⁶⁷ Aquesta estructura es pot canviar per un altre paradigma: cada persona té un cos amb el qual pot *performar* (realitzar) la seva identitat i pot tenir desitjos.

Segons Rinaldi (2016), les qüestions principals en què es basa la teoria queer s'orienten a l'anàlisi de totes les dimensions de gèneres, sexes i sexualitats que no es poden identificar dins dels marges de les categories «normalitat» i «normativitat». I afegeix que un primer objectiu de la teoria queer és la crítica de l'essencialització de les sexualitats i de les representacions de les identitats sexuals com a innates o naturals (Rinaldi, 2016: 45). Si el sistema en el qual vivim ha estructurat —continua Rinaldi— durant tot el segle XX el dispositiu del coneixement i del control sobre el binarisme heterosexual/homosexual (definint les classificacions i l'ordre dels cossos, l'organització de la vida social, de les expectatives i del discurs públic), la teoria queer neix per qüestionar i repensar les categories socials (especialment els gèneres, els sexes i les sexualitats)

66 Que va refusar, després, tres anys més tard, perquè deia que les persones no l'utilitzaven en el sentit polític que ella havia entès!

67 Aquesta esquematització de la «matriu heterosexual» definida per Butler va ser creada per David Gauntlett i publicada a Barker i Scheele (2016: 77).

i construir i analitzar tot el que està desalineat, fora de la norma i que refusa qualsevol direcció *mainstream*.

Meg-John Barker i Julia Scheele publiquen, el 2016, *Queer: a graphic history* (traduït a l'espanyol el 2017), on fan un recorregut per la història del queer a través del pensament de les diferents persones que l'han tractat i proposen una lectura des del punt de vista queer de temes com ara les sexualitats, les identitats de gènere, el binarisme, l'heterosexualitat/homosexualitat. Queer és al mateix temps una forma d'activisme, una disciplina acadèmica i un enfocament teòric. Aquestes tres direccions tenen en comú el fet d'oposar-se a les *identity politics*, és a dir, a la lluita per qualsevol dret fundada sobre la base d'una pertinença identitària, i de sostenir que el nostre coneixement i la nostra comprensió del gènere, sexe i sexualitat és sempre contextual (Barker, Scheele, 2016: 15). Si analitzem el context occidental actual, per exemple, veiem que les creences que estructuraven el nostre coneixement es poden resumir en tres punts: 1) la identitat sexual és un aspecte de la nostra vida fixat al moment del naixement i que forma part de la nostra essència; 2) la sexualitat és binària (heterosexual o homosexual) i l'atracció cap a les altres persones es basa en el binarisme de gènere; 3) les persones es poden dividir en «normals» i «anormals» segons les seves atraccions i pràctiques sexuals (*ibid.*, 2016: 27). Tot un seguit d'afirmacions que la cultura queer està disposada a qüestionar demostrant que són imperfectes i defectuoses. Aquesta posició ens porta a afirmar que la identitat d'una persona pot variar i canviar cada vegada que vulgui i que no es poden fixar definitivament les subjectivitats dins d'una identitat, un rol, un discurs comú. El cos, que es troba al centre d'una densa xarxa de relacions i intercanvis, es mesura i es classifica de moltes maneres diferents i una d'aquestes és la sexualitat.

A partir de Foucault i Butler, Barker i Scheele proposen un resum de les accions que s'han de dur a terme perquè la societat tingui un punt de vista queer (Barker i Scheele, 2016: 83):

- Reconèixer que el gènere i la sexualitat són múltiples i fluids i que, si acceptem només una identitat, sostenim estructures normatives.
- Qüestionar els dos paradigmes binaris que més influeixen en la construcció de la identitat: masculí/femení i heterosexualitat/homosexualitat. Reconèixer que la sexualitat tracta de cossos i plaer.

Un dels punts clau de la teoria queer és el qüestionament del concepte de *heteronormativitat*, terme que es comença a utilitzar al principi dels anys noranta del segle xx amb les investigacions de Michael Warner (1993 i 1999). Fa refe-

rència a un conjunt de supòsits culturals interrelacionats: el primer és que la forma d'atracció «normal» entre les persones és entre homes i dones i, des d'aquí, deriva la creença molt arrelada que qualsevol altra forma de sexualitat és menys natural o normal. El resultat d'aquestes dues creences és que es dona per fet que les persones són «naturalment» heterosexuales. Una societat profundament heteronormativa produeix un privilegi més que s'afegeix al privilegi masculí i al privilegi blanc, l'anomenat privilegi *straight* (Fuss, 1991; Wittig, 1992), que suposa que un home (cisgènere, heterosexual i blanc) es trobi molt més representat en productes culturals i comercials, no percebi la seva sexualitat com sempre atacada, no es vegi obligat a parlar de la seva sexualitat a cap persona i a explicar per què ell és heterosexual. Com tots els privilegis, el privilegi *straight* també comporta una sèrie de pressions i obligacions. En primer lloc, la preocupació constant per respondre realment a les normes i comportaments que demostren la seva absoluta normalitat (primera, entre totes, la demostració de la seva virilitat [Burgio, 2010]) sense deixar espai a possibles obertures cap a diferents expressions de gènere. Diana Fuss i Eve K. Sedgwick, en dues anàlisis diferents publicades en el mateix any, el 1991, critiquen les formes d'essencialització de la sexualitat, com si fos natural i innata. Fuss analitza els dos termes *heterosexual* i *homosexual* i subratlla com cada concepte *straight* depèn del seu *suplement*, és a dir, que en una visió binària de la realitat hi ha un concepte «original» i el seu «suplement», que, al mateix temps, indica els paràmetres que hem de seguir, perquè són els paràmetres de la «normalitat» i reforça l'original que, en cas contrari, no tindria un «mirall», un contrari en el qual reflectir-se. Eve Sedgwick, en el seu assaig *How to Bring Your Kids Up Gay* (1991), destaca com l'heteronormativitat «obligatòria» significa considerar qualsevol cosa fora de l'heterosexualitat com un fracàs o una pèrdua. Sedgwick posa també l'atenció en la vinculació inextricable entre la sexualitat binària i el gènere binari, pel fet que també una homosexualitat «acceptable» es basa en una total conformitat de gènere.

Barker i Scheele acaben el seu recorregut per la teoria queer amb aquestes paraules, que creiem que poden resumir totes les reflexions que hem presentat fins ara:

Remember queer = doing, not being. Focus on *how* something might be done queerly, rather than *what is/isn't* queer. Focus on what it *does* —what effects it has and what actions it achieves— rather than whether you think it's true/false or right/wrong.⁶⁸ (Barker i Scheele, 2016: 171)

68 «Recorda que queer = fer, no ser. Centra't en *com* es pot fer alguna cosa de manera queer, en lloc del *que és/no és* queer. Centra't en el *que fa* —quins efectes té i quines accions aconsegueix— en lloc de si creus que és veritable/fals o correcte/incorrecte.» [traducció de l'autora] (Barker i Scheele, 2016: 171).

3. EL LLOC ON TOT ÉS POSSIBLE

Què és un àlbum il·lustrat? Els llibres il·lustrats: dos punts de reflexió

A bans d'abordar temes com ara els cossos, les sexualitats i els gèneres als llibres il·lustrats, i abans de buscar respostes per a preguntes com quins són els tabús que encara persisteixen o quines són les propostes més trencadores i que poden produir una transformació cultural real, cal aturar-se breument en un parell de punts que considerem fonamentals quan es parla de llibres il·lustrats: la literatura infantil i juvenil amb relació a les persones que la produeixen, al seu públic privilegiat, al poder que té en la transmissió de models de socialització (també de gènere) i de capacitat d'imaginar-se el futur; i la relació entre imatge i paraula dins del llibre il·lustrat i la complexitat dels dos sistemes, icònic i verbal, que constitueixen l'àlbum mateix.

Comencem pel posicionament de la literatura infantil i juvenil en l'àmbit editorial. El sector de producció dels llibres per a infants i adolescents, encara que és un dels més productius dins del mercat editorial, continua patint uns quants prejudicis que el situen (en una classificació imaginària) sempre més avall o com a inferior respecte a la literatura per a adults (West, 1986; Zanfablo, 2015; Negri, 2012). En aquest marc, el llibre il·lustrat, amb les imatges i el pes que tenen en la narració, es troba, possiblement, molt avall respecte a la resta de la producció literària. Les imatges el transformen en un producte «fàcil», amb menys «respectabilitat». Moltes persones que estudien la literatura infantil i juvenil i en particular els llibres il·lustrats destaquen la baixa consideració que rep aquesta producció. Menys importància i força que no li permeten adquirir autoritat i poder de paraula, fins i tot en l'àmbit acadèmic.

En el seu article «Chi ha paura dei libri per bambini/e? I presupposti della critica: una quesitone política», Giulia Zanfablo (2015: 4-5) reconeix que la literatura infantil i juvenil és exclosa o tractada al marge dels estudis literaris a pesar que (o perquè) és central en l'àmbit educatiu. L'autora cita la definició que Giorgia Carta (2012: 45) dona quan identifica unes quantes causes que, afirma, en determinen la marginalitat. En primer lloc, el fet que la literatura infantil i juvenil, precisament perquè està molt lligada a una categoria que, històricament, ha ocupat una posició subordinada, es col·loca ella mateixa en una

posició molt semblant al públic al qual s'adreça, o sigui, en una posició subordinada; en segon lloc, el fet que el principal sistema de literatura («adulta») no li atribueix un gran valor i, en conseqüència, el seu estudi es considera menys important; en tercer lloc, la literatura infantil i juvenil està constitutivament lligada a l'educació i, per tant, a finalitats educatives generals: el component didàctic, però, es considera una mena d'obstacle perquè tingui valor estètic (Carta 2012: 46) i forma part integral dels elements que ajuden a situar la literatura infantil i juvenil a la vora del sistema literari (Zanfabro, 2015). Aquesta complementarietat i deferència (cap a la literatura adulta, d'una banda, i a l'educació, de l'altra) es converteix en marginalitat en el sistema cultural més general: la literatura infantil i juvenil no és altra cosa que un producte, entre altres, que el mercat produeix per a un públic objectiu (*target*) molt ben definit: el públic infantil (Faeti, 1977; Sarland, 2002; Zanfabro, 2015).

És fonamental, doncs, la relació amb el públic. Una relació asimètrica i circular. Es tracta d'un públic «inventat» pel mercat que determina, però, l'existència mateixa d'aquest mercat. Una connexió asimètrica també pensant que els llibres infantils i juvenils són escrits per persones adultes que s'adrecen a persones petites: la seva existència com a escriptors depèn de les reaccions d'aquest públic del qual, però, i al mateix temps, defineixen emocions, gustos, reaccions; en defineixen la forma, «com han de ser». Asimètrica i circular, hem dit, perquè, si d'una part productors (persones que escriuen i il·lustren, editorials, llibreries, biblioteques, escoles, famílies) i receptors (les persones petites que llegeixen) s'influencien i s'estandarditzen els uns amb els altres, contemporàniament els llibres expliquen la infància d'una determinada manera i ensenyen als infants com «han de ser» per poder ser reconeguts com a membres d'aquell col·lectiu naturalment i essencialment definit: la infància.

I libri per bambini/e insegnano ai/alle bambini/e a essere tali (*child-like*) e questo *essere tali* non è altro che l'aderenza a ciò che una determinata cultura considera *naturale* dell'infanzia (Nodelman 2002: 77). Il *per* che unisce letteratura a infanzia continua a essere fondamentale per la comprensione di ciò che si intende con letteratura per l'infanzia.⁶⁹ (Zanfabro, 2015: 8)

Són dos, doncs, continua Zanfabro (2012: 8), els trets fonamentals de la literatura infantil: el primer és, sens dubte, l'asimetria entre tot el que està vinculat a la producció del llibre i el que n'està vinculat a la recepció. I, d'aquí,

69 «Els llibres infantils ensenyen a la canalla a ser així (*child-like*), i aquest *ser així* no és res més que l'adhesió al que una cultura determinada considera *natural* de la infància (Nodelman 2002: 77). El «per» que vincula la literatura amb la infància continua sent fonamental per entendre què s'entén per literatura infantil (per a la infància).» [traducció de l'autora] (Zanfabro, 2015: 8).

també, l'asimetria entre persones adultes i infants perquè, de fet, són elles les qui controlen la producció de literatura infantil. La segona característica és la idea d'una finalitat expressada per les persones que ocupen la posició de poder en aquesta relació asimètrica —les persones adultes— envers les persones que, en canvi, no només són les destinatàries d'aquesta literatura, sinó també els objectes de preocupació pels efectes que aquesta literatura podria tenir sobre ells. Es genera, per tant, un debat sobre la capacitat (i el poder) d'una persona adulta de «fer» dels infants bones persones a través dels llibres, i un debat, consegüent, sobre quins llibres són els «bons» per a les criatures. Identificar quins són els llibres bons per a la infància en última instància vol dir donar una definició de *infància* molt genèrica sense tenir en compte les persones i tampoc el seu context, els factors econòmics, socials, culturals, geogràfics, racials i molts altres (entre els quals, per exemple, l'habilitat o la identitat de gènere).⁷⁰

Significa, doncs, proposar als infants llibres que sostinguin una idea molt clara del que és just i del que no ho és. Una idea produïda per una cultura concreta, amb unes normes molt definides que indiquen la frontera que no es pot traspassar si volem que la comunitat ens reconegui primer com a infants i, després, com a «bons infants». Segons aquesta idea concreta (i definitiva), les persones adultes decideixen que hi ha llibres bons o dolents; que són elles mateixes les que tenen la capacitat per elegir quins són els llibres bons per als infants i quins tindran bons efectes. I això perquè les persones adultes que escriuen (i il·lustren, i publiquen) per a la infància, pensen poder prendre paraula al seu lloc i expliquen la infància a partir de les seves creences i valors, però també segons els seus prejudicis i estereotips.

Si ho mirem d'una perspectiva interseccional i feminista, no es tracta només de rebutjar una definició tancada i limitant de la infància. El tema fonamental és que, referir-se a una infància «autèntica i real» i a les seves necessitats «reals» per legitimar les nostres eleccions, no fa res més que enrigidir les normes en les quals la infància pot existir perquè es materialitza dins d'un marc de poder determinat (Zanfablo, 2015): la distinció entre allò que és infància i allò que no ho és sempre té un caràcter normatiu. I la cosa es complica encara més quan entren en joc determinats arguments que sovint es consideren tabú per a la infància, precisament perquè, històricament, han estat utilitzats

70 És interessant, sobre aquesta reflexió, aquest fragment de l'article de Zanfabro: «Sembla, doncs, que l'asimetria entre adult i infant no només és inevitable, sinó que es basa precisament en la suposició que »l'adult pot 'fer' de l'infant una bona persona« —*the adult can 'make' the child a good person*— (Zornado, 2001: xviii). En aquest context, la principal preocupació dels crítics no pot evitar raure a identificar i definir quins llibres són bons per als infants i, concretament, »bons en termes de valors emocionals i morals« —*good in terms of emotional and moral values*— (Lesnik-Oberstein, 2002: 16). Gairebé sempre, però, *bons* significa *adequats*: és a través de les idees de què és un infant que s'estructuren els debats sobre què és adequat per a la infància i què no. [...] La literatura infantil, de fet, sembla que és reconeguda com a tal només quan "és bona per als nens" —*is good for children*—.» [traducció de l'autora].

com a metàfora de l'autenticitat i la puresa: identificar la «innocència» com una característica peculiar de la infantesa complica la reflexió sobre el desig, l'afectivitat i totes les qüestions que s'arrisquen, segons el període històric, a convertir-se, de fet, en tabú. La qüestió esdevé profundament política (Zanfablo, 2015: 19), perquè és a través de la definició de la infància i del que li és bo, que es defineix una bona part del debat social i cultural.⁷¹ El resultat és que en lloc de pensar com fer créixer persones lliures i conscients, el debat que essencialitza la «natura» de la infància posa al centre no tant el benestar de les criatures, sinó la capacitat (de les persones adultes) d'educar i fer créixer infants que representin una determinada ideologia i se n'apropriïn.

Campagnaro també (2014: XIII) reflexiona sobre la relació (asimètrica) entre les persones adultes que escriuen, llegeixen o trien la literatura i les persones petites que la reben. I, referint-se a Nodelman (2008), ens parla de «colonització» del pensament dels infants, actuant en nom d'una pretesa qüestió de seguretat cap a persones (les criatures) incapaces d'allunyar-se dels perills físics o intel·lectuals que siguin. En el llibre *The hidden adult* (2008), Perry Nodelmann proposa una reflexió sobre la definició de literatura infantil i juvenil,⁷² i emergeixen uns quants elements molt interessants sobre aquesta relació asimètrica i desequilibrada, que, precisament per aquest motiu, pot ser fàcilment influenciada o orientada cap a missatges tancats i normatius. Nodelman afirma que aquesta asimetria existeix perquè és la manera de les persones adultes per influenciar els infants «per al seu bé». Pensats com a innocents i sense experiència, els infants saben menys del que podrien saber sobre el món en què viuen, sobre com pensar en ells mateixos i els altres, sobre com comportar-se. Els adults tenen, doncs, el «deure» d'ensenyar-los allò que encara no saben i és des d'aquest punt de vista que la literatura infantil i juvenil es considera i esdevé, sobretot, una literatura didàctica (2008: 157). El mateix concepte és expressat per Maria Nikolajeva (sempre citada per Nodelman, 2008: 157), que argumenta, per exemple, que «in children's fiction, the function of characters is closely connected with overall didactic purposes: characters are supposed to

71 És evident, per exemple, l'ús que els moviments ultracatólics, antiavortament, obsessiats en la teoria del *gender* i extremadament conservadors, com ara Hazte Oír, fan de la infància. Tot allò contra el que lluiten (que en la majoria dels casos es refereix a les relacions i l'afectivitat de les persones adultes i a l'autodeterminació de les dones) es filtra a través de la lent d'una possible «mala influència» en la infància que, és evident, no gaudeix de gens d'estima per part de les persones adultes que pensen que les criatures siguin incapaces de veure, pensar, tenir una opinió pròpia i créixer, a poc a poc, com a persones lliures i conscients.

72 Al respecte, Nodelmann cita Roger Sale quan diu que «Tothom sap què és la literatura infantil fins que li demanen que la defineixi» i, pel que fa les obvietats que es diuen sobre la LJI, cita Althusser (1970) quan afirma: «És, de fet, una peculiaritat de la ideologia que imposa (sense semblar-ho, ja que es tracta d'"obvietats"") obvietats com a obvietats, que no podem deixar de reconèixer i davant de les quals tenim la inevitable i natural reacció de cridar (en veu alta o amb la "veu silenciosa i fluixa de la consciència"): "Això és obvi! Això és correcte! Això és veritat!"» [traducció de l'autora] (Nodelmann, 2008: 139).

provide models and statute examples». ⁷³ Sens dubte, la majoria dels comentaris sobre literatura infantil i juvenil (diu Nodelmann) tendeixen a centrar-se en com pot ajudar o no a fer que el seu públic sigui millor i més educat. Ho demostra el fet, per exemple, que quan les persones adultes que no estan professionalment implicades en els llibres infantils parlen de literatura infantil: gairebé sempre se centren en allò que consideren la «moral» o els «missatges» evidents i tendeixen a basar els seus judicis en el fet d'estar d'acord amb aquests ensenyaments evidents.

Hi ha també un altre element important que les persones adultes busquen en la literatura per a la infància i l'adolescència: la protecció.

But there is something else that adults commonly believe children need from their literature: protection, both from knowledge and from experience. From this point of view children's literature exists in order to offer children this protection, to exclude things they ought not to know about. As I have suggested, what children's literature excludes varies from time to time and from adult to adult. What has remained almost universally constant from the sixteenth century on is the idea that there is something or other that children should not learn, should not or cannot know —some knowledge they need to be protected from and that children's literature exists exactly in order to exclude. It can be defined as that literature that gives children what they need by not being didactic about the wrong things—by not teaching them what they cannot or should not know. ⁷⁴ (Nodelmann, 2008: 158)

La qüestió se centra, doncs, en el que les persones adultes volen per a les criatures, sense donar-los l'estatus de «persones pensants» i concebant-les alhora com a éssers que no són capaços de desitjar o sentir. Una afirmació com aquesta s'ha de llegir de manera correcta: les criatures tenen menys experiència que les persones adultes, això és innegable; tenen també menys eines de lectura de la realitat i menys capacitat de protegir-se de la influència externa. Això, però, no justifica una literatura (i moltes altres actituds) que no obri els horitzons, que no proposi l'exploració i el descobriment del que és desconegut,

73 «En la ficció infantil, la funció dels personatges està estretament relacionada amb finalitats didàctiques generals: se suposa que els personatges proporcionen models i exemples estatutaris» [traducció de l'autora].

74 «Però els adults normalment consideren que els infants necessiten quelcom més de la seva literatura: protecció, tant de saber com d'experimentar. Des d'aquest punt de vista, la literatura infantil existeix per oferir als infants aquesta protecció, per excloure coses que no haurien de saber. Com he suggerit, allò que exclou la literatura infantil varia de temps en temps i d'adult en adult. El que ha romàs gairebé universalment constant des del segle xvi és la idea que hi ha alguna cosa o altra que els infants no haurien d'aprendre, no haurien de saber o no poden saber, un coneixement del qual cal protegir-los i que la literatura infantil existeix exactament per excloure. Es pot definir com la literatura que dona als infants el que necessiten en no ser didàctica sobre les coses equivocades, en no ensenyar-los el que no poden o no haurien de saber.» [traducció de l'autora] (Nodelmann, 2008: 158).

que no doni totes les possibilitats. No justifica, en definitiva, l'homologació i la normativitat.

Tornant a la idea de colonització (que destaca Campagnaro), la podem resumir dient que un dels riscos més forts de la literatura infantil i juvenil és que amagui una actitud colonitzadora: no tant pels missatges o els models que proposa (que, de totes maneres, influeixen moltíssim la construcció de l'imaginari de les criatures), sinó per aquesta idea que transmet de l'infant com a «persona menys»: menys preparada, amb menys experiència, menys capaç de protegir-se. Una actitud que desencadena una disposició paternalista (i colonitzadora) de la persona adulta que se sent obligada a educar, ensenyar, donar codis i eines a qui no en té perquè d'alguna manera és inferior (Nodelmann, 1988; Campagnaro, 2014).

La component asimètrica en la relació persones adultes-infants és inevitable i no és contra això que ens pronunciem. Cal, però, ser conscients que categories com ara infància o criatures no són neutres i imparcials, sinó que són el producte d'una inclinació política i cultural molt clara i ubicada, definida i diferent segons el lloc i la situació social i cultural on es genera. Desconstruir l'efecte de «naturalitat» respecte a la definició d'infància i limitar la tendència a utilitzar paràmetres definits i rígids quan es parla de literatura infantil i juvenil (Zanfabro, 2015; Stephens, 1992), esdevé, doncs, un dels objectius principals d'una anàlisi amb una perspectiva transfeminista. Una posició que vol indagar en les influències culturals i socials en la producció d'imatges i narracions literàries. I a l'inrevés, indagar també en les influències que aquestes històries poden tenir en la cultura i la societat i si aquestes mateixes imatges i paraules poden ser agents transformadors de la societat i de les normes que la governen.

El segon factor que hem de tenir en compte quan analitzem un llibre il·lustrat és que la primera relació és aquella, complexa i imprescindible,⁷⁵ entre les imatges i les paraules que en constitueixen l'essència: l'equilibri entre aquests dos sistemes, el verbal i l'icònic és el que dona força narrativa i evocativa als

75 Cal un breu aclariment sobre els llibres sense paraules que entren, per dret propi, en l'àmbit dels llibres il·lustrats, però en els quals no es produeix aquest intercanvi entre imatges i paraules. O, millor dit, en els llibres sense paraules aquesta relació no s'origina de manera explícita perquè la relació és entre imatges i oralitat. Malgrat l'absència de paraules escrites, són sens dubte àlbums il·lustrats perquè el poder narratiu i evocador de les imatges absorbeix aquesta absència i la substitueix per l'explicació de la història en veu alta o per la lectura silenciosa, que, encara que no produeix paraules, determina pensament i preguntes. En aquest sentit, és interessant la definició clara que Nikolajeva i Scott donen dels llibres sense paraules: «Mentre que els diccionaris il·lustrats són relativament simples, una narrativa il·lustrada sense paraules és una forma extremadament complicada, ja que exigeix que el lector/espectador verbalitzi la història. Un llibre il·lustrat sense paraules pot mostrar diferents nivells de sofisticació, depenent de la quantitat i la naturalesa dels buits textuais (o més aviat iconotextuals, visuals).» [traducció de l'autora] (Nikolajeva i Scott, 2001: 9).

llibres il·lustrats (Nikolajeva i Scott, 2001; Nodelman, 1988; Hamer *et alii*, 2017; Sipe i Pantaleo, 2008; Colomer *et alii*, 2010).

Maria Nikolajeva i Carole Scott en el seu llibre publicat el 2001, *How Picturebooks Work*, tracen un recorregut entre els diferents plantejaments d'altres estudis i defineixen un sistema de relacions entre les imatges i les paraules que es poden utilitzar, en part, com a base per a l'anàlisi dels llibres seleccionats per a aquest estudi perquè identificar els elements que defineixen aquest equilibri entre les imatges i les paraules ens dona una part dels codis necessaris per llegir els llibres il·lustrats: una lectura molt més complexa i articulada d'un text qualsevol, perquè es desenvolupa sobre plans diferents, l'icònic i el verbal, i requereix competències avançades de lectura i d'interpretació. Nodelman (1988 i Hamer *et alii*, 2017) i Handler Spitz (2000), per exemple, atorguen la major part de l'espai al sistema icònic, en el qual busquen també l'aspecte emotiu i empàtic de la narració. Aquests dos autors subratllen com les imatges afegeixen elements i informacions i, sobretot, obren la ment de la persona que llegeix cap a una visió més àmplia, menys dirigida (les paraules limiten molt més, segons ells, les nostres reaccions) i amb més possibilitats d'interpretació.

A més de la relació entre els dos sistemes narratius, icònic i verbal, que defineix el tipus de llibre que es fulleja i va més enllà dels continguts, és interessant, doncs, la relació de poder entre qui llegeix o escolta i mira —normalment una persona petita— i qui produeix el llibre, el distribueix o el tria —generalment una persona adulta. L'acció de llegir, fullejar, escoltar, mirar, requereix competències molt complexes de lectura i d'interpretació sobre nivells diferents (paraules, imatges, seqüència narrativa, etcètera) i fa del llibre il·lustrat no pas un llibre més senzill (i menys digne) perquè té imatges, sinó que el transforma en un dispositiu complex i molt més articulad del que sembla i que té tot el potencial per preparar qui el llegeix a descodificar i interpretar també la realitat que l'entorna. Un potent dispositiu cultural, doncs, en el qual interactuen factors socials, econòmics, culturals, geogràfics, de gènere i d'habilitat que el fan més o menys accessible, més o menys capaç de desconstruir prejudicis i tabús.

Milena Bernardi (2014) destaca com en l'experiència cognitiva de la infància, més que mai, l'empenta cap a l'infinit representa la superació i el pas de la frontera marcada per al que és ordinari i habitual, pel que ja s'ha viscut, pel que és repetit.

In virtù della propensione a sporgersi oltre il perimetro del reale, per il desiderio di proiettarsi nei territori immaginativi, l'infanzia si nutre avidamente del simbolico, ed è in quella sfera che può rielaborare il

vissuto, l'esperienza, la conoscenza, con il supporto di punti di vista inaspettati, prodotti da movimenti emozionali e cognitivi che producono il cambiamento evolutivo e lo stupore di importanti e successivi apprendimenti. Lo «splendore dell'inesplorato» si addice alla plasticità della mente infantile e all'attivazione di processi creativi di cui l'infanzia ha bisogno per procedere nella propria progressiva scoperta del mondo.⁷⁶ (Bernardi, 2014: 124)

El llibre com a objecte, doncs, que també amb la seva existència física traça la direcció de la narració, suggereix solucions per trencar les normes i esdevé una eina que vehicula experiències de creixement i de descoberta.

Com funciona un llibre il·lustrat

So, what is a picturebook? [...] an artifact of culture that contained visual images and often words. Pictures and words were printed on paper and bound between hard board covers. Picturebooks most generally consisted of thirty-two pages of story, poem, or concept but they included endpapers, information about the book, author, artist, and publisher as well. For most of the century the picturebook was created for the enjoyment of an audience of young children with the object of engaging them in a pleasurable experience.⁷⁷ (Kiefer, 2008: 9)

Així comença el capítol de Barbara Kiefer per al volum de Sipe i Pantaleo (2008) sobre els llibres il·lustrats postmoderns, en el qual l'autora traça un recorregut sobre la història del *picturebook* des de les primeres imatges figuratives que coneixem: les pintures primitives de Chauvet Pont de Arc a França. Més que un objecte útil, el llibre il·lustrat és, segons Kiefer, un artefacte artístic i, si acceptem aquesta idea que és una forma d'art visual/verbal en què els participants intervenen tant en recursos intel·lectuals com emocionals, podem situar els primers llibres il·lustrats milers d'anys enrere. Amb totes les resistències⁷⁸

76 «En virtut de la seva propensió a anar més enllà dels límits de la realitat i del seu desig de projectar-se en àmbits imaginatius, la infància s'alimenta àvidament del que és simbòlic, i és en aquesta esfera on pot reelaborar les seves experiències, coneixements i vivències, defensada per perspectives inesperades, generades per canvis emocionals i cognitius que produeixen el canvi evolutiu i la meravella d'un aprenentatge important i posterior. L'«splendor del que és inexplorat» s'adapta a la plasticitat de la ment infantil i a l'activació dels processos creatius que la infància requereix per avançar en el seu descobriment progressiu del món.» [traducció de l'autora] (Bernardi, 2014: 124).

77 «Aleshores, què és un àlbum il·lustrat? [...] un artefacte cultural que contenia imatges visuals i sovint paraules. Les imatges i les paraules s'imprimien en paper i s'enquadernaven amb tapes de cartró dur. Els àlbums il·lustrats generalment constaven de trenta-dues pàgines d'història, poema o concepte, però també incloïen guardes, informació sobre el llibre, l'autor, l'artista i l'editorial. Durant la major part del segle, l'àlbum il·lustrat es va crear per al gaudi d'un públic d'infants petits amb l'objectiu d'involucrar-los en una experiència plaent.» [traducció de l'autora] (Kiefer, 2008: 9).***

78 El plantejament historiogràfic de Kiefer, que traça una línia evolutiva que va des dels murals primitius fins als llibres il·lustrats contemporanis, ens sembla forçat i no coincidim en la seva idea de la història com a progrés i evolució humana cap a una sola direcció. Al mateix temps, però, és interessant la idea d'identificar punts de referència en la

i encara que el recorregut de l'autora ens sembli una mica forçat, considerant que utilitza el terme *picturebook* per parlar de rotlles de paper i de còdex miniatzats, pot ser una operació interessant seguir Kiefer al llarg de la història de l'art per veure quina ha estat la relació entre imatges i paraules en tots els suports que podem assimilar als llibres il·lustrats fins a arribar al segle xx, quan neixen i es transformen radicalment els conceptes d'infància, educació i representació. Fins als segles xvi-xvii, doncs, els llibres il·lustrats es van crear bàsicament per a un públic adult. Tot i que els infants de les classes altes certament podien tenir accés a manuscrits il·luminats i podien apreciar-ne la bellesa, no es consideraven un grup social separat dels adults, com ho són avui, pel que fa a l'entreteniment o la producció d'objectes de cultura. És, de fet, cap al segle xvii quan comença a sorgir un cert interès per l'educació dels infants i quan es comencen a elaborar llibres específics per al seu ús: alfabetz, catecismes, etc. I, com que es tractava de llibres d'instrucció, incloïen moltes imatges. Tot i que a Egipte s'han trobat alfabetz creatz per ensenyar hebreu als infants que es remunten molt abans, Kiefer afirma (2008: 16-17) que s'accepta generalment que el primer llibre il·lustrat per a infants és l'*Orbis Pictus*, un alfabet destinat a «atreure infants enginyozos». Publicat l'any 1658 per John Amos Comenius amb el títol *Orbis Sensualium Pictus (El món visible en imatges)*, es pot considerar més precisament el primer llibre de lectura elemental, perquè l'objectiu de Comenius era ensenyar, no entretenir. Tanmateix, l'*Orbis Pictus* es va convertir en un model popular per a altres llibres infantils.

És al segle xviii quan la visió de la infància canvia efectivament i les idees de la Il·lustració i de filòsofs com ara John Locke o Jean Jaques Rousseau van començar a influir en els llibres il·lustrats creatz per a criatures.⁷⁹ Locke creia, per exemple, que una vegada que els infants havien après a llegir, havien de llegir per plaer, idea que ens pot semblar òbvia, però que era totalment revolucionària perquè posava al centre de la reflexió les persones petites com a persones amb desitjos, pensaments, actituds que es podien destacar i escoltar. Hi havia, però, opinions diferents. Alison Lurie, en el seu llibre *Dont Tell the Grown-ups. Subversive Childrens Literature* (1990), ens recorda com cap al final del segle xviii, Sarah Trimmer, considerada una autoritat pel que fa a l'educa-

representació per imatges, una representació que sempre s'ha considerat més fàcil que la literària, de menys prestigi, adreçada a persones amb un nivell cultural inferior, tant si es tracta d'infants, com de persones analfabetes però curioses i decidides a entendre el que es diu, per exemple, durant una missa en llatí.

79 No és casual que en aquesta mateixa època es comenci a plantejar la qüestió d'educar les dones. El mateix Locke, Rousseau i altres filòsofs gasten moltes paraules sobre això. Mary Wollstonecraft primerament (i a continuació moltes altres pensadores feministes) en farà una lectura crítica que va més enllà d'educar les dones perquè, com deien aquests filòsofs, només se les havia d'educar per poder, elles, educar els fills. Es donava, doncs, a l'educació de les dones una importància menor respecte a l'educació dels homes, també a les mateixes famílies o classes socials. Vegeu també Virginia Woolf, *Tres guinees*, 1938.

ció dels infants, aconsellava fermament als pares que no deixessin que els seus fills llegissin contes de fades.

Cinderella, she wrote, «paints some of the worst passions that can enter into the human breast, and of which little children should, if possible, be totally ignorant; such as envy, jealousy, a dislike of step-mothers and half-sisters, vanity, a love of dress, etc.» Other critics complained that these tales were unscientific and confused truth with fiction, and that they wasted time that would be better spent learning facts, skills, and good manners.⁸⁰ (Lurie, 1990: 16-17)

Entre idees progressistes i conservadores, potser podem considerar el primer llibre imprès únicament per a la lectura i que va obrir el camí a la literatura infantil actual *A Little Pretty Pocket Book*, publicat per l'editor John Newbery a Anglaterra l'any 1744; no és, però, fins al 1927, quan a Anglaterra es publica *Clever Bill*, il·lustrat per William Nicholson, que podem parlar de l'àlbum il·lustrat modern.

Encara que sigui molt interessant, el recorregut que traça Kiefer planteja sens dubte unes quantes perplexitats sobretot pel fet de concentrar-se només en la producció artística i literària occidental (en particular estatunidenca i anglesa). És cert, però, que destaca uns quants factors molt importants, com ara la idea d'infància vinculada a la producció de llibres amb imatges, la lectura com a plaer i el fet que l'àlbum il·lustrat, com el concebem avui, no neixi abans del segle xx.

Perseguint l'objectiu de redactar una taxonomia de les interaccions que es duen a terme entre paraules i imatges i crear una base comuna per a l'anàlisi dels àlbums, Nikolajeva i Scott (2001) busquen una síntesi entre les diferents investigacions per fixar el nucli dels factors fonamentals referents als àlbums il·lustrats que, segons elles, es fonamenten en el concepte d'*iconotext*, paraula encunyada per Kristin Hallberg l'any 1982 que resumeix un concepte interessant perquè produeix una mena de síntesi i equilibri entre les investigacions més vinculades a la part textual i literària del llibre i els estudis que privilegien la lectura iconogràfica. Malgrat les excepcions, arriben a definir cinc tipus d'interacció entre paraules i imatges.

En parlar de llibre il·lustrat i d'interacció entre imatges i paraules no es pot prescindir dels estudis de Sophie Van der Linden, que indiquen una direcció fonamental en aquest àmbit, sobretot perquè Van der Linden, concen-

80 «La Ventafoes va escriure "pinta algunes de les pitjors passions que poden entrar al pit humà, i de les quals els infants petits, si és possible, haurien de ser totalment ignorants; com l'enveja, la gelosia, l'aversion a les madrastreres i les germanastres, la vanitat, l'amor per la vestimenta, etc.". Altres crítiques es van queixar que aquests contes no eren científics i confonien la veritat amb la ficció, i que feien perdre temps que seria millor invertir aprenent fets, habilitats i bones maneres.» [traducció de l'autora] (Lurie, 1990: 16-17).

trant-se en l'objecte llibre, fa un pas més endavant, es desplaça més enllà dels dos factors principals, les imatges i les paraules, i dels continguts.

Pour autant, un album ne se résume pas à l'interaction de textes et d'images. Il présente en outre une organisation fortement liée à un support. Et ce support, c'est en premier lieu l'objet livre. L'album montre une grande diversité dans ses réalisations. Matérialité et format y sont particulièrement variés, répondant d'une part à des usages et à des publics et d'autre part à des choix d'expression.⁸¹ (Van der Linden 2003: 60)

Amb aquesta definició es pot resumir el pensament de Van der Linden sobre els llibres il·lustrats perquè des d'aquí l'autora defineix l'àlbum il·lustrat com l'espai on tot és possible o es fa possible. Primer de tot perquè l'àlbum es caracteritza perquè no té una organització fàcil de classificar, cosa que fa molt difícil crear un «catàleg» de tipus de llibres il·lustrats, com ja hem vist en l'anàlisi de les pàgines precedents diferents categoritzacions i, en particular, les de Nikolajeva i Scott.

Mais l'album présente bien plus qu'une confrontation entre texte et image: il s'agit d'une interaction entre texte, image et support. L'organisation même de ces textes et de ces images dans le livre (en premier lieu la double page) fait sens, ajoutant donc une nouvelle dimension expressive aux deux premières. [...] Il est le lieu de tous les possibles.⁸² (Van der Linden, 2008: 51)

En el seu llibre *Album[s]* (2013), l'autora, que coneix molt bé, sense dubte, la categorització de les diferents interaccions entre imatge i paraula elaborada per Nikolajeva i Scott, analitza de manera clara i detallada tots els elements constitutius de l'àlbum il·lustrat: el suport, la imatge, el text i les diverses combinacions de tots tres. Van der Linden comença (2013: 5) amb la definició de la paraula *àlbum*, que prové del llatí (forma neutra de *albus*), que significa 'blanc'. Blanc és el suport (on s'inscriuen les imatges) d'on neix aquesta forma narrativa tan diferent de la resta de dispositius literaris. Primer de tot, afirma Van der Linden (*ibidem*: 11), una de les característiques més importants i peculiars dels llibres il·lustrats és la seqüència narrativa, que s'estructura de dues pàgines en dues pàgines, és a dir, que s'estén per tota la superfície del llibre obert. Per

81 «Tanmateix, un àlbum il·lustrat no és simplement la interacció entre text i imatges. També té una organització fortament lligada al seu suport. I aquest suport és, abans que res, l'objecte llibre en si mateix. Els àlbums il·lustrats mostren una gran diversitat en la seva realització. Els seus materials i formats són particularment variats, i responen tant a diferents usos i públics com a eleccions expressives.» [traducció de l'autora] (Van der Linden 2003: 60).

82 «Però l'àlbum presenta molt més que una confrontació entre text i imatge: és una interacció entre text, imatge i mitjà. La mateixa organització d'aquests textos i imatges dins del llibre (principalment la doble pàgina) és significativa, i afegeix així una nova dimensió expressiva a les dues primeres. [...] És el lloc on tot és possible.» [traducció de l'autora] (Van der Linden, 2008: 51).

tant, el format, la successió de les pàgines, la materialitat del llibre i, més en general, l'organització de la narració en aquest suport, adquireixen encara més importància en la producció del contingut. La materialitat del llibre és crucial, en el sentit del tipus de paper que s'escull, la coberta, els plecs del paper, l'espai que es deixa als espais en blanc, a les imatges, a les paraules. És innegable que l'àlbum il·lustrat, entre els llibres, és el que proposa la varietat més gran de formats, paper o mètode d'impressió. A diferència dels llibres d'art (2013: 12), per exemple, o de les obres originals, les imatges dels llibres il·lustrats estan concebudes per ser reproduïdes, fet que significa pensar en les il·lustracions sobre la base d'un format establert i ser ben conscients que entre la il·lustració original i la reproducció impresa sempre hi haurà una diferència en termes de color i rendiment (Van der Linden, 2013; Lee, 2012).

Les mateixes consideracions que es fan sobre les imatges, es poden fer pel que fa als textos. El text d'un llibre il·lustrat és generalment més breu que el text d'un conte sense imatges i sempre ha de tenir una relació amb la imatge que l'acompanya. En aquestes interaccions Van der Linden destaca la importància de l'oralitat. El fet que els àlbums il·lustrats siguin llibres pensats sobretot per ser llegits (generalment per una persona adulta que llegeix a un infant) presenten característiques pròpies d'aquest ús: desglossament del text (unitats de respiració), ritme, qualitat de les rimes i sonoritat, indicacions tipogràfiques d'una clau de lectura (2013: 15).

L'artista coreana Suzy Lee també explica la seva relació amb l'espai de la pàgina i com els límits del full representen l'espai d'acció de l'artista que pot decidir quedar-s'hi o sortir-ne i trencar aquests límits.

Cosa rende un libro «libro»? Quattro angoli, copertina spessa, fili della rilegatura... Un libro ha troppo della «cosa» per essere pensato come uno schermo che proietta una storia. Non potendo ignorare quella piega centrale, ho deciso di affrontarla faccia a faccia, servendome costantemente nel corso della trilogia. [...] Dovendo fare un libro in ogni caso, ho voluto crearne uno che fosse più interessante proprio in quanto assumeva la forma di un libro. In questa epoca digitale, un libro può sembrare un medium elementare e limitato. Mi chiedo tuttavia: l'assenza di limiti significa maggiore libertà?⁸³ (Lee, 2012: 92)

83 «Què fa que un llibre sigui un "llibre"? Quatre angles, una coberta gruixuda, fils d'enquadernació... Un llibre és massa una "cosa" per ser considerat una pantalla que projecta una història. Incapaç d'ignorar aquest plec central, vaig decidir afrontar-lo de cara, utilitzant-lo constantment al llarg de la trilogia. [...] Havent de fer un llibre de totes maneres, volia crear-ne un que fos més interessant precisament perquè prengué la forma d'un llibre. En aquesta era digital, un llibre pot semblar un mitjà bàsic i limitat. Em pregunto, però: l'absència de límits significa més llibertat?» [traducció de l'autora] (Lee, 2012: 92).

L'espai del dibuix, doncs, és concebut com l'espai on passen coses i es creen dinàmiques. En *La trilogía del límite* (2012), Suzy Lee ens parla de les fronteres que hem de superar. Tal com la Caputxeta Vermella travessa el bosc, viu una experiència i creix, les tres protagonistes de la trilogia de Lee (les tres nenes de *La ola*, *Sombras* i *Mirror*) perquè la seva experiència de vida sigui efectiva, per superar les pors i descobrir-se elles mateixes, han de travessar el límit de la pàgina. Aquell confí no pot ser una gàbia, l'han de superar i trencar; altrament, tindrien les normes bloquejades per sempre.

Un bon llibre il·lustrat, doncs, atrau i fascina i, sobretot, deixa empremta a qui el fulleja i el llegeix perquè explica també la complexitat a través del fet de ser objecte (Fierli *et alii*, 2020c). I, seguint en la línia de Sophie Van der Linden i Suzy Lee, es pot afirmar que, en aquest procés de construcció del mateix bagatge d'imatges i models, a través del qual s'arriba a la construcció i definició de la pròpia identitat, el llibre il·lustrat té un poder increïble perquè, fins a cert punt, som allò que mirem i veiem, a través de les experiències, incloses les estètiques i les visuals. De dues pàgines en dues pàgines, doncs, els llibres il·lustrats superen límits, obren mons, indiquen punts de vista diferents. Tot això amb la barreja de paraules, imatges, papers diferents, estils de dibuix i d'escriptura diferents; amb el treball de moltes persones i amb l'acció fonamental de qui fulleja i llegeix. Una màquina que quan s'engega és molt difícil de parar, perquè ens desperta la curiositat i el plaer, ens porta cap a direccions que no ens havíem plantejat, ens ensenya coses amagades i ben evidents!

Cànon, normes, control: com influeix el poder hegemònic en les representacions?

Perquè tot això pugui realment funcionar cal que els llibres siguin llibres de qualitat, és a dir, llibres que tinguin un projecte editorial i narratiu al darrere. Llibres produïts amb l'ambició de crear un producte cultural que no aplani el pensament dels qui el llegeixen; un producte que no jutgi, que no censuri, que no redueixi el gust a un únic model. Llibres que oposin la qualitat (pensada com a descoberta, qüestionament i plaer de llegir i mirar) a l'homologació.

Una de les primeres operacions que les feministes van fer en l'àmbit de la filosofia i de la historiografia va ser reescriure la història segons una perspectiva feminista. Això significava buscar, i trobar, un espai per a un altre punt de vista, el de les dones i de tots els col·lectius invisibles en la història oficial, i, com diu Carla Lonzi (1974: 14), era necessari per «interrompere il monologo della

civilitat patriarcale». ⁸⁴ Això ha significat no només interrompre aquell monòleg, sinó també revisar el cànon, les normes socials i culturals i ha afectat també les maneres diferents de representar i escriure. ⁸⁵ No es tracta, però, només de capgirar la situació i reescriure assaig i escrits d'homes oblidant-se del context en el qual s'han creat. El canvi s'ha de produir dins del cànon mateix, dins del paradigma cultural: narracions i representacions s'han de transformar per poder parlar a qualsevol subjectivitat, sigui proposant una pluralitat de models en els quals ens podem reconèixer, sigui proposant punts de vista diferents, que ens obrin nous horitzons, noves perspectives. Si les teòriques feministes s'han posat en marxa per revisar el cànon social i cultural i per afirmar i reivindicar punts de vista diferents, què ha passat en la il·lustració i en la literatura infantil i juvenil? Si, d'una banda, podem afirmar que les representacions en els llibres il·lustrats canvien i la proposta de models i valors es transforma, podem afirmar, d'altra banda, i amb la mateixa seguretat, que el qüestionament feminista i transfeminista afecta els àlbums? Hi ha un camí directe entre *re-reading the canon*, la interrupció del monòleg patriarcal i les noves propostes editorials que parlen de cossos i sexualitats? I si això és així, com es lliga amb la qualitat d'un llibre? Creiem que la resposta és més complexa del que podem imaginar i que un dels factors més importants que s'han de tenir en compte, entre altres coses, és l'oposició entre homologació i representació de tot tipus de subjectivitats i situacions.

Segons Andruetto (2006: 43), el cànon literari —és a dir les normes que regulen el que llegeix o hauria de llegir una generació— és també un instrument de control social. Aquesta idea es pot ampliar a la il·lustració, afirmant que, si educar en les diferències i en el gènere és educar en la complexitat (Gamberi *et alii*, 2010), un llibre de qualitat no pot prescindir de la qualitat de les imatges. Que no significa que les il·lustracions han de ser «belles», segons els paràmetres romàntics que venen de l'acadèmia del segle XIX, sinó que han de ser trencadores, no han d'aplanar el gust, aixafar-ho tot cap a un únic «estil», repetit i repetitiu, sempre igual a si mateix, que no desperta nous pensaments, preguntes, curiositats. Hi ha, a més, el fet innegable que un gust homologat i reconeixible aporta un avantatge econòmic considerable amb un esforç mínim, perquè produeix alts tiratges d'exemplars, marxandatge, productes relacionats.

84 «Interrompre el monòleg de la civilització patriarcal.» [traducció de l'autora].

85 Un dels productes més interessants d'aquesta «revisió», especialment d'assaig i estudis filosòfics, es pot identificar amb la sèrie *Re-reading the Canon*, publicada per la Pennsylvania University Press amb aquesta descripció al seu web: «This series consists of edited collections of essays, some original and some previously published, offering feminist re-interpretations of the writings of major figures in the Western philosophical tradition. Devoted to the work of a single philosopher, each volume contains essays covering the full range of the philosopher's thought and representing the diversity of approaches now being used by feminist critics.» Tota la sèrie es pot consultar aquí: <<https://www.psupress.org/books/series/bookSeriesReReading.html>> [pàgina consultada el 05-01-2025].

Control, doncs, del que consumim com a consumidors culturals i econòmics, del que pensem i de com i quan el que consumim i pensem afecta el nostre comportament social. Perquè, si una persona reconeix aquell estil específic, si les il·lustracions que veu i els textos que llegeix no fan tremolar la seva construcció de valors i creences, si no afronta el que bell hooks defineix com el «dolor que procedeix del qüestionament» (hooks, 2020b [1994]: 46), es reconeix com a part d'un grup i d'una manera de pensar i aquesta sensació li dona seguretat. Això facilita el control i consolida el poder dels que produeixen aquest tipus de dispositius culturals, perquè reconèixer-se dins d'un col·lectiu aprovat socialment és més fàcil que desconstruir el nostre món i posar-li confins i paràmetres diferents (Andruetto, 2006).

La societat, el sistema en general, no es beneficien d'aquesta actitud de dubte, qüestionament i desconstrucció dels prejudicis perquè aquests moviments enfonsen els privilegis i esmicolen l'estatu quo. És per aquest motiu que el control de l'imaginari esdevé una de les maneres d'homologació i control del pensament. Milena Bernardi (2014) afirma, citant el treball de Luis Costa Lima, que no és concebible de manera realista que hi hagi societats que no intentin implantar sistemes de condicionament, contenció i disciplina de la producció artística i científica per tal de mantenir, de fet, el «control» de les categories de valor imprescindibles per salvaguardar la situació existent en termes de tranquil·litat i confirmació de les formes i models imperants d'hegemonia cultural, política, econòmica i social (2014: 124).

[...] se la produzione editoriale per l'infanzia sacrifica la ricerca della qualità narrativa, poetica e figurativa soffocando l'ebbrezza della sorpresa, per soddisfare, invece, aspettative di facile riconoscibilità [...] essa dimentica di essere letteratura, dimentica la funzione rivelante della metafora e del simbolico, avvilisce la forza espressiva della poesia e, dunque, si assuefà alle richieste di sistemi controllanti che tendono a ricondurre i linguaggi e le opere all'interno di standard espressivi e di comunicazione consolidati e rispondenti alla rappresentazione di modelli narrativi e visivi ripetitivi e, come tali, attesi soprattutto perché rassicuranti.⁸⁶ (Bernardi, 2014: 124-125)

La societat no menysprea imposar als infants un sistema de regles, normes i models de comportament que, tot complint una evident funció educa-

86 «[...] si la producció editorial infantil sacrifica la recerca de la qualitat narrativa, poètica i figurativa, ofegant l'emoció de la sorpresa, per satisfer, en canvi, unes expectatives fàcilment reconeixibles [...] oblida que és literatura, oblida la funció reveladora de la metàfora i el simbolisme, degrada el poder expressiu de la poesia i, per tant, s'acostuma a les exigències dels sistemes de control que tendeixen a tornar els llenguatges i les obres a estàndards expressius i comunicatius consolidats que responen a la representació de models narratius i visuals repetitius i, com a tals, s'esperen sobretot perquè són tranquil·litzadors.» [traducció de l'autora] (Bernardi, 2014: 124-125).

tiva, també poden arribar a aplicar règims de normes opressores i repressives (Bernardi, 2014: 125). Els productes culturals que es proposen a la infància han d'oferir possibilitats, obrir horitzons i contribuir a la construcció de subjectivitats lliures i pensament crític. Les imatges i les representacions assumeixen, doncs, un rol molt important. Les imatges són un mitjà molt efectiu en la construcció de l'imaginari de les persones i mai no són innòcues. Encara que no ho sembla, deixen rastres a la nostra ment i es transformen en models i punts de referència. Si només creixem veient imatges tranquil·litzadores —no només des del punt de vista del contingut, sinó també de la forma— que s'assemblen les unes a les altres i que no desencadenen cap mecanisme de curiositat, aleshores el nostre bagatge cultural corre el risc de ser pobre i poc elàstic i la nostra capacitat de triar es redueix a possibilitats reconfortants que sempre són les mateixes.

Una altra observació interessant de Bernardi (2014: 126) és sobre la definició del control: no es tracta, diu, de censurar un llibre o imatges i impedir-ne la circulació. Com els estereotips dels llibres més «moderns», que són molt més subtils i invisibles a primer cop d'ull, aquest tipus de control empeny no a prohibir, sinó a adaptar la producció cultural a l'horitzó de creences i valors compartits; introduir criteris determinats i normatius, com ara les categories d'utilitat, virtut, estabilitat o reconeixement. Utilitzar models estandarditzats de valors i comportaments, que s'adhereixen a maneres de ser i de viure considerades adequades a aquella determinada mentalitat. Aquesta operació de control i adaptació de les representacions, que Bernardi anomena «destí depressiu», depura les històries de la seva extraordinària capacitat d'iniciació a la vida: desapareixen els temes que anomenem «difícils», perquè les persones adultes no són capaces de gestionar l'angoixa i les pors que susciten (més a elles que als infants!).

Arribem així a la conclusió que vivim en un sistema que quan s'adona que ensenyar la complexitat és difícil, nega i remou, i elimina una part de treball simbòlic fonamental per al creixement i la construcció de la pròpia identitat (Bernardi, 2014: 128). Sense caure en les teories de la conspiració, és important identificar clarament que aquesta operació d'homologació del gust i producció d'un pensament únic, implementada pel poder hegemònic amb clara finalitat política i de control social, condueix a la creació de productes i dispositius culturals que no només són profundament normatius i conservadors sinó que, a més, exclouen completament totes les subjectivitats que no responen a normes i cànons definits que no estan representades i acaben sent totalment invisibilitzades. El cànon, doncs, uniforme però no parla a tothom,

ans exclou totes les subjectivitats que no s'identifiquen amb una normativitat binària i jeràrquica. Subjectivitats i col·lectius pels quals cal buscar diferents tipus de representacions, que trenquin les normes i que transformin l'imaginari individual i col·lectiu ampliant la mirada, els punts de vista i les possibilitats de cada persona de reconèixer la pròpia història dins dels llibres i descobrir-ne moltes més, cadascuna amb la mateixa autoritat i dignitat (Miller, 2022).

Guions i patrons: desconstruir els estereotips a través de les imatges dels àlbums il·lustrats

La literatura infantil i juvenil pot representar un rol crucial en l'erradicació d'estereotips i normes que limiten l'expressió de les diferents subjectivitats; pot ser molt potent a donar eines i codis de lectura de la realitat; pot transformar-se en un factor essencial en el trencament de models estandarditzats que exclouen, que restringeixen l'espai d'acció i d'imaginació i que redueixen la capacitat d'imaginar-se el futur. És evident, diu Bernardi (2014: 132), que en les imatges i en les històries que provem de controlar i domesticar, s'amaguen continguts complexos i incòmodes que no volem descobrir perquè qüestionen tota la construcció sociocultural en la qual vivim

Comme la surveillance et avec elle, la normalisation devient l'un des grands instruments de pouvoir à la fin de l'âge classique. Aux marques qui traduisaient des statuts, des privilèges, des appartenances, on tend à substituer ou du moins à ajouter tout un jeu de degrés de normalité, qui sont des signes d'appartenance à un corps social homogène, mais qui ont en eux-mêmes un rôle de classification, de hiérarchisation et de distribution des rangs.⁸⁷ (Foucault, 1975: 216)

Control i homologació del gust. Aquests dos factors alimenten un sistema d'estereotips arrelats i fossilitzats en representacions molt vinculades a la cultura hegemònica i a un sentit comú que reforça normes i comportaments, sobretot quan es tracta de narrar històries de famílies, identitats, cossos o relacions.

Parlar de temes com aquests, que impregnen la nostra vida quotidiana, fora dels límits de les normes de gènere, és difícil i cansat, ja que en molts casos continuen sent tabús arrelats, sobretot si ens adrecem a les persones més joves i més petites, en particular en un context i una comunitat, l'educativa, no sempre

87 «Tal com la vigilància i amb ella, la normalització es converteix en un dels grans instruments de poder a finals de l'època clàssica. En comptes dels senyals que tradueixen estatus, privilegis i pertinences, hom tendeix a proposar, o si més no afegir, tot un conjunt de graus de normalitat, que són signes de pertinença a un cos social homogeni, però que en si mateixos tenen un paper de classificació, jerarquització i distribució de rangs.» [traducció de l'autora] (Foucault, 1975: 216).

disposats a desconstruir creences i prejudicis.⁸⁸ Una comunitat on pot passar que conductes o actituds s'estigmatitzin només perquè s'escapen del control i la visió de la realitat dels qui exerceixen un paper educador (i per això tenen una posició de poder); on es pot cedir al cant de sirena de les regles i les relacions de poder que una societat patriarcal heteronormativa imposa a qui en vol formar part sense ser-ne marginat⁸⁹ i transmetre la creença, per tant, que només dins de la norma es pot viure serenament.

Els llibres il·lustrats i els còmics representen sovint un primer accés a les imatges i, de manera transversal, una primera forma d'educació conscient o inconscient respecte del món visual.⁹⁰ També és a través dels llibres que cada persona construeix el propi imaginari, del qual treu referències en el moment de reconèixer-s'hi i investigar les possibilitats i els tipus de relacions a les quals s'enfronta.

Els llibres il·lustrats són un sistema complex; el diàleg constant entre imatge i paraula és un factor que pot garantir que fins i tot les persones petites siguin capaces d'entrar a la narració, reconèixer-hi les seves pròpies històries i activar el mecanisme de pertinença que ens permet memoritzar les imatges i retrobar-les, si cal i quan cal, en aquesta representació del món construïda pàgina rere pàgina (Handler Spitz, 2000; Miller, 2022). Imatges i històries que, d'una banda, restitueixen la riquesa i les infinites possibilitats de les existències, ens fan descobrir mons nous i desconeguts i obren els espais de la nostra ment, mentre que, d'altra banda, ens ajuden a reconèixer-nos i a sentir-nos legitimats per reivindicar la nostra manera de ser, ens donen elements de pertinença a un grup determinat i ens fan sentir part d'un col·lectiu.

Ahora, els llibres i les imatges que s'hi amaguen poden ser revolucionaris en la vida d'una persona o un lloc de refugi en situacions de discriminació i violència, d'aïllament i no acceptació per part del grup d'iguals o, de manera més general, de la societat. Però necessiten un context sòlid, que els consideri eines importants i que al mateix temps sàpiga controlar la transmissió, més o menys conscient, d'estereotips i prejudicis, i el judici o fins i tot la censura cap a famílies «no conformes» als models convencionals, orientacions no heterosexuales, qüestionaments de gènere. Tots aquests factors, barrejats en formes i

88 Vegeu, en aquest sentit, també Biemmi (2016 i 2020); Corsini, Scierri (2016); Fierli, Marini, Franchi (2019); Gianini Belotti (1973); Szpunar, Sposetti, Marini (2017); Venera (2014), i Fierli *et alii* (2020a i 2020c).

89 A més de Foucault (1975), que tracta directament l'acceptació incondicionada a les normes per evitar la marginalitat, vegeu també Brugeilles *et alii* (2002); Besozzi (2003); Diekman, Murnen (2004); Martin, Ruble (2004); Colomer (2006); Dafflon (2006); Blakemore (2009); Paechter (2009); Bernardi (2014); Gusmano, Mangarella (2014); Venera (ed.) (2014); Zañabro (2015); Rinaldi (2016); Abbatecola, Stagi (2017); Bian *et alii* (2017); Paechter (2019); Iturrioz (2019); Oltra-Albiach, Pardo (2019); Fierli *et alii* (2020b); Iantaffi, Barker (2020); Marini, Fierli (2021), i Fierli *et alii* (2021).

90 Vegeu també Fierli *et alii* (2020b).

mesures diferents, més o menys explícitament, arrelen i eternitzen rols, jerarquies, posicions de poder i hegemòniques. I aniquilen la capacitat de les persones petites d'imaginar-se en el futur. Només si aprenem a mirar les imatges i a llegir les històries amb una actitud conscient i crítica podrem identificar els estereotips, aprendre a desconstruir-los i adquirir la capacitat per detectar situacions violentes o incòmodes, imatges ofensives, paraules que invisibilitzen altres subjectivitats.

És aquest el nus de la recerca: com les representacions dels àlbums il·lustrats ens expliquen la realitat, ens la fan descobrir, fan que transformi una cosa desconeguda en una cosa que coneixem. Karen Coats (2018: 119) destaca el fet que la majoria dels estudis sobre la literatura infantil i juvenil (Moebius, 1986; Lewis, 2001; Painter, Martin, Unsworth, 2013) se centren en la manera com llegir les complexes interaccions entre paraules i imatges als llibres il·lustrats, però gairebé no tenen en compte la dimensió de gènere. Certament, però, les representacions específiques de gènere als llibres il·lustrats són importants en la mesura que influeixen en els patrons de gènere i els guions socials dels infants molt petits (Coats, 2018; Coddington and Wiebers 2002; Miller, 2022). Els teòrics cognitius han observat que els primers assoliments intel·lectuals dels infants impliquen classificar els objectes en categories relacionades emocionalment (Coats, 2018: 122; Martin, Ruble, 2004: 67). Coats destaca que, a part d'algunes excepcions, la majoria dels primers estudis de gènere sobre llibres il·lustrats van ser realitzats per sociòlegs feministes que treballaven per entendre la persistència dels estereotips de rol i de gènere. Aquesta separació entre estudis «competents» sobre literatura i il·lustració i estudis «competents» sobre temes de gènere pressuposa que cada punt de vista no inclogui els altres i, per tant, es perd totalment la visió global i complexa que, en canvi, és absolutament necessària si es vol definir què és un àlbum il·lustrat sense estereotips. Tanmateix, continua Coats (2018: 119), si agafem en préstec la idea dels psicòlegs cognitius que «la percepció es produeix al cervell més que a l'ull»⁹¹ i recordem que hem «d'aprendre a veure» les imatges dels llibres il·lustrats, comprovem com fins i tot els teòrics interessats principalment en la forma han suggerit implícitament la necessitat d'una comprensió interdisciplinària que se centri en la manera com els cervells processen textos (icònics i verbals) en un context cultural.

91 En els darrers anys el camp de la neurociència ha avançat molt en el coneixement del funcionament de la percepció. Vegeu en aquest sentit l'obra de: Kandel, Eric R.; Schwartz, James H.; Jessell, Thomas M. (ed.) (2013). També podeu consultar, amb un to més divulgatiu i enfocat a la producció artística: Zeki, Semir (2016) [1999] i Kandel, Eric R. (2017).

No és aquesta la seu per entrar en el camp dels estudis cognitius i sociocognitius, però és cert que moltes de les seves àrees d'investigació ofereixen visions productives que s'adapten fàcilment als estudis formalistes sobre llibres il·lustrats, així com a enfocaments més recents que ofereix l'anàlisi multimodal del discurs (Coats, 2018; Moya Guijarro, 2007 i 2014). Ens centrarem, doncs, exclusivament en el concepte d'esquemes i guions, perquè ens ofereix una manera d'entendre com els textos participen en la transmissió o en el desafiament de les ideologies socials imperants.

Un esquema cognitiu és un conjunt associatiu d'idees i coneixements sobre objectes o situacions que adquirim i desenvolupem mitjançant experiències repetides i que fem servir per incorporar, organitzar i comprendre noves instàncies que d'alguna manera estan relacionades amb un esquema determinat. Des d'aquest punt de vista, el *guió* és un terme que descriu una seqüència d'accions que esperem que succeeixin segons el patró evocat.⁹²

Els llibres il·lustrats són un dels diferents vehicles culturals que assignen patrons i guions als seus lectors, que estableixen expectatives sobre com els textos literaris representen els objectes, les relacions i els models del món. No hem de deixar de banda, però, el que ens recorden autors com Schank i Abelson (1977), és a dir, que els patrons i els guions en última instància existeixen a les ments de les persones, no arriben dels textos; són un constructe cultural que portem a la nostra comprensió de les històries (Coats, 2018: 120). Els teòrics cognitius avalen aquesta visió en destacar que els patrons poden ser tan forts que condueixen a creences falses sobre situacions en què les persones veuen el que esperen veure més que el que hi ha realment (Brewer i Treyens 1981 citats per Coats, 2018: 120). Això esdevé especialment problemàtic quan ens adonem que els estereotips són un tipus de patró. Diversos estudis —continua Coats— han demostrat que les persones processen la informació que coincideix amb els seus estereotips més ràpidament i la recorden millor que la informació que altera els patrons existents (Hugenberg i Bodenhausen 2004; Johnson i Macrae 1994; O'Sullivan i Durso 1984). Encara més important per a la consideració dels mitjans visuals, com ara els llibres il·lustrats, és el fet que les persones localitzen imatges dins dels patrons existents, inclosos els estereotips, més ràpidament que en el text verbal associat (Lieberman, Hariri i Bookheimer 2001); aquest resultat pot indicar que les imatges són més potents que les paraules o, almenys, més automàtiques, per invocar patrons i establir expectatives. La nostra construcció cultural, doncs, encara que siguem molt joves i en plena formació, produeix uns esquemes que seguim i repetim (i que

92 Segons la definició de Schank i Abelson (1977), citats per Coats (2018: 119).

amb molta dificultat qüestionem) i que ens ajuden a entendre el nostre entorn, històries i llibres il·lustrats inclosos.

L'estudi de Weitzman⁹³ que Coats reporta (2918: 120), a més de centrar-se en el llibre il·lustrat com a forma d'art, proposa una visió de l'àlbum il·lustrat com a proveïdor d'ideologia per a un col·lectiu especialment impressionable:

Picture books play an important role in early sex-role socialization because they are a vehicle for the presentation of societal values to the young child. Through books, children learn about the world outside of their immediate environment: they learn about what other boys and girls do, say, and feel; they learn what is right and wrong; and they learn what is expected of children their age. In addition, books provide children role models —images of what they can and should be like when they grow up.⁹⁴ (Weitzman *et alii*, 1972: 1126 citat a Coats, 2018: 120)

Weitzman i les altres autores també reconeixen que el vincle entre les representacions literàries i les normes socials potser no és tan directe com afirmen i que, de fet, la literatura pot representar valors alternatius. Els llibres il·lustrats comuniquen imatges que no només representen les condicions existents a la societat, sinó que també tenen el potencial de produir efectes sobre les identitats i les expectatives individuals.

Un altre aspecte interessant que destaca Coats és que no totes les categories es transformen en esquemes i patrons. Per explicar aquesta afirmació, remet als estudis de la psicòloga Sandra Lipsitz Bem (1983), quan diu que les categories socials es transformen en esquemes cognitius en dues situacions: quan el context social les converteix en el nucli d'una àmplia xarxa associativa (és a dir, si la ideologia i/o les pràctiques construeixen una associació entre aquesta categoria i un ampli ventall d'altres atributs, comportaments, conceptes); i quan el context social assigna un significat funcional ampli a la categoria (és a dir, si una àmplia gamma d'institucions socials, normes i tabús distingeixen entre persones, comportaments i atributs sobre la base d'aquesta categoria). El punt important del que afirma Bem és que, mentre que l'ordenació de les coses en categories és un procés cognitiu inevitable, la formació dels esquemes depèn

93 Weitzman, Eifler, Hokada, i Ross (1972). Al respecte vegeu també Berger (1972); Stephens (1992 i 2018); Bernardi (2014).

94 «Els llibres il·lustrats tenen un paper important en la socialització primerenca dels rols sexuals, ja que són un vehicle per a la presentació dels valors socials als infants petits. A través dels llibres, les criatures aprenen sobre el món exterior en el seu entorn immediat: aprenen sobre el que fan, diuen i senten altres nens i nenes; aprenen què està bé i què està malament; i aprenen què s'espera dels infants de la seva edat. A més, els llibres proporcionen a les criatures models a seguir: imatges del que poden i haurien de ser quan siguin grans.» [traducció de l'autora] (Weitzman *et alii*, 1972: 1126 citat a Coats, 2018: 120).

del context social i cultural. Això ens permet refutar l’afirmació de Nikolajeva i Scott (2001: 107) i afirmar que la diferenciació de gènere en els llibres il·lustrats és gairebé sempre present i influent. Les noies i els nois es codifiquen visualment segons la presència o absència de característiques que tenen les noies i els nois aparentment no tenen o viceversa. No només això: el problema (que d’alguna manera «justifica» l’afirmació de Nikolajeva i Scott sobre la neutralitat de gènere fins a una determinada edat) és que els trets associats al sexe i al gènere es presenten més sovint com a trets naturals, inevitables i ideals que no tenen cap connexió inherent amb la distinció de gènere.

El que poden fer les històries en una direcció «positiva» i transformadora, per tant, és presentar informacions conceptuals que obliguin els lectors a confrontar i reconsiderar les seves expectatives per canviar els patrons i guions que fins aleshores han creat límits socials i intel·lectuals.⁹⁵ La conclusió a la qual arriba Coats, doncs, és que els patrons i guions de gènere fortament normatius que adquireix la mainada a la primera infància s’invocuen a través de les representacions verbals i visuals dels llibres il·lustrats, fins i tot en textos que intenten trencar aquests patrons; sembla que el millor que aquests textos poden fer és facilitar el creixement dels patrons, cosa que permet als infants triar quin patró —masculí o femení— volen representar. Una conclusió que sembla reforçar la presència, dins de la producció editorial per a la infància i l’adolescència, d’una concepció molt normativa i excloure totes aquelles subjectivitats que no encaixen en cap dels esquemes i patrons masculí/femení que aquesta visió de la societat ens proposa.

Pel que fa a la identificació de les representacions estereotipades i la transmissió de normes i patrons de gènere a través de la literatura i els llibres il·lustrats com a forma de control de la societat sobre el creixement de les persones, és interessant l’afirmació de Teresa Colomer (2010: 65) segons la qual no hi ha millor document que la literatura infantil per saber la manera com la societat es vol veure a si mateixa; per exemple, en la transmissió cultural dels models femenins i masculins. En el seu estudi, Colomer traça un eficaç recorregut per la història dels llibres que es proposen desconstruir els estereotips de gènere a partir dels anys setanta del segle xx. Comença pels llibres que fan una denúncia des del punt de vista històric, que sobretot destaquen per l’absència de personatges femenins i del punt de vista femení, per continuar amb llibres

95 Tota la reflexió de Coats sobre les característiques visuals que determinen els gèneres de les persones protagonistes de llibres il·lustrats és molt interessant. La idea de fons de l’autora és demostrar, amb altres estudioses —com ara Judith Butler de la qual cita una de les preguntes subjacents a aquesta investigació de *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*— com la infinitat d’associacions que fan que l’esquema de gènere binari sigui destacat i funcional són el resultat de formes socials elaborades mitjançant estructures cognitives (Coats, 2018: 123-124).

pensats precisament per transmetre un missatge educatiu relacionat amb un model de gènere molt ben definit.

Si, d'una banda, és innegable el canvi social que les dones han experimentat en aquestes últimes dècades, i la literatura infantil i juvenil n'és un exemple, d'altra banda és sorprenent el camí que encara falta per recórrer en els aspectes socialment més assumits sobre el paper de les dones i sobre més temes de visibilització de col·lectius més vulnerables per motius de gènere, d'orientació sexual, d'ètnia o de classe. Encara que els estereotips no siguin explícits i immediatament identificables, és evident que l'imaginari literari proposat està subjecte a un model masculí del món en nivells més subtils i inconscients (Colomer, 2010: 68; Nikolajeva i Scott, 2001: 107-108; Zanzabro, 2015:9; Turin, 2003: 3-4; Richard 2019: 61).

Continuen emergint, doncs, els mateixos elements: en el diàleg entre imatges i paraules i entre els continguts i la forma estètica de l'àlbum il·lustrat hi entren factors externs i sovint pertorbadors.

Primer, entre tots, la permanència d'estereotips de gènere que ara, respecte a fa un o dos segles, no són sempre explícits, sinó que han esdevingut més subtils i invisibles, però que mantenen la mateixa influència potent i transformadora en la construcció de l'imaginari dels infants i en la modelització dels seus comportaments.

Segon, la presència d'una voluntat adulta de replicar, reforçar i transmetre la relació asimètrica entre pensament adult i infantil que s'expressa sobretot en un punt fonamental de la producció literària per a la infància i l'adolescència: el potencial educatiu dels llibres (il·lustrats en el nostre cas, qualsevol en general) que transmeten valors, ideologies, prejudicis i obertures i que, sigui com sigui, serveixen com a mitjà de control i uniformitat.

El tercer factor té més a veure amb les lluites i reivindicacions feministes i transfeministes: hi ha hagut molts canvis que són, però, com diu Colomer, precaris. Això significa que, per exemple, encara que els llibres ens proposin més noies protagonistes, sovint el seu rol no és tan significatiu o continua reforçant patrons puntuals i fortament estereotipats. Significa també que, encara que les famílies presentades en les històries siguin, avui, molt més variades i plurals, el model dominant (blanc, hàbil, heterosexual i de classe mitjana) no perd terreny i, més aviat, es presenta com l'únic destí i l'única possibilitat «correcta» per a una persona. I que totes les posicions no binàries i de subjectivitats que no es reconeixen en la categorització cartesiana (i, doncs, binària) de la realitat o en són exclosos o es tracten com un problema marginal (però, sempre, com a un problema).

D'una banda, Coats (2018: 125) afirma que, si hi ha una llarga tradició en la literatura infantil i juvenil de noies que transgredeixen les normes de gènere comportant-se com a nois (Abate, 2008; Fierli *et alii*, 2021), aquesta tradició no existeix per als nois que es comporten de maneres tradicionalment codificades com a femenines. De fet, Eve Kosofsky Sedgwick (1991: 20) va encunyar el terme *efeminofòbia* per designar el fet que quan els nois es comporten d'una manera culturalment interpretada com a femenina, es consideren patològics, mentre que les noies que es dediquen a activitats generalment associades amb la masculinitat sovint se celebren.⁹⁶ De l'altra, aparentment en una direcció diferent, però amb una conclusió similar, Colomer (referint-se als llibres publicats cap al final del segle xx, entre els anys vuitanta i noranta) destaca que el model masculí ha ampliat les seves possibilitats, mentre que el femení s'ha abocat a una mena de «no ser». Les nenes no són femenines a l'estil tradicional, ni formen grups del propi sexe, ni són protagonistes exclusives de l'aventura. En aquest «no ser» respecte al model establert se situa també la inversió dels estereotips tradicionals.

Colomer, per tant, arriba al mateix punt al qual Coats també farà cap poc temps després: l'assumpció d'un model masculí (que parcialment capgira l'estereotip femení) és acceptada per la literatura i la societat en la mesura que manté l'estatu quo dels privilegis i de la jerarquia hegemònica. Per fonamentar aquesta asserció, Colomer (2010: 69-70) cita una part de l'estudi de Subirats i Brullet (1988), que escriuen:

Les nenes són cada vegada més incloses en les activitats dels nens, però, alhora, es produeix un menyspreu més gran de les actituds considerades tradicionalment femenines [...]. El model és el masculí, fins i tot en els aspectes transgressors. [...] L'estereotip de la diferència continua actuant, encara que sigui a nivells inconscients del professorat.⁹⁷ (Subirats i Brullet, 1988: 145-146)

Segons Colomer (2010: 71-72), hi ha, a més, dos factors importants que influeixen molt en la producció literària infantil i juvenil, sobretot si es busca un resultat de les narracions que sigui no sexista ni inclusiu: la necessitat de respectar els models socials que els infants ja tenen interioritzats; i la capacitat de la persona que escriu i il·lustra de mesurar-se amb la tradició literària, que mai no és neutra, i amb l'experiència literària del lector, que tendeix a associar determinats gèneres i temàtiques amb feminitat o masculinitat. El segle XXI,

96 És curiós com encara avui, si es consulta el diccionari (DIEC), al terme *feminisme* hi surt també, en la 3a accepció: «Presència en un individu pertanyent al sexe masculí d'un cert nombre de caràcters sexuals secundaris femenins» [consultat en línia el dia 11-11-2024].

97 Traducció de l'autora.

declara Colomer, sembla haver activat un mecanisme de «dependència» del mercat editorial que invisibilitza gran part de la recerca sobre la qualitat i la força revolucionària dels llibres perquè la màquina consumista requereix conservadorisme ideològic i tradició. En aquest sentit, és evident que la mirada masculina continua configurant la construcció dels personatges femenins i excloent tota la resta de subjectivitats.⁹⁸

És evident que no existeix el llibre perfecte i que no es poden treure conclusions generalitzades. És important, però que, sigui qui sigui qui produeix els llibres o qui els tria perquè persones petites els puguin llegir o escoltar, ho faci amb la idea de donar-los les eines perquè aquestes persones lectores que es formen puguin construir un pensament crític i conscient. Sense perdre el plaer de la lectura i de les imatges, però aprenent a identificar la ideologia implícita i atribuir-li la importància deguda en el conjunt de l'obra.

En un sistema hegemònic (patriarcal) que necessita mantenir el control del gust i de les representacions perquè només així pot conservar els propis privilegis, els dispositius culturals, entre els quals els àlbums il·lustrats, són una eina potentíssima per confinar la imaginació entre perímetres molt definits que acaben homologant i plasmant el gust de les persones. Aquesta necessitat es reforça amb la idea que les persones es troben en una zona de confort quan reconeixen els patrons i els esquemes, encara que siguin violents o estereotipats, que la literatura els proposa. Un coneixement que sovint es converteix en justificació per renunciar a donar una força transformadora a imatges i narracions i a utilitzar-les, en canvi, com una mera eternització (com diria Adela Turin, 2003) d'estereotips i dinàmiques de poder i jerarquització de les relacions.

Hi ha un altre factor, més o menys fictici, que és la protecció. Evans (2015: 5) ens parla dels àlbums il·lustrats «strange, unusual, controversial, disturbing, challenging, shocking, troubling, curious, demanding and philosophical» que no troben fàcilment cap classificació en el món acadèmic. Abordant el tema de la protecció, l'autora la descriu com el comportament que les persones adultes sovint usen com a escut per explicar la seva interferència en les propostes que es fan a infants i adolescents i la disposició cap a la construcció d'una realitat

98 «Un dels reptes actuals seria aconseguir que l'exploració personal que propicia la literatura interressi els nois i els ajudi a perdre la incomoditat davant de les seves emocions o descobrir els avantatges de la gestió de les relacions personals. Un altre, probablement encara més difícil, és definir models literaris i de conducta que ajudin les noies a veure's com a subjectes i no objectes definits per la mirada masculina, a assumir els riscos de la lluita per l'espai exterior sense renunciar a les seves maneres de ser i sense la necessitat de convertir-se en "superdones" o adoptar les conductes masculines. Aquest sembla un bon moment per interrogar-se sobre l'abandonament d'una batalla que un dia es va creure guanyada de manera irreversible. Si les adolescents creixen sota el mosaic d'imatges estereotipades de la novel·la juvenil i dels antics models renovats ara per la *chick lit* i les pantalles audiovisuals, potser és natural que els estudis sobre valors dels joves continuïn mostrant un arrelament preocupant d'actituds sexistes.» [traducció de l'autora] (Colomer, 2010: 77).

literària per als infants que ha de ser feliç, fàcil, tova, còmoda, que discrepa moltíssim amb la realitat que els infants mateixos viuen cada dia i en què experimenten a més de l'amor i l'alegria, també frustracions, derrotes, dolor i violència.

Ellen Handler Spitz (2006: 207) destaca com tot el que veiem al nostre entorn influeix en la construcció del nostre imaginari i com l'objectiu de moltes obres no és ampliar el ventall de possibilitats i opcions, sinó més aviat, sense vergonya, promulgar els codis socials dominants i reforçar els estereotips, cosificar els prejudicis existents, resistir a la diversitat, especialment en l'àmbit del gènere. Encara que les il·lustracions dels àlbums poden transmetre o desafiar els estereotips predominants. Per tant, per negociar aquestes ambigüitats, els infants depenen d'alguna manera de lectors i guies adults. Ens agrada molt la imatge d'un «museu de la ment», que l'autora ens descriu per parlar de com la nostra ment acumula i assimila el que veu i sent:

Moreover, if we grant, even beyond these aesthetic ambiguities, a particular indeterminacy to issues of the body —if we hold, for example, that the biologically given boundaries between maleness and femaleness are unstable and that the specifics of gender-coded behavior arise in response to both biological and cultural factors— we grant a powerful determining role to the words we use and the images we behold. We accord to them a significant part in organizing our experience. Artifacts introduced early in life do precisely this. They form a kind of «museum of the mind» that simultaneously draws on and stocks the inner lives, first of children, and, later, of those very same adults.⁹⁹ (Handler Spitz, 2006: 207)

Un museu, doncs, per a Ellen Handler Spitz o una galeria d'art per a Kveta Pakovska. Més enllà de les imatges metafòriques que diferents autores utilitzen per descriure aquest procés d'aprenentatge i d'emmagatzematge d'informacions, és innegable que la nostra ment acumula informacions, models i punts de referència que utilitzarà en altres ocasions si li cal. De moment, tot el que veiem i sentim i escoltem queda com a bagatge de comportaments i praxis culturals i socials (Brugelles *et alii*, 2002; Chabrol Gagne, 2011; Mitchell, 1994; Allan, 2012).

99 «A més, si concedim, fins i tot més enllà d'aquestes ambigüitats estètiques, una indeterminació particular a les qüestions del cos —si sostenim, per exemple, que els límits biològicament donats entre la masculinitat i la feminitat són inestables i que les especificitats del comportament codificat per gènere sorgeixen en resposta a factors tant biològics com culturals—, atorguem un paper determinant i poderós a les paraules que fem servir i a les imatges que contemplem. Els atorguem un paper important en l'organització de la nostra experiència. Els artefactes introduïts a la primera infància fan precisament això. Formen una mena de “museu de la ment” que simultàniament s'inspira en les vides interiors, primer dels infants i, més tard, d'aquests mateixos adults, i les emmagatzema.» [traducció de l'autora] (Handler Spitz, 2006: 207).

Llibres il·lustrats com a eina de treball

Els llibres il·lustrats poden ser, també, una eina de treball per construir un nou tipus d'educació, des de la primera infància, que actuï en clau de desactivació dels mecanismes educatius típics d'una societat cisheteronormativa que comporta la cultura del control i la possessió i una visió jeràrquica de les relacions, base sobre la qual radica estructuralment la violència de gènere i de totes les discriminacions i violències homolebòbitransfòbiques, racistes, classistes, capacitistes que ens assoten quotidianament i sempre més properes.¹⁰⁰ Es tracta de crear una metodologia educativa que traslladi la pràctica i les narracions no sexistes a les escoles, que treballi de manera transversal en totes les disciplines per desconstruir i superar els estereotips de gènere; que sigui capaç de proporcionar a infants i adolescents els instruments per construir identitats lliures i serenes, crítiques amb relació a les normes socials que engabien la identitat i que basen les seves relacions en el respecte i el consens de l'altre. Un enfocament que superi el plantejament coeducatiu de base binària (destinat indubtablement a protegir el benestar i les perspectives vitals de les persones però amb una perspectiva limitant i tancada) i que, en trencar la perspectiva dual, garanteixi visibilitat, legitimitat d'existència i benestar a totes les subjectivitats, trans, no binàries, queer, cisgènere.

Els llibres il·lustrats poden ser companys importants en aquest recorregut perquè donen els codis, l'entrada, les històries necessàries per començar a construir una escola que deixi de ser passiva i es transformi en un espai no sexista, inclusiu i veritablement atent cada dia a les persones que forma. Els llibres il·lustrats són els llibres més presents a les escoles bressol i en l'etapa d'educació infantil, i continuen, de fet, presents als primers cicles de primària, encara que hi hagi pressa per apartar-los perquè es considera menys important la imatge que la paraula i, per això, de categoria inferior per al «creixement» cultural de les noves generacions. Els llibres amb imatges, però, resisteixen i es transformen per poder-se dirigir, amb la mateixa potència i força de detonació, també a les persones adolescents i, fins i tot, adultes. Àlbums en què qualsevol persona es pot reconèixer i que ofereixen models en el moment d'eleccions futures o que donen el codi per llegir la realitat d'altres persones, amb les quals compartim espai, aspiracions, relacions o que no coneixem i sentim lluny de la nostra manera de pensar i viure. Els llibres, en les comunitats educatives, han de poder oferir una secció, com més àmplia millor, de la varietat de possibilitats i de les relacions davant les quals la vida ens situa per proporcionar a la ment la primera matèria per obrir-se, tornar-se curiosa, aprendre a fer pregun-

100 Vegeu també Burgio (2015); Ehrensaft (2019); Neary, Cross (2018); Demozzi, Ghigi (2024), i Bruel (2022).

tes, investigar i obtenir respostes. Per això és essencial que les representacions proposades no censurin i que posin en el mateix pla totes les preguntes que emergeixen, que funcionin com un potent detonador de la curiositat i per a l'erradicació dels prejudicis. Només així serà possible evitar les relacions, educatives, però també socials, normativitzants i noramativitzades, que neguen l'autodeterminació i el reconeixement de l'experiència de l'altre, i marginen qui busca vies i expressions diferents.

Cada persona construeix (amb eines molt diferents, com ara l'experiència, la formació, la cultura a la qual pertany) esquemes mentals i patrons que segueix i amb els quals llegeix i ordena la realitat i el seu entorn. Les persones, a més, tendeixen a reconèixer, i assumir, imatges i narracions que ja formen part dels seus esquemes i patrons i com això porta a rebutjar tot el que és nou i no reconeixible. Les imatges, les històries i els models que es transmeten es transformen, doncs, en punts de referència per llegir el món i condicionen el nostre comportament. Si el nostre bagatge de representacions és ric, vast i variat, tindrem un nombre més gran de codis d'interpretació per desxifrar el nostre entorn i el que ens està passant i poder triar de manera lliure i conscient. Serà més fàcil imaginar-se el futur i detectar situacions que ens fan estar bé o situacions que no ens agraden.

Quan parlem de cossos, gèneres i sexualitats, acabem parlant, per exemple, de famílies (Fierli, Marini, 2021): l'experiència familiar que cada persona aporta dins d'una comunitat, sobretot quan es tracta de comunitats educatives i de persones molt petites, pot ser extremadament variada i difícil de classificar segons els models preestablerts. Les representacions, en canvi, són molt sovint reductores i pobres en comparació amb les múltiples situacions d'habitatge, composició familiar, gestió de rols i relacions (positives o negatives) en la pròpia família. Per això, la feina que haurien de fer el món editorial i la comunitat educativa és obrir horitzons al màxim, per mostrar i potenciar la riquesa en què cada persona està immersa. Esdevenen fonamentals, doncs, els llibres que ens expliquen històries de famílies de tota mena, que no tematitzen la composició familiar, ans al contrari, que ens en presenten tipologies diferents sense que aquesta diversitat sigui el nucli de la història (Golombok, 2016; Fierli, 2021b; Gramantieri, 2012). El risc, si no construïm històries com aquestes, és que la nostra lectura de la complexitat s'aplani de manera acrítica perquè no s'afavoreix un enfocament i una desconstrucció interseccional que potencii la capacitat de qüestionar i repensar el sistema mundial (Borghi, 2020). El risc, de nou, és substituir la complementarietat dicotòmica fotografiada (entre d'altres) per Turin (2003) entre home/dona, pare/mare, treball productiu/

treball reproductiu i cura, exterior/interior, esfera pública/esfera privada, per una altra subordinació articulada al binomi excepcionalitat/quotidianitat. En canvi, cal desplaçar el punt de vista i la discussió a un altre nivell. Si parlem, per continuar amb aquest exemple, d'orientacions sexuals i afectives a un públic de persones petites (que podria ser la franja 0-16 anys), cal començar per la desconstrucció de l'heteronormativitat, plantejant narracions que no donin per suposat que el sexe assignat en néixer coincideix amb la identitat de gènere, ni que l'heteronormativitat, que suggereix/imposa una divisió binària de gèneres i la complementarietat de rols, representacions i interpretacions és la base per a una lectura conscient de la realitat. Es tracta de practicar una educació que ataquí i qüestioní precisament el que és «evident» i el que és «per descomptat» perquè s'oposen al creixement i desenvolupament de les diferents subjectivitats, partint del reconeixement del paper que tenen en el condicionament dels individus i de la vida social (Borghì, 2020; Ghigi, 2019; Marini, Fierli, 2020; Demozzi, Ghigi, 2024).

Encara avui, malgrat que l'oferta editorial hagi canviat molt en els darrers deu anys, són pocs els llibres que adopten una posició clara contra les representacions estereotipades del que és masculí i femení, tot i que encara no es qüestiona el binarisme i la cisheteronormativitat.

Educació de la mirada

Hi ha la imatge d'un iceberg que s'utilitza molt per explicar la violència de gènere des d'un punt de vista que no analitzi només els episodis esclatants i més greus. La metàfora de l'iceberg es fa servir no només perquè és important destacar que molta de la violència de gènere que existeix està, de fet, submergida, sinó que hem d'aprendre a mirar les coses des de punts de vista diferents i llegir-les en diferents nivells per poder veure el que no és explícit: des dels estereotips més subtils que transmeten models masculistes i patriarcals, fins a dinàmiques de violència que no sempre es consideren tals. Les imatges contenen un poder molt fort de transmissió de punts de referència per a una lectura de la realitat: aprendre a mirar-les i llegir-les ens permet de llegir la complexitat amb una actitud crítica i conscient (Dallari, 2000; Campagnaro, Dallari, 2013; Fierli *et alii*, 2015) i ens permet anar més enllà del que veiem amb una lectura superficial.

Es tracta d'un tipus d'aprenentatge que pot començar des de ben petits amb una educació de la mirada (i de la capacitat de mirar i veure) que està feta de pluralitat d'experiències que van des de les biblioteques dins de les escoles, amb llibres accessibles i que proposen moltes i diferents representacions, fins

a tenir la possibilitat de qüestionar i preguntar, per construir, d'aquesta manera, una mirada activa i dinàmica i una obertura profunda cap a situacions i representacions que ens treuen de la nostra zona de confort. Tot això ens permet trobar interconnexions, punts de trobada i tangents, punts d'allunyament que desencadenen un pensament crític i conscient. L'experiència estètica (Dewey, 1934; Bellatalla, Bettini 2010; Fierli *et alii*, 2019) ens posa en condició de crear interconnexions i vincles entre el que veiem, el que sentim, les nostres reaccions a tot això i les accions que n'aconsegueixen. És precisament l'experiència estètica que ens proporciona part de les eines que necessitem per llegir la realitat perquè, si en podem llegir les representacions, més o menys fidels que trobem als llibres, tindrem una capacitat més avançada per traslladar aquesta competència a les situacions de cada dia. Si, com diu Dewey (1934), qualsevol experiència es pot llegir parcialment com una experiència estètica, aleshores esdevé eina democràtica per construir el nostre bagatge cultural a través, també, d'imatges quotidianes, i els llibres, i les imatges que contenen esdevenen eines imprescindibles de mediació d'aquestes experiències. Les imatges dels llibres il·lustrats es transformen en un altre codi que ens permet llegir la realitat que ens envolta amb la seguretat de qui té punts de referència sòlids i concrets. No és casual que John Berger obri el seu assaig *Maneres de mirar* (2011 [1972]: 6), sobre el qual tornarem, amb l'afirmació que «l'acció de veure precedeix la paraula. L'infant mira i reconeix abans de saber parlar».

En la seva interessant anàlisi d'aquest mateix assaig, Mara D'Arcangelo (2017: 27) subratlla la necessitat, sobretot per als infants, d'aprendre a descodificar l'enorme quantitat d'imatges amb les quals cada dia es relacionen amb més o menys consciència.

L'integrazione di due codici, linguaggio e immagine, è sicuramente impegnativa a livello cognitivo, ma stimolarla è necessario se si vuole raggiungere la capacità critica necessaria a riconoscere, dialogare, ma anche difendersi dalle immagini. Ormai sono diversi gli studi scientifici che testimoniano come l'incontro virtuoso tra testo e figura possa attivare il processo ermeneutico e stimolare il meccanismo nativo e narrativo nel bambino [...] Saper leggere le immagini, conoscerne quindi anche la storia e confrontarle con il presente significa saper sviluppare una capacità critica nei confronti del mondo che ci circonda, della rete, della pubblicità e questa è essenziale per crescere più consapevoli di quanto lo siano state le generazioni passate.¹⁰¹ (D'Arcangelo, 2017: 30-31)

101 «La integració de dos codis, el llenguatge i la imatge, és certament cognitivament desafiant, però fomentar-la és necessari si volem assolir la capacitat crítica necessària per reconèixer, dialogar i fins i tot defensar-nos de les imatges. Diversos estudis científics demostren com la trobada virtuosa entre el text i la imatge pot activar el procés hermenèutic

Un capítol interessant del llibre de Berger és el tercer, en el qual parla específicament de la imatge femenina. Analitzant imatges de nus de dones al llarg de les diferents èpoques i contexts, Berger subratlla com la imatge de la dona ha estat construïda de manera que aquestes acaben substituint la percepció de la seva existència amb el reconeixement per part d'una altra persona. Berger obre aquest capítol (2011 [1972]: 45) destacant com la presència social de les dones és diferent de la dels homes perquè aquests últims són presents socialment des del moment en què representen una promesa de poder. Un poder que pot ser moral, físic, econòmic, sexual. De fet, un poder que l'home exerceix sobre les altres persones. La presència de les dones, en canvi, depèn de la definició d'un límit, controlat pels homes, que diu què es pot fer i què no.

Haver nascut dona volt dir haver nascut dins d'un espai determinat i reservat a la protecció de l'home. La presència social de les dones és el resultat de la ingenuïtat de viure sota aquesta tutela en un espai tan limitat. I això s'ha dut a terme a costa del fet que la seva existència s'hagi dividit en dues parts. Cal que la dona es vigili constantment a si mateixa, i gairebé sempre va acompanyada de la seva pròpia imatge. [...] Des de la primera infantesa se li ha inculcat la necessitat de vigilar-se constantment. Així doncs, acaba reconeixent dins seu el vigilant i el vigilat com els dos elements que la constitueixen, per més que aquests elements siguin diferents de la seva identitat com a dona. (Berger, 2011 [1972]: 46)

Segons l'autor (2011 [1972a]: 64), l'ús que es fa de les imatges de les dones no ha canviat en els últims tres o quatre segles. Les dones són representades de manera molt diferent de la dels homes, no perquè la feminitat sigui diferent de la masculinitat, sinó perquè es continua considerant que l'espectador «ideal» continua sent masculí i la imatge femenina el continua adulant. Berger analitza els nus de la pintura a l'oli des de l'edat mitjana fins al segle xx i la seva mirada es focalitza en les obres d'art de manera molt específica i definida. La seva anàlisi, però, planteja un punt de vista rellevant que podem forçar una mica i generalitzar: la idea que les imatges que veiem estan pensades per a les persones que les miraran. En aquest sentit, d'una banda, estan pensades per despertar reaccions i emocions específiques que han de seguir o trencar normes i cànons; de l'altra, contribueixen a la construcció de les mateixes normes i cànons que promouen o refusen.

i estimular el mecanisme natiu i narratiu de la criatura [...] Saber llegir imatges, i per tant també conèixer la seva història i comparar-les amb el present, significa saber desenvolupar una capacitat crítica per al món que ens envolta, Internet i la publicitat, i això és essencial per créixer més conscients que les generacions passades.» [traducció de l'autora] (D'Arcangelo, 2017: 30-31).

Sobre les imatges com a investigació de la realitat, Martino Negri (2012: 62) afirma que hi ha una determinada manera d'entendre-les que els dona un paper que, tot i tenir a veure amb l'oferta visual d'un moment destacat de la història narrada, no s'hi conforma, i obre una altra finestra. Imatges que ajuden a entendre quin grau d'elecció hi ha en qualsevol història, «tra le tante possibilità del dire» (2012: 63). Imatges que expliquen, narren i van més enllà de les paraules. Representacions que no només activen reaccions i emocions, sinó que reflecteixen el punt de vista de la persona que il·lustra (no sempre de manera conscient) i, d'aquesta manera, dirigeixen qui mira i llegeix cap a una direcció o cap a una altra, segons la voluntat de qui crea la imatge (els *frames* als quals es referia Lakoff).¹⁰² Per això, Negri insisteix molt a subratllar com la suposada «inferioritat» de les imatges respecte a les paraules no és res més que l'efecte d'una profunda miopia cultural, inadequada i nociva, considerant que ens trobem immersos en una societat que ha fet del visual una de les seves principals eines de comunicació. D'aquest «diluvio di immagini» (2012: 71) que empeny cap a un consum cada cop més obsessiu i precipitat, només és possible defensar-se redescobrint la necessitat d'un tipus de fruïció del qual la premsa es desterra i en la qual la lentitud —de mirar, explorar i gaudir— es reconeix com a dignitat d'un poder formador. Lentitud, doncs, per mirar i assimilar les imatges, els models que ofereixen, els punts de referència que determinen i els horitzons que obren. En la mateixa línia, en el seu assaig *Albo e tempo*, Emilio Varrà analitza la presència del temps en l'àlbum il·lustrat. L'autor afirma (2012: 81) que, més que altres formes d'expressió, que sovint circulen barrejades amb el soroll quotidià i esdevenen imatges o «sons de fons», la ritualitat del llibre i de la lectura són capaços d'imposar-se en la seva alteritat de «pausa». Varrà (2012: 81) afirma que el «silenci» és el mateix buit necessari per treballar amb la imaginació, per ser creatiu, per trobar el propi punt d'originalitat i el llibre il·lustrat pot ser un preuat antídoto contra aquest procés d'ensopiment per plenitud d'estímul.

És en aquest sentit de l'educació visual fortament immersa en l'experiència que el llibre il·lustrat, un objecte familiar i tranquil·litzador, però també un mitjà d'experimentació poderós, pot representar una eina important per a una primera alfabetització de la mirada, una sol·licitud imaginativa, pel creixement de les habilitats crítiques, ajudant l'infant a interpretar les imatges que

102 En el seu assaig *Don't Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate*, publicat el 2004, George Lakoff explica com la construcció de la història, el *frame*, el marc en el qual s'insereix, influeix molt en la percepció de qui llegeix o escolta aquesta mateixa història, ja que canvia profundament les reaccions i els comportaments. Per això, la transmissió de valors, models positius o estereotips i prejudicis depèn de manera crucial de la narració, del tipus d'imatges i de llenguatge utilitzats per explicar una història aparentment inofensiva i per fer anar la ment de la persona que llegeix cap a una direcció o cap a una altra.

troba en l'entorn on viu però també a utilitzar les habilitats desenvolupades en la comunicació amb els altres, i en la comprensió i valoració de «textos» visuals, siguin imatges d'un llibre, les obres d'un museu, les situacions que viu al seu voltant.

Llenguatge simbòlic, representació de la realitat, elecció ideològica, transmissió de models i referències, naturalització dels estereotips i trencament de límits i normes. Tots aquests elements es barregen en l'àlbum il·lustrat, ens obren horitzons nous o ens tanquen en una visió parcial i conservadora del món. Poden donar codis per desxifrar la realitat que ens envolta o, al contrari, empènyer cap a una visió obtusa i limitada del nostre entorn. Poden crear relacions i vincles entre les persones i donar-nos els alfabetes i les eines per construir-ne de noves.

Les imatges i la nostra manera de mirar-les canvien la nostra percepció del món i el nostre comportament (Butler, 1993; Gombrich, 1973; Rancièrè, 2008; Bernardi, 2014); entren, o no, dins de la nostra zona de confort i dins dels límits dels nostres valors i creences i els modifiquen i, al mateix temps, són acceptables, o no, segons la nostra capacitat de llegir-les i desxifrar-les. Els llibres il·lustrats, doncs, es poden reconèixer com a dispositius culturals i socials amb un poder enorme d'influir en la construcció dels imaginaris i la transmissió de models positius, inclusivament i profundament transformadors.

4. «CONTRO NATURA È SOLO LA PIZZA CON L'ANANAS»¹⁰³

Fullejant els llibres il·lustrats: heteronormativitat i binarisme encara són «obligatoris»?

Tenint en compte tots els paràmetres definits fins ara i els elements recurrents identificats, és clar que el tipus de missatge que transmeten aquestes narracions influeix en la construcció de la identitat de les persones, ja sigui si aquestes representacions qüestionen el binarisme i l'heteronormativitat, ja sigui si els naturalitzen. Les imatges són molt potents, molt resistents, s'installellen en la nostra ment i contribueixen a construir models i punts de referència (Campagnaro, Dallari 2013; Chabrol Gagne, 2011; Gombrich, 1973; Turin, 2003). Per tant, queda clar que, si proposem imatges homologants, tancades i no plurals, contribuïm a construir imaginaris reduïts, estèrils, que no ens permeten obrir la ment, i a marginalitzar i estigmatitzar subjectivitats que no hi són representades. Un llibre que desconstrueix els estereotips, doncs, rebutja aquesta relació binària i jeràrquica entre els gèneres —que controla la majoria de les relacions— i qüestiona la configuració cisheteronormativa de la nostra societat que, com afirmen Abbatecola i Stagi (2015: II), traça límits invisibles en les nostres vides, ens diu qui podem ser o no ser, què podem fer o no fer. Defineix els nostres espais, els nostres llocs, els nostres desitjos. Delimita els nostres drets.

En l'editorial al número monogràfic de la revista *About Gender-Rivista internazionale di studi di genere*,¹⁰⁴ les dues autores s'estenen llargament sobre el mateix concepte d'heteronormativitat, que entenem com una suposada interdependència entre sexe, gènere i sexualitat que neix d'una visió que es basa en una concepció rígida binària dels gèneres i en la naturalització del desig

103 «*Contra natura només és la pizza amb pinya*. Amb aquest cartell irònic, desfilaven quatre adolescents al *Gay Pride* de Roma el 26 de juny de 2021. Sortien amb dificultat d'un any llarg, difícil i que havia fracturat les relacions —i en primer lloc aquelles entre iguals—, reivindicant el dret a ser el que són, sense gàbies, sense prejudicis ni judicis, sense pressions per part de la societat en la qual viuen i de la qual formen part.» [traducció de l'autora] (Fierli, 2021: 178).

104 Abbatecola i Stagi han editat el número monogràfic de la revista. El que recollim aquí és l'article introductor, «L'eteronormatività tra costruzione e riproduzione», publicat al número 4:7 de la revista *AG About Gender-Rivista internazionale di studi di genere*. Aquest número monogràfic sorgeix de dos cicles de trobades, «L'invenzione dell'eterosessualità: virilità, omo-transfobia e altre gabbie» i «L'invenzione dell'eterosessualità. Maschi e altri maschi», organitzats entre el 2014 i 2015, per la revista *AG* de la Universitat de Gènova, en col·laboració amb Palazzo Ducale i algunes associacions LGBTQI+ de la ciutat de Gènova.

heterosexual. Les expressions de desig no heterosexuals (homo i bisexualitat, asexualitat, etc.) no només es consideren una desviació de la norma,¹⁰⁵ sinó que també estan regulades i sempre s'entenen en relació amb aquesta norma (Abbatecola i Stagi, 2017: II).¹⁰⁶ Quan parlem de «norma heterosexual» parlem d'una forma hegemònica d'heterosexualitat que ens porta a considerar la sexualitat com una categoria d'anàlisi social, i l'heteronormativitat com una estructura de poder, un dispositiu que contribueix a definir les relacions de gènere en termes jeràrquics fins i tot en contextos que no tenen una connotació sexual (Abbatecola i Stagi, 2017: III).

Una vegada definit el concepte de *heteronormativitat*, es fa més clar el vincle que hi ha entre aquesta categoria i la pressió social que les persones pateixen perquè no hi hagi elements «inoportuns» dins d'una comunitat.¹⁰⁷ Persones petites i adolescents la pateixen i la transfereixen als seus iguals especialment quan creixen amb dinàmiques que donen per descomptat el binarisme del gènere, la conformació a normes i comportaments ben definits i enquadrats des de la primera infància (i que es reflecteixen en les indumentàries proposades i triades, en els jocs i comportaments aprovats, en el llenguatge utilitzat) i l'heterosexualitat de les relacions. Les nostres reaccions i la nostra actitud cap als judicis sobre el que és lícit i el que no ho és, el que és just o no, el que és respectable o no, confirmen la idea de la construcció cultural i ideològica de categories com ara «natural» i «essencial», classificacions que esdevenen fonaments d'una societat patriarcal i sexista que necessita controlar i dirigir el pensament i les identitats de les persones per poder mantenir posicions privilegiades i de poder. Un entorn sociocultural que tendeix a anul·lar i condicionar els altres, a no respectar-ne la voluntat, els desitjos i l'autopercepció. Queda oberta una qüestió fonamental: l'actitud heteronormativa està imposada per la ideologia dominant i d'això en deriva el caràcter «natural» atribuït a la parella heterosexual i a l'estructura familiar corresponent (Torràs, 2007).

Es construeixen, doncs, relacions en què només hi ha lloc per a cossos i identitats cisgènere, en les quals les persones no binàries, trans o intersexuals són completament invisibles i sense nom. En aquest escenari, els cossos i les identitats s'enquadren en una dinàmica molt precisa que preveu una adequació a la norma per exorcitzar marginalitat i discriminació (Burgio, 2015; Santambrogio, 2017). Un escenari que esborra de les relacions la idea de consentiment i respecte perquè invisibilitza totes les que no respecten el cànon i les normes

105 Vegeu també Torràs (2007).

106 A més de Butler (1990), que va definir el concepte de matriu heterosexual, sobre heterosexualitat hegemònica vegeu també Seidman (2005: 59-60) i Hofstätter, Wöllmann (2011).

107 Vegeu també Burgio (2015); Ehrensaft (2019), i Neary, Cross (2018).

dominants. Un escenari que dona llum verda a la violència, perquè on no hi ha respecte i consentiment hi ha violència.

Precisament per això, un dels primers problemes que es detecten a l'hora d'analitzar els llibres il·lustrats és que l'heteronormativitat i la repronormativitat es presenten com l'única definició possible per a l'edat adulta (Rich, 1980; Coats, 2018; Oltra-Albiach, Pardo, 2019) i, a més, que aquesta representació (encara que estereotipada) implica gairebé exclusivament les persones blanques, hàbils, occidentals i amb èxit social (Anzaldúa, 1987; Borghi, 2020; Harding, 2004; hooks, 2004; 2020). Per això és important focalitzar l'atenció en una proposta editorial que no proposi, en oposició al model de lluita col·lectiva, el model de l'èxit personal, com si fos millor i més reeixit (pensem a les «nenes rebels»); que superi l'enfocament medicalitzat i biològic que caracteritza la majoria de les representacions dels cossos i de les sexualitats; que vinculi el creixement dels cossos amb el desenvolupament emotiu, relacional i afectiu de les persones.

Això significa també tenir en compte que el gènere és un constructe social i cultural, que no hi ha res d'«essencial» o «natural» i que la matriu heterosexual, tal com la va descriure Judith Butler, encara està profundament present i arrelada, com ho és la visió rígida binària dels gèneres (Butler, 1990; Wittig 1980; Paechter, 2015).

Pel que fa a la norma heterosexual (que afecta tant persones petites com adultes), Peatcher (2015) s'hi centra extensament i la relaciona amb les pràctiques educatives i amb la socialització de gènere a l'escola. L'autora parteix de l'anàlisi del «contracte social» (és a dir, el conjunt de normes, valors i models que serveixen a la convivència i que estableixen què és acceptable i què no), que, segons afirma, denomina la infància com a tal i, en conseqüència, no la té en compte en la pràctica de la ciutadania com quelcom que no té capacitat per actuar en societat. Partint de l'anàlisi de Wittig (1980/1992), l'autora subratlla com en la societat occidental el contracte social és profundament masculí i heterosexual i el fet de no considerar la infància com a part activa del contracte mateix implica la conseqüència que aquesta anhela ser adulta fins al punt de reproduir servilment models i situacions en què es troba immersa i assumir també aquells valors, prejudicis i creences perquè això li permet reproduir posicions de poder.

There is considerable evidence that children desire to be part of civil society. [...] If participation in the social contract inherently involves, as Wittig (1989/1992) suggests, participation in dominant heterosexual forms, it is unsurprising that young children take up

these forms as a way of demonstrating their rights and abilities to participate.¹⁰⁸ (Paechter, 2015: 22-23)

La matriu heterosexual és, per tant, una característica fonamental de la societat adulta, continua Paechter (2015: 25), i això ho tenen clar les persones petites a través de les seves experiències quotidianes, els mitjans de comunicació i les històries que troben tant a casa com a l'escola. Poden veure que molts adults obtenen poder i plaer de la seva implicació en pràctiques sexuals hegemòniques i volen imitar-les. De fet, una de les maneres d'entendre aquestes pràctiques heterosexuals es transforma en una mena de marcador de l'edat adulta: no estan permeses ni esperades dels que s'han anomenat infants; per tant, esdevenen immediatament desitjables.

L'heteronormativitat esdevé, doncs, la clau de volta de qualsevol reflexió sobre cossos, sexualitats i identitats (Fierli *et alii*, 2020a). Hi ha diversos punts que toca la «matriu heterosexual» (Butler, 1990): afecta els cossos, els demana que s'ajustin a un cànon precís de bellesa, primesa i capacitat (Spaccatini *et alii*, 2018; Motterle, 2013; Cereda, 2013); afecta les sexualitats i totes les relacions sexuals, emocionals i amoroses, proporcionant models rígids i limitats; afecta profundament l'àmbit de la reproducció, censurant i jutjant qualsevol comportament que no garanteixi el manteniment de l'espècie, i colpeja, anul·lant-la, tota capacitat creativa per imaginar el futur.

El control dels cossos i les relacions de les persones és una pràctica molt estesa en totes les estructures socials, perquè regula les relacions entre persones, incloses les que s'estableixen entre adults i infants, i perquè és un aspecte de la col·lectivitat que es desenvolupa, però, en dos nivells paral·lels. D'una banda, hi ha el reconeixement i les normes legals sobre la maternitat, sobre el dret a l'avortament, sobre l'anticoncepció, sobre la gestió de les relacions (matrimonis, divorcis, matrimonis entre parelles del mateix gènere), lluites pròpies de les feministes i altres col·lectius, iniciades en diferents mesures ja fa molt de temps i que van portar, quan es van guanyar, a l'adquisició de drets i un espai d'autodeterminació. D'altra banda, hi ha un control moral, judicant i censor (sovint de caràcter religiós i moralista) de les relacions i comportaments sexuals que regula un àmbit que es continua definint com a privat, però que és profundament col·lectiu i polític: un àmbit en què es jutgen les persones, es cosifica el seu cos, se censuren certes representacions o se'n promouen d'altres, es deshumanitza tot allò que no és heterosexual. Un tipus de control,

108 «Hi ha proves considerables que els infants desitgen formar part de la societat civil. [...] Si la participació en el contracte social implica intrínsecament, com suggereix Wittig (1989/1992), la participació en formes heterosexuals dominants, no és sorprenent que els infants petits adoptin aquestes formes com a manera de demostrar els seus drets i habilitats per participar.» [traducció de l'autora] (Paechter, 2015: 22-23).

doncs, que s'implanta en múltiples fronts i que prolifera en l'escola partint dels nivells escolars més baixos (escoles bressol i escoles d'infància) amb contes i llibres profundament estereotipats, amb un ventall limitat de representacions i unívokes, amb segregació en el joc i en les expectatives (Seveso, 2016; Abbatecola i Stagi, 2017; Pasquier, 2011; Dafflon-Novelle, 2011). I que continua a mesura que les persones creixen, amb altres tipus de mecanismes, que promouen, en tot cas, donar per descomptada l'heterosexualitat de les persones, excloent així totes les subjectivitats que no s'ajusten als gèneres assignats, que no reflecteixen cànons i models, totes les relacions homosexuals o bisexuals, no imaginades per conduir cap al manteniment de l'espècie. El model que es proposa i que deixa ben clar què és acceptable i què no, és el de l'existència només de relacions entre un home i una dona, en una visió complementària, determinista i essencialista dels rols, en què les unions i la sexualitat es troben destinades a la procreació. Precisament d'aquesta concepció en deriva el caràcter natural que s'atribueix a la parella heterosexual i a l'estructura familiar que li correspon: una família nuclear, formada per una parella heterosexual amb fills, dins de la qual els rols estan vinculats al gènere, amb una distribució de poder que beneficia el gènere masculí hegemònic i és propi de l'organització capitalista i patriarcal. Són relacions en què no hi ha lloc per a cossos i identitats no cisgènere, no binaris, en què les persones trans o intersexuals són totalment invisibles i sense nom.

En aquest escenari, cossos i identitats, lluny de ser fluids, formen part d'una dinàmica i un cànon molt precís, que preveuen, quan creixen, contribuir al manteniment de l'espècie humana.

Hi ha molts cossos diferents però ens resistim que cap escapi a ser (d') home o (de) dona: dues úniques possibilitats per a una enorme quantitat de materialitzacions corporals diverses. O, en realitat, una sola possibilitat en tant que aquest parell es presenta com a contrari i complementari. O s'és dona o s'és home, es pertany a una de les dues categories i es participa irremissiblement en una majoria substancial dels seus atributs més definitoris (en la mesura que l'altre es defineix perquè hi manquen aquests atributs.¹⁰⁹ (Torras, 2007: 12)

En un fragment de la introducció de la seva guia, Turin (2003) subratlla com els estereotips i les creences es perpetuen precisament per l'hàbit de no mirar les imatges amb ull crític i deixar-les passar com si la seva presència fos absolutament inofensiva i no tingués efectes de qualsevol tipus en la ment de les persones petites que estan construint el seu imaginari i la seva identitat.

109 Traducció de l'autora.

Precisament aquest és el perill d'acceptar allò que es considera «evident» com si fos immutable i donar per descomptades les coses (Ghigi, 2019), arriscant-se a transmetre prejudicis i models conservadors i rígidament binaris i heteronormatius. La matriu heterosexual (Butler, 1990; Paechter, 2015; Richard, 2019) es perpetua exactament a través d'aquesta modalitat: pensar que determinats valors i determinades pràctiques són immutables, perquè són «naturals» i «normals», i que, per aquest motiu, no es poden qüestionar.

El mateix risc es corre quan en la literatura infantil i juvenil algunes situacions es presenten (des de la presència del pare a la cuina fins a les representacions de subjectivitats trans) com a extraordinàries perquè això té l'efecte (deleteri!) de segregar cadascun d'aquests temes dins d'un àmbit d'excepcionalitat que no contribueix de cap manera a la transformació i desconstrucció d'actituds homolebótransfòbiques, racistes, classistes. Quan les representacions dels llibres són plurals i inclusives, tots aquests temes s'hi troben reflectits al costat de molts d'altres i en històries que parlen de la vida quotidiana i que, en fer-ho, opten per representar-ne un aspecte el més variat i inclusiu possible. Si, simplement, a l'hora de plasmar el pati d'una escola, evitéssim dibuixar només persones blanques, hàbils i separades per gènere, i donéssim l'oportunitat a persones de diferents ètnies i habilitats de trobar-se en aquestes imatges i creuar aquest espai de la pàgina, ja hauríem fet una part important del treball de desconstrucció d'estereotips.

Un altre tema important és, per exemple, la reivindicació de més presència femenina entre les protagonistes dels llibres: és innegable que les noies hi són cada cop més, però continuen representant rols menys importants respecte als companys nois i, encara que siguin protagonistes de la història, continuen tenint menys autoritat (sobretot si es presenten com a persones adultes). A més, les seves representacions continuen sent molt cosificades i sexualitzades, és a dir, que es dibuixen segons els paràmetres d'un imaginari de matriu masculina (i, sovint, masclista) que reforça estereotips i prejudicis, i està molt lluny de trobar una solució rupturista (Colomer, 2010).

A través de les imatges construïm gran part del nostre vocabulari, el nostre patrimoni de models i esquemes, fins i tot la nostra manera d'actuar, perquè són precisament aquestes imatges, i els esquemes amb què les associem, les que influeixen profundament en el nostre comportament. Si proporcionem imatges que censuren o jutgen els cossos i les sexualitats, activem automàticament mecanismes imitatius, homogeneïtzadors i denigrants. Qui es trobi fullejant aquests llibres, adquirirà patrons binaris i normes engabiades que influiran profundament en la construcció de la seva identitat. Sobretot els

cossos han d'estar al centre no només de l'educació, han d'esdevenir subjectes que parlin, que expressin les seves emocions, els dubtes i les incomoditats, i els llibres il·lustrats poden ser excel·lents mediadors d'aquests processos.

Categories i preguntes obertes

Una vegada construït un marc per situar l'anàlisi dels llibres il·lustrats que parlen de cossos, sexualitats i gèneres, és fonamental definir els paràmetres que han d'estar vinculats, d'una banda, als tipus de representacions i, de l'altra, al discurs que proposen sobre la identitat de gènere, l'orientació del desig sexual, el qüestionament del binarisme de gènere i de l'heteronormativitat, i amb la presència —o la censura— de les subjectivitats trans, intersexuals i no binàries.

El punt de partida d'aquesta anàlisi és que, entre els llibres sobre cossos, sexualitat i gènere, publicats en els darrers quinze anys (més o menys a partir del 2010), encara hi ha molts tabús i estereotips, des de començar per les no representacions de cossos nus, fins a indicar la maternitat i la reproducció com un destí únic i irrevocable, esborrant tot el comportament que sigui d'autodeterminació o invisibilitzant completament les subjectivitats trans, no binàries o de gènere fluid. També es pot evidenciar si és molt present una forta homologació del gust, des del punt de vista de les il·lustracions (els colors que s'utilitzen, la manera com es dibuixen els cossos, els contextos en què se situen les històries) i de les narracions (el llenguatge que es fa servir) que es proposen, com es vinculen imatges i paraules. Aquests llibres, a més, encara consideren, en molts casos, el creixement i els canvis un problema, i sembla que no intenten trobar vincles entre els cossos amb les seves necessitats fisiològiques i les relacions, les emocions, els comportaments. Partim, doncs, d'un prejudici molt gran i estructurat que fa que, molt sovint, es publiquin llibres que donen només un model de creixement i de ser persones adultes (encara que ho facin amb imatges i indicacions que aparentment no jutgen i no censuren) i que ens fa pensar que hi ha una tendència força estesa, en canvi, a ometre tot allò que no és canònic i normatiu, a no publicar imatges i textos que trenquin realment les normes. Tot això no porta res més que l'enfortiment del sistema patriarcal basat en la jerarquia i el privilegi que, al cap i a la fi, no es veuen afectats en absolut.

Mirant les imatges des de més a prop, veiem com s'hi poden trobar detalls i indicacions aparentment «inofensives» que transmeten una norma o un tipus de comportament que, si esdevé comú en moltes representacions, acaba sent un model i una referència. Tal com afirma Elena Gianini Belotti, es pensa que les històries per a la infància són més innòcues del que són en realitat per-

què no es considera que és precisament a través de les històries que es transmeten els valors culturals de la nostra societat, indicacions exactes de com es viu o com hauríem de viure, del que és bo i del que és dolent (Gianini Belotti, 1978: 8 cit. en Seveso, 2016: 109). De fet, moltes vegades s'utilitzen marcadors de gènere (Turin, 2003) per identificar un gènere definit o una manera d'actuar que vinculem al gènere en concret; per exemple, el color rosa, les nenes representades davant d'un mirall o en un espai interior, nens actius i que fan activitats a l'exterior, segregació de gènere en les representacions dels jocs, diferenciació de gènere en l'expressió de les identitats. Elements que responen a esquemes pre-construïts que reconeixem perquè estem acostumades a trobar-los en gairebé totes les representacions i, precisament per això, ens fan pensar que són l'única possibilitat que hi ha de representar la realitat que ens envolta. Sovint, encara que no hi hagi marcadors tan evidents, els missatges que els llibres transmeten van en una direcció molt definida: per exemple, la maternitat com a destí únic; les representacions de parelles gairebé sempre heterosexuales amb una minoria de parelles homosexuals indicades com a excepció i com a diferents (i possiblement problemàtiques); adolescents representats sempre com a dos col·lectius separats de noies i nois i que només intercanvien opinions en el moment de la relació sexual o romàntica.

Tot això contribueix a construir un imaginari col·lectiu cultural i social molt definit i limitat, que reforça els estereotips de gènere i de rol i que fa que prejudicis i tabús siguin molt difícils d'erradicar. Bruegilles, Cromer i Cromer (2002: 3) afirmen que si el sexe és la primera categorització social, els àlbums es converteixen en un suport privilegiat per adquirir models sexuals que siguin socialment acceptables per a la jerarquia social. Allan (2012) considera com els individus poden ser marginats pels models hegemònics de la societat que promouen l'homogeneïtat i el consens en lloc de l'heterogeneïtat i la diversitat. L'adhesió a un discurs que afavoreixi l'homogeneïtat per sobre de l'heterogeneïtat pot conduir a l'exclusió d'aquells que són aliens a la posició dominant¹¹⁰ i és necessari trobar una manera de donar espai a aquests individus o grups silenciosos o fins i tot invisibles per desafiar els discursos «normalitzadors» de les societats humanistes liberals.

El discurs sobre l'acció homologant de molts llibres il·lustrats que «per-tanyen» a la cultura dominant ha fet que, en aquesta anàlisi, s'hagi privilegiat —quan ha estat possible— la presència de llibres complexos, interseccionals i que desconstrueixen el discurs patriarcal de jerarquia i privilegi. Això no ha estat sempre possible perquè, havent de seleccionar llibres sobre les represen-

110 A més d'Allan (2012), vegeu sobre aquest tema Hutcheon (1988) i, sobre el tema del marge, Nikolajeva (1995) i hooks (2020).

tacions dels cossos i les sexualitats, calia incloure tots els llibres que responien a un o més paràmetres identificats, encara que no reflectissin necessàriament el nostre punt de vista. Si pensem, doncs, en el llibre il·lustrat com un dispositiu cultural a través del qual podem desmuntar o demostrar una hipòtesi, veiem que hi ha llibres «fàcils» que ja en el títol en recullen el tema i que es poden analitzar i classificar sense dificultats, i n'hi ha d'altres que narren la complexitat, que no banalitzen i no proposen històries i imatges d'on sorgeixen preguntes que ja han contestat. Són, això és cert, els més difícils d'emmarcar dins d'uns paràmetres de classificació.

Sense dubte, és important, en aquesta operació de catalogació, mantenir una mirada transfeminista i interseccional que esdevé una eina útil per no donar res per fet, per explorar què i com es representa en la literatura infantil i juvenil i què, en canvi, qüestiona la normativitat. Partint d'aquesta perspectiva, es fa més fàcil destacar les implicacions culturals sobre gènere, cossos i sexualitat que contenen els llibres, com ara una aproximació només biològica als cossos, la pubertat i la sexualitat; la transmissió de missatges cisheteronormatius i representacions essencialistes; el reforç d'estereotips com ara la repronormativitat o la segregació dels gèneres en la socialització.

Si les imatges es consideren com el primer vehicle de comunicació entre la societat i la canalla, no només la seva primera galeria d'art, sinó també el seu primer diccionari (Handler Spitz, 2006), es pot afirmar que és també mitjançant les imatges dels llibres il·lustrats que els infants construeixen el seu bagatge cultural, la seva primera representació del món. És aquest recorregut el que les apropa a la seva identitat futura, a la persona adulta que seran. Només a partir d'una representació del propi cos, no estereotipada i lliure, al costat del seu coneixement científic, podran actuar serenament i sense frustracions, construir relacions lliures de prejudicis i no violentes, actuant segons els principis de consentiment, respecte i escolta. Les imatges i els models culturals i socials (estereotips, normes, valors, somnis i la capacitat d'imaginar-se el futur) que els llibres il·lustrats proposen, adquireixen una importància molt potent que, afegida a un tipus molt concret d'educació, porta a la formació de persones tancades en gàbies normatives que són molt difícils de trencar. És per aquest motiu que triar uns quants llibres i excloure'n d'altres significa també exercitar una forma de responsabilitat, precisament perquè els llibres poden tenir una influència molt important en la construcció de l'imaginari, ja sigui com una força transformadora i de trencament de les normes, com si penséssim que la manera d'explicar a la infància com és i com ha de ser demana l'homologació del gust visual i cultural.

Anàlisi de les representacions: petites revolucions en les pàgines dels llibres

A partir de l'anàlisi de les representacions d'un conjunt de gairebé cent llibres, seleccionats seguint uns quants paràmetres i acceptant totes les excepcions de context, es pot aprofundir en temes, com ara la presència de representacions binàries i heteronormatives o l'espai que comencen a guanyar les representacions d'identitats fluides, trans o intersex; el discurs sobre el desig, el plaer, la reproducció com a elecció conscient i lliure; les relacions consensuades i respectuoses del nostre desig i el de les altres persones, la cultura del consentiment. A més de l'interès iconogràfic, el que és interessant és el tipus de missatge que transmeten aquestes narracions, quan i com influeixen en la construcció de la identitat i si qüestionen o naturalitzen el binarisme i l'heteronormativitat. Perquè les imatges són molt potents i resistents i s'instal·len en la nostra ment, i contribueixen així a la construcció de models i punts de referència (Blakemore, 2009; Campagnaro, Dallari 2013; Chabrol Gagne, 2011; Turin, 2003). Per tant, queda clar que, si proposem imatges homologades, tancades i no plurals, contribuïm gairebé automàticament a la construcció d'imaginaris reduïts, estèrils, que no ens permeten obrir la ment i que comporten també la marginació i l'estigmatització de subjectivitats que no hi són representades (Fierli, 2021: 177).

Avui més que mai, en qualsevol pràctica i relació educativa, tots els elements vinculats a la sexualitat (plaer, desig, respecte) han de ser explícits i relacionats per poder anomenar els cossos i la seva complexitat. Cal parlar de sexualitat des de la primera infància, perquè la sexualitat és, sobretot, la recerca del benestar, el plaer i la satisfacció del desig. És aprendre a distingir allò que sentim i a donar-li un nom, a identificar allò que ens agrada o no, i a fer-ho explícit, com a pràctica de construcció de la nostra identitat en un camí que garanteixi i busqui condicions de benestar i l'arrelament de la cultura del consens. Totes aquestes capacitats s'adquireixen a poc a poc, ens fan més conscients de les nostres eleccions i es transformen en una sòlida prevenció per a les situacions de violència de gènere actuada o patida, perquè trenquen esquemes cisheteropatriarcals, la jerarquització dins de les relacions, la consideració de «degradades» o inferiors respecte a les persones que tenen orientacions sexuals diverses de les heteronormatives.

Són qüestions a les quals caldria donar una resposta única: només mitjançant un ventall de possibilitats tan variat com sigui possible es pot educar en la complexitat, en la desconstrucció dels estereotips de gènere i construir una societat no sexista i no discriminadora. Tal com afirma Gina Rippon (2019), «a gendered world will produce a gendered brain», forçant-ho una mica es

podria afirmar que «un món binari i heteronormatiu produeix un cervell binari i heteronormatiu». Per aquest motiu, és imprescindible donar espai a les representacions dels llibres il·lustrats que permeten ampliar les malles tant com sigui possible i habitar l'espai simbòlic compartit per cossos que no són exclusivament adherits a una categorització binària i a les normes, que no són exclusivament hàbils i conformes, sinó que representen altres identitats, fluides i transformadores.

Cal desconstruir, doncs, el control, la colonització i la cosificació que sovint es reproduïxen en les representacions dels àlbums il·lustrats que parlen de cossos, gèneres i sexualitats. Heteronormativitat i binarisme esdevenen, per tant, les dues categories a partir de les quals podem crear una taxonomia dels llibres seleccionats perquè només identificant la manera com els llibres il·lustrats es posicionen respecte a aquestes categories, es pot contestar la pregunta sobre la permanència de tabús i d'una visió patriarcal del món.

Es tracta de dos conceptes molt amplis i que obren el pas a molts altres subconceptes que es corresponen amb les categories utilitzades per aquesta taxonomia: cossos, identitats, relacions, reproducció, sexualitats. Categories que no són res més que «contenedors oberts», dins dels quals trobem molts grups de llibres que suggereixen posicions o línies de recerca molt definides o que, al contrari, fan explícita l'ambigüitat entre una visió «progressista» i «moderna» del món i l'ancoratge del llenguatge (icònic i verbal) a cànons i modalitats que és urgent superar. Cadascun dels llibres seleccionats podria pertànyer a més d'una categoria, perquè (a excepció d'un número molt exigü de títols) es tracta en cada història més d'un tema i perquè, com ja s'ha dit, són categories obertes i flexibles sense cap intenció de donar una classificació rígida o definitiva d'aquests llibres.

És evident que, d'una banda, busquem elements concrets en un llibre i ens agradaria trobar molts llibres que parlin la nostra «llengua», que reflecteixin els nostres gustos i responguin a les nostres preguntes i necessitats; d'altra banda, hem de respectar, sobretot quan no podem trobar aquest tipus de llibres, la voluntat i la llibertat de qui els va escriure i il·lustrar, de qui els va tractar amb un punt de vista diferent del nostre i hem de llegir i fullejar aquests llibres amb una mirada totalment lliure de prejudicis.

El cert, però, és que es tracta d'una selecció que pretén desconstruir determinats tabús i proposar una visió del món que ens envolta el més lliure i conscient possible. I, precisament perquè és una selecció feta amb una finalitat concreta, manté un caràcter subjectiu, no definitiu i no exhaustiu que cal tenir sempre present i, per què no, que cal reivindicar.

Cossos

La categoria «cossos» és una de les més àmplies. Aquí no es troben els llibres que parlen dels cossos només a través de l'anatomia o del funcionament mecànic de les diferents parts del cos, els que es podrien anomenar «atles del cos». Com ja s'ha subratllat, la manera més interessant d'analitzar aquests àlbums és a través de la lectura dels textos i les imatges que proposen un diàleg complex i que barregi molts elements diferents, que van des de la forma dels cossos i les relacions que teixeixen fins a les seves capacitats i maneres d'expressar-se en la societat. És per aquesta raó que es troben en aquest grup llibres de qualitats diferents, que s'adrecen a franges diferents d'edat i amb enfocaments també molt diferents en l'exploració dels cossos.

Entre els llibres per a la franja 0-6 anys hi ha una gran varietat de possibilitats, però pocs aborden el cos de manera totalment oberta. N'hi ha que sembla que censuren els cossos nus, d'altres que només es concentren en cossos hàbils i blancs o que ens proposen només cossos representats en relacions heterosexuales. Un exemple podria ser *En Pol i el cos humà*, de Liesbet Slegers, que no s'atreveix en cap ocasió a dibuixar en Pol despullat. El llibre està pensat perquè les persones molt petites aprenguin els noms de les parts del seu cos: cames, dits, cara... Llàstima que, en arribar a la zona genital, l'autora decideixi saltar-se aquesta part, dibuixant en Pol amb unes divertides calcetes de ratlles. D'en Pol es veu el culet, però no trobem cap menció del penis, ben cobert per les línies taronges!

Un llibre interessant, perquè parla del descobriment per part d'una nena de tres anys de la seva vulva i del penis del seu germà que acaba de néixer, és *Descobrint el cos, semblant paraules*, de Montserrat Catalán Morera, il·lustrat per Aina Sallés Perramon. La Bruna explica a la mare el seu descobriment —«Mare! L'Unai té una vulva diferent!»— i la mare, divertida, li descriu els dos òrgans i li explica per a què serveixen i el fet que és molt important conèixer-los. El llibre té un punt d'atenció escassa a les il·lustracions i al projecte editorial. És un llibre que neix amb un propòsit molt clar: apropar les persones petites i les famílies a la sexualitat infantil i al coneixement del cos,¹¹¹ que descuida, però, l'aspecte editorial i l'experiència estètica, que segueix sent, en canvi, un element molt important en els llibres il·lustrats de qualitat (Van der Linden, 2013). Llibres com aquest, encara que no ens convenci totalment l'atenció que s'ha posat en el projecte editorial, són necessaris i molt impor-

111 L'autora forma part d'una associació que s'ocupa d'emponderar les dones a través del descobriment del seu cos, des de l'anatomia fins a les sensacions i emocions. La part final del llibre s'adreça a les persones adultes i explica la feina de l'associació. També proposa unes quantes consideracions sobre el coneixement dels genitals, subratllant com els femenins sempre són més invisibles que els masculins.

tants perquè permeten a les persones petites de conèixer el seu cos, de poder donar un nom a totes les seves parts sense vergonya o censura i poden ser una bona eina de mediació per a famílies i escoles (Fierli, 2021; Gramantieri, 2012; Miller, 2022; Coats, 2018).

Més en general, no obstant els pocs exemples, trobem llibres que parlen del cos en un to circumspecte i prudent, sense obrir-se de veritat a la seva exploració i al seu coneixement. Llibres que no s'atreveixen mai a trencar normes i cànons.

Per a la franja d'edat més petita trobem llibres catàleg¹¹² de diferent tipus (com ara *El gran llibre del cos*, de Mary Hoffman i Ros Asquith, i *A la platja*, de Susanna Mattiangeli i Vessela Nikolova), que proposen una varietat bastant àmplia de cossos i les seves representacions. El cos, però, encara que narrat com a diferent i variat, és gairebé sempre blanc, hàbil i vestit. Si, d'una banda, *El gran llibre del cos* proposa de seguida l'associació entre el cos físic i el cos emocional i la utilitza per imaginar el futur, d'altra banda els possibles models de «futur» que transmet estan profundament estereotipats i lligats a rols de gènere precisos. I, en el moment d'introduir les subjectivitats trans, en comptes de dir que hi ha persones que no reconeixen que la seva identitat de gènere coincideix amb el sexe que se'ls ha assignat en néixer, subratlla que no se senten a gust amb el seu cos. Aquest és un punt de vista precís, que la majoria de les persones trans rebutja, perquè qüestiona el seu cos, com si estigués equivocat, en lloc de qüestionar una visió profundament binària i cisgènere de la societat. En canvi, per exemple, el capítol de l'adolescència, tot i que és superficial (tot el llibre només dedica dues pàgines a cada tema), tracta tant els canvis físics del cos com els emocionals i relacionals.

A més dels llibres catàleg, hi ha propostes més divertides, com *1,2,3... culs!*, d'Annika Leone i Bettina Johansson, en què hi ha, però, com una mena d'autocensura perquè només parla de cossos femenins i no posa el «problema» de la forma del propi cul al vestidor dels homes de la mateixa piscina on passa la història. Tot i que en el desenvolupament d'aquesta història hi ha aspectes que grinyolen una mica, és un llibre que dona l'oportunitat de reflexionar sobre un tema molt interessant, la censura dels noms dels genitals, com si no existissin, cosa que està molt ben explicada al llibre *El teu cos mola (aprèn a descobrir-lo)*, de Marta Torrón i Cristina Torrón (Menstruïta). Es tracta d'un fenomen que afecta sobretot les dones: és com si els cossos de les dones fossin esborrats; és a dir, que coneixem pràcticament totes les parts del nostre cos,

112 Els anomenats *llibres catàleg* són els llibres que presenten una gran varietat de declinacions d'una mateixa temàtica (en aquest cas el cos) sense explicar una història precisa. Serveixen per donar una idea de les múltiples possibilitats de representar un tema concret.

i el nostre cervell en té una representació, però això no passa en el cas dels genitals. No els coneixem i no en tenim cap representació al cervell. És el que s'anomena *concepte de cos suprimit*: els tabús i les creences culturals solen ser tan forts que no només influeixen en els nostres comportaments, sinó que esborren les representacions d'una part de nosaltres. De fet, totes les «prohibicions» contra el cos, sobretot el femení, provenen d'aquí: no s'ha de tocar, no s'ha de conèixer, no s'ha d'escoltar. Això vol dir que ni tan sols som capaços, per vergonya o ignorància, d'imaginar-ne o anomenar-ne algunes parts, com ara la vulva o l'úter. Aprendre a observar-se i escoltar-se és essencial per al creixement conscient i lliure. Només si coneixem a fons el nostre cos aprenem a respectar-lo i a fer el que vulguem amb ell perquè se senti bé i ens doni plaer, i aprenem a respectar els altres cossos que ens entornen. Conèixer el nostre cos, estimar-nos i sentir plaer també implica les relacions sexuals o la masturbació. A més d'una sèrie d'informacions interessants sobre la formació del nostre cos, sobre les relacions afectives, sexuals, d'amistat i sobre la importància de sentir-se còmode i sentir plaer, el llibre de Marta i Cristina Torrón dedica una part important, per exemple, al clítoris (el gran desconegut!) com a òrgan molt important per al plaer i desconstrueix una sèrie de tabús rellevants, com el de la virginitat i l'amor romàntic. Tot i ser un llibre reivindicatiu i molt ben fet des del punt de vista científic, és una llàstima que se centri només en el cos femení i no tingui en compte altres possibilitats. En primer lloc, perquè hi ha persones que s'identifiquen amb el gènere femení tot i tenir un cos diferent i, en segon lloc, perquè la segregació de gènere no contribueix a construir un coneixement que, com a conseqüència, hauria de portar-nos cap a una cultura de respecte i consens.

A més d'aquesta actitud silenciosa i conformista, que esborra els cossos, un dels problemes que destaquem parlant d'aquest grup de llibres (problema que es presenta en més categories) és un buit molt important pel que fa a la franja d'edat corresponent a l'escola primària. La sensació és que el cos, molt present en el rang 0-6, es torna invisible per tornar a aparèixer (com a estrany, pudent i adult) en la pubertat.

Una censura massa forta tant per anomenar i representar les parts del cos, com per representar-ne la varietat i les infinites diferències, corre el risc de portar a una visió molt limitada i tancada del propi cos, en què el binarisme de gènere i l'heteronormativitat dominen les representacions i transmeten models conservadors i molt limitats i limitants.

Les coses, però, canvien: des de fa uns quants anys (més o menys cinc en el moment d'escriure) hi ha una manera nova de representar la pell, les formes,

les capacitats, els colors i les relacions entre cossos diferents. Dos títols, entre un grup encara exigü, són *Estima el teu cos. Amb el teu cos pots fer coses increïbles*, de Jessica Sander i Carol Rossetti, publicat el 2020 i pensat per a adolescents, i *El teu cos mola!*, de Tyler Feder, que fa una proposta per a la franja 0-6 anys. Una proposta innovadora perquè presenta una gran varietat de cossos i relacions de tot tipus que volen, explícitament, superar el binarisme de gènere, la visió blanca i «occidentalocèntrica» del món i l'heteronormativitat obligatòria.

Les il·lustracions mostren diferents situacions de comunitat, en què es barregen persones molt diferents i subratlla com a fantàstic (i normal, i obvi) el fet d'estar circumdat de tantes possibilitats, una diferent de l'altra, i totes tan meravelloses. El llibre descriu els diferents cossos que presenta, amb tots els seus defectes i les seves no conformitats respecte al cànon d'acceptabilitat dels cossos i en reivindica la bellesa i la potència.

Estima el teu cos. Amb el teu cos pots fer coses increïbles, en canvi, produeix reaccions més ambigües. L'autora declara en una nota inicial: «he escrit aquest llibre per a les noies i per a les persones que s'identifiquen com a noies», una reivindicació contra una cultura que invisibilitza i cosifica els cossos de les dones esborrant-los o convertint-los en mers objectes per ser observats i disposats a donar plaer. La força del llibre rau, de fet, precisament a subratllar com d'important, únic i vàlid és cada cos i com és de fonamental estimar-nos i no permetre que el nostre cos sigui invisibilitzat. Ja no hi ha cossos representats segons un cànon de bellesa i d'acord amb unes regles precises, però se subratlla que cada forma, cada pell, cada tipus, és diferent de les altres. Encara que la voluntat precisa de l'autora és adreçar-se a les dones o a les persones que s'identifiquen com a dones, considero que és una oportunitat perduda aquest tipus de segregació de gènere perquè només a través de l'educació per estimar i valorar tot tipus de cossos podem arribar a construir una cultura que els respecti en cada diferència i cada necessitat. A més, el llibre parla dels cossos, per apreciar-los i conèixer-los, però mai no hi ha un cos nu representat.

Aquest grup de llibres s'acaba amb *La diversitat és divertida*, de Laura Arcarons Martí, Carlota Coll Gutiérrez i Eva Palomar, un llibre amb les pàgines tallades horitzontalment en tres parts i que es poden combinar entre si. El joc combinatori del méli-mélo sempre comporta noves narracions i històries diferents, detalls que no havíem notat, descobriments i invencions que no existien durant la lectura precedent. Un llibre lliure, on els cossos i les seves «combinacions» i transformacions estan pensades perquè qui el llegeix pugui imaginar una varietat molt gran de possibilitats, pugui construir un imaginari ric i lliure que sigui útil també per mirar la realitat que ens envolta des de punts

de vista diferents i amb ulls crítics i conscients i que ens faci pensar que no hi ha cossos «equivocats» o «anormals», sinó que tots els cossos que existeixen estan al mateix nivell de dignitat i respectabilitat. Una varietat com aquesta, que ens presenta personatges reals i possibles, ens permet també d'assumir models i punts de referència pel que fa a la nostra expressió de gènere. No és una casualitat que a la guia per a la mediació del llibre, que trobem al final, entre els objectius n'hi hagi dos molt explícits i importants: prevenir la LGTBI-fòbia i visibilitzar la intersexualitat.

Tot i que aquesta selecció és inevitablement incompleta i encara que necessita una actualització contínua, donada la gran producció de llibres sobre els cossos i les infinites possibilitats de narració, hi ha alguns punts comuns que potser és útil enumerar a continuació:

- El to és sovint molt prudent, fins i tot censor, sobretot quan es parla de determinades parts dels cossos (per exemple els genitals,) que, encara, estan sotmeses a tabús i actituds de cancel·lació; és molt rar que a les imatges es presentin cossos nus i això només passa quan estan protegits per la pàtina de la científicitat. En qualsevol altre tipus d'històries (viatges, amistats, relacions i moltes altres) pràcticament no n'hi ha mai.
- Les representacions tenen dificultats per trencar normes i cànons, els cossos quasi sempre són blancs i capaços, viuen en contextos saludables, no presenten cap mena de diversitat respecte a models que es repeteixen des de fa dècades.
- Hi ha un gran buit de representacions pel que fa a la franja entre 6 i 12 anys; és com si els cossos desapareguessin del discurs fins a la pubertat, i es crea un tipus de narració que s'identifica com a desconnectada, binària i heteronormativa.

Hi ha, en canvi, i ja s'ha vist amb els darrers llibres analitzats, una nova tendència que, a poc a poc, es va ampliant i afecta la manera de representar els cossos, les relacions, les comunitats: una manera de dibuixar que mira amb atenció les diferències de tota mena, des de la formació de la pell fins a les formes dels cossos, des de les edats de les persones fins al seu moviment en l'espai, que habiten construint-hi tota mena de relacions.

Identitats

El grup de llibres sobre la identitat és molt articulat i flexible, perquè la idea d'*identitat de gènere* inclou moltes representacions possibles que van des de

la presència reivindicativa de les protagonistes femenines (i el seu paper que finalment trenca les regles encara que ens encalla en una visió binària del món i, sovint, en una perspectiva de models excepcionals que anhelem) fins a les representacions de les subjectivitats trans; des del joc de les disfresses fins a la reivindicació d'una identitat no perceptible immediatament per qui mira des de l'exterior a través de lents normatives.

Si el sexe biològic és el que ens assignen en néixer, la identitat de gènere és com ens definim i allò amb què ens identifiquem. La identitat es construeix a poc a poc amb el coneixement i l'experiència, pot canviar al llarg dels anys i expressar-se de maneres diferents, això no treu mai credibilitat i dignitat a cap de les nostres expressions de gènere, ja siguin sòlides i definides, o fluides i en constant evolució. Esdevé crucial, aquí, el reconeixement per part de les persones mateixes i per part de les persones que les envolten, fonamental a abordar el benestar i la consciència de la pròpia identitat. Si no hi ha reconeixement, si la percepció per part de les altres persones és un «problema», si es considera «normalitat» un cànon conservador i obsolet, el risc és la marginació i la discriminació (Taylor, 1993; Fierli *et alii*, 2020b; Berger, 1972; Miller, 2022).

El primer llibre d'aquest tipus és un llibre històric (publicat per primera vegada a França el 1975 i publicat de nou a Catalunya el 2023): *La història de Júlia que tenia ombra de nen*, d'Anne Bozellec i Christian Bruel, una pedra angular indiscutible en la representació de la identitat de gènere.

Anche in questo caso, nelle belle immagini in bianco e nero, accese solo da un tocco di rosso-arancio, va in scena il conflitto tra ciò che Giulia sente di essere e le aspettative che la madre e il padre ripongono su di lei, tra il riconoscersi e l'essere riconosciuta. [...] Ad articolare il processo di costruzione identitaria è il confronto costante tra la percezione che si ha di sé e l'identità assegnataci dall'esterno, nel rapporto con le figure per noi significative e con le strutture sociali in un processo dialogico interno ed esterno.¹¹³ (Fierli *et alii*, 2020b: 4)

Des del punt de vista de les imatges, *La història de Júlia* és un llibre molt potent i refinat en el qual el blanc i negre deixa pas, només en alguns moments, al vermell, que, acolorint detalls més o menys importants, guia l'ull entre la línia negra i l'espai que queda blanc, l'espai de la narració i de la imaginació. Una història que conté, en un text breu i molt senzill, tot el treball de la ment

113 «Aquí també, en les belles imatges en blanc i negre, il·luminades només per un toc de vermell taronja, pujar a l'escenari el conflicte entre qui sent que és la Giulia i les expectatives que la seva mare i el seu pare dipositen en ella, entre reconèixer-se a si mateixa i ser reconeguda. [...] El procés de construcció de la identitat s'articula mitjançant la confrontació constant entre la percepció que tenim de nosaltres mateixos i la identitat que se'ns assigna des de fora, en la relació amb les figures que són significatives per a nosaltres i amb les estructures socials en un procés dialògic intern i extern.» [traducció de l'autora] (Fierli *et alii*, 2020b: 4).

de la Júlia, la seva necessitat de ser reconeguda, la seva desorientació davant el seu cos i, finalment, després d'un trencament fort i radical, la seva conscienciació. És un llibre en què les relacions es narren a través del comportament i la paraula de les persones, com si fossin instantànies de moments de la vida, sense judici ni censura per part de qui ha escrit i il·lustrat el llibre.

Reconeixement i conscienciació, doncs, com ens proposen dos llibres més: *Vermell. Història d'una cera de colors*, de Michael Hall, i *Soc la mar*, de Cristina Portolano, tots dos pensats per a una franja d'edat de 0 a 6 anys i primer cicle de primària. El còmic de Cristina Portolano és molt interessant tant pel grup d'edat al qual va dirigit (P5 i primària, generalment un grup d'edat per al qual no es publiquen còmics amb històries llargues), perquè és precisament a través de l'estratagema que troba l'autora (les criatures marines que en principi no reconeixen la Mar com una d'elles i destaquen com la seva expressió i identitat de gènere són ambigües i, per tant, sospitoses) que es parla d'identitat i del reconeixement per part dels altres, amb un clar homenatge a *La història de Júlia*.

Entre els llibres que focalitzen l'atenció en el qüestionament de la pròpia identitat, s'ha de destacar que la representació de les subjectivitats trans troba espai gairebé sempre en unes solucions que barregen l'expressió de gènere amb la identitat de gènere, és a dir que les persones trans es reconten a través del joc i de la manera de vestir-se. Doncs, no només es confonen identitat i expressió, sinó que les històries es queden en la superfície del tema i el risc més gran és que hi hagi només una inversió dels estereotips: si per desconstruir estereotips com ara els rols, només ens fixem a presentar nenes que juguen a futbol i nens que ballen, amb una o dues figures (una amiga il·luminada i una persona adulta raonable) que salven la situació donant el seu suport, no sortirem mai d'un esquema ja fixat i construït i que juga amb les mateixes regles del patriarcat. Aquests llibres no trenquen gàbies ni normes, cobreixen amb una patina brillant el buit de la manca de voluntat de superar jerarquies i hegemònies, calmen les consciències i reforcen estereotips, separació de rols, binarisme i heteronormativitat, tot fent veure que han fet la revolució. I les subjectivitats trans (i també les persones intersex o les persones que pertanyen al col·lectiu LGBTIQ+) es troben, una altra vegada, a ser totalment invisibilitzades (Fierli, Marini, 2024; Miller, 2022). Encara que les subjectivitats trans comencen a disposar d'un nombre bastant important de publicacions temàtiques,¹¹⁴ no

114 L'any 1978, es publica el llibre il·lustrat de Lois Gould *X: a fabulous child's story*. Considerat el precursor del que Naidoo (2012: 40) anomena *trans-themed literature*, l'àlbum presenta el primer «non-gendered child character» (Bittner, Ingrey, Stamper 2016: 949), ja que el personatge protagonista no té connotacions de gènere. Tanmateix, caldrà esperar gairebé trenta anys (Spallaccia, 2021: 86) perquè aparegui un tractament més explícit de les identitats trans a la ficció

totes es poden definir de qualitat perquè, com subratlla Beatrice Spallaccia (2021: 85), hi ha més atenció al vessant educatiu dels textos que a la seva qualitat artísticoliterària.¹¹⁵ I cita Naidoo (2012: 44) quan diu:

The majority of the 1990s LGBTQ children's books were extremely didactic, written for the sole purpose of filling a void in the literature. Whether the stories were actually interesting or ones that children wanted to hear seemed to be less important than normalizing and humanizing the experiences of rainbow families —albeit only same-sex families and their children.¹¹⁶ (Naidoo, 2012: 44 citat a Spallaccia, 2021: 85)

Estereotips i escassa presència al mercat editorial, com afirmen Oltra-Albiach i Pardo (2019: 42), perquè la pretesa visibilització de la diversitat en els contextos familiars i educatius es contradiu amb l'evidència que, en realitat, es tracta sobretot d'una literatura de consum intern en determinats cercles molt concrets. A banda d'això, és possible identificar uns quants esquemes (i estereotips) que es repeteixen gairebé en totes les històries publicades (Oltra-Albiach i Pardo, 2019; Spallaccia, 2021). El primer factor és la tendència a narrar les subjectivitats trans en termes binaris, és a dir, sempre en transició d'un pol a l'altre de l'espectre de gènere. Un dels mecanismes que es repeteix és el fet que hi ha una primera perplexitat (o rebuig) de les persones adultes que acaba amb un final feliç quan s'opta per la transició. Hi ha, doncs, una medicalització important del tema: les figures adultes que trobem, en la majoria dels casos, són els pares, les mestres i els metges que expliquen el que passa i n'indiquen la solució. Subratlla Spallaccia (2021: 87) com, tot i que a partir dels anys noranta la introducció de les teories queer i trans va implicar el qüestionament del binarisme normatiu de gènere (Bernini 2017: 74-88), encara avui s'aplana el potencial revolucionari de les identitats trans i es perpetua una visió binària que continua esborrant totes les altres variants.

El segon factor que s'ha identificat és que el marcador que s'utilitza per indicar que es parla una persona trans és la manera de vestir-se. De fet, hi ha una forta confusió entre l'expressió de gènere i la identitat de gènere explicada

infantil i perquè es comencin a oferir cada cop més representacions de subjectivitats transgènere, encara que continuïn presentant tabús i estereotips.

115 És important subratllar com són necessaris però, sovint, massa didàctics els llibres temàtics. Es tracta de publicacions creades per reivindicar un tema o per donar a conèixer una problemàtica concreta però que, en molts casos, no compleixen els paràmetres de qualitat que indiquem per als llibres il·lustrats (atenció al text i a les imatges, perquè no siguin estereotipats i homologats, cura en la maquetació, cura en l'elecció del paper i de la tipografia). Sobre aquest tema vegeu també Gramantieri (2012), Fierli *et alii* (2019) i Miller (2022).

116 La majoria dels llibres infantils LGBTQ dels anys noranta eren extremadament didàctics, escrits amb l'únic propòsit d'omplir un buit en la literatura. Si les històries eren realment interessants o si els nens volien escoltar-les, semblava menys important que normalitzar i humanitzar les experiències de les famílies homoparentals, encara que només les famílies del mateix sexe i els seus fills. [traducció de l'autora] (Naidoo, 2012: 44 citat a Spallaccia, 2021: 85).

sobretot amb nens que volen dur faldilles o nenes que es vesteixen, juguen o es mouen com nens. Aquesta és, a parer meu, l'ambigüitat més gran que es troba en aquestes històries perquè hi ha una tendència a no parlar de les persones trans i minimitzar l'actitud d'aquestes protagonistes com si les rareses en la roba i el comportament fossin només el resultat d'un joc o d'una fase de creixement. Això amaga una dificultat bàsica, és a dir, la dificultat a imaginar-se la realitat com a no binària.

El tercer element que es repeteix en aquest model narratiu té a veure amb les persones adultes i el context en el qual transcorre la història. Les persones adultes són representades com a família (la mare és més amorosa mentre que el pare és més dubtós), professorat (gairebé sempre desinformat i sense competències per abordar el tema) i personal sanitari. Hi ha una homologació molt forta cap a la representació de famílies heteroparentals de classe mitjana amb una absència total d'interseccionalitat.

Les estructures familiars són tradicionals (heteroparentals), de classe mitjana acomodada i sense elements singularitzadors. [...] Finalment, és significativa la presència del metge (*Soc la Jazz* i *El ranxo de Cris*), com a personatge que aporta claredat (però potser també un element patologitzador almenys qüestionable). [...] tots els relats (potser amb l'excepció de *Les meves dues mares em mimen* o *La princesa valenta*) presenten famílies de classe mitjana, blanques i sense cap mena de diversitat funcional. [...] s'observa una intenció de mostrar-se com a famílies semblants en tot a les heterosexuales (cosa que de vegades es reflecteix en la mateixa caracterització física de les parelles analitzades).¹¹⁷ (Oltra-Albiach i Pardo, 2019: 41-43)

L'últim element recurrent és el conflicte que es genera cada vegada que una persona petita explica (amb estratègies diferents) que no vol ser el que les persones que l'envolten s'esperen d'ella, sinó que la seva identitat se'n va cap a una altra direcció. El grup d'iguals sol reaccionar de dues maneres: amb solidaritat (els amics no es riuen de tu, com li diu Pájaro a Koala) o burla, que es pot transformar en assetjament i marginació. Les persones adultes reaccionen amb angoixa pel patiment que podria haver-hi o amb ràbia, sobretot perquè no entenen el que passa. Qüestionar la visió binària de tota la realitat, no només dels gèneres, és la base d'aquestes reaccions: sense l'assumpció d'una perspectiva queer i no binària, això no trobarà cap solució. Encara que hi hagi una nova obertura per part del món editorial a donar espai a les subjectivitats trans,

117 Traducció de l'autora.

hem d'aprendre a representar-les sense buscar la normalització, que, en tot cas, parteix sempre d'una visió patriarcal, binària i heteronormativa.

En relació amb això anterior, calen noves perspectives en la literatura infantil, per exemple des de les pedagogies *queer*: treballar una mirada descentrada, prendre el punt de vista del diferent, de l'abjecte; estar oberts a allò inesperat, fugir dels discursos de sempre que porten als resultats de sempre; promoure l'intercanvi d'experiències, que donin com a resultat allò nou; establir estratègies de crítica constant que evitin caure en la tendència «integracionista» heteropatriarcal (que reterritorialitza i traça constantment fronteres entre allò normatiu i «allò altre») i desplega constantment noves estratègies assimilacionistes (alguns exemples en la mateixa literatura infantil LGBT en són prova).¹¹⁸ (Oltra-Albiach i Pardo, 2019: 43)

Assumint com a model base aquest mecanisme narratiu que es repeteix, es poden agrupar els títols d'aquesta selecció segons els elements més emergents: subjectivitats trans molt definides, personatges que expressen la seva identitat a través de les disfresses, la roba i els comportaments no «canònics», i la representació de les persones adultes trans. *Soc la Jazz*, de Jessica Herthel i Jazz Jennings i il·lustrat per Shelagh McNicholas, és un dels primers llibres amb una protagonista transgènere. És la història de la Jazz, una persona que en néixer té assignat el sexe masculí, però que reivindica des de molt petita el fet de ser una nena, fins quan els pares demanen una consulta a una metgessa i la nena fa la transició HaD. La història de la Jazz és una història real. Es poden veure vídeos de la que ara ja és una jove que parla de la seva decisió de lluitar per ser reconeguda com a noia i de la seva transició. Malgrat tots aquests punts positius, és un llibre temàtic i, com a tal, se centra més en el contingut i el missatge de la història que en la presentació de la història en si (Gramantieri, 2012; Naidoo, 2012; Piccinini, 2012; Fierli *et alii*, 2019). A més, durant la narració criden l'atenció dues coses en particular: la primera és el paper central que té l'opinió mèdica en la història a l'hora d'escollir afrontar la transició. El tema de la medicalització de les subjectivitats trans és molt espinós: és obvi que una persona que decideix fer una transició necessita tota l'atenció mèdica necessària i hi té dret, i que accedir a aquesta atenció hauria de ser molt més fàcil i molt menys estigmatitzant que ara. El que no és obvi és el fet que sovint l'opinió mèdica s'utilitza no per obtenir indicacions sobre la gestió de les emocions i les relacions, sinó per prendre decisions sobre operacions o tractaments hormonals definitius a una edat molt primerenca (Missé, 2024). La segona és

118 Traducció de l'autora.

una sèrie d'inversions d'estereotips (a la Jazz li encanta el rosa, però també el futbol i no li agraden els cotxes de joguina perquè li encanten les princeses) que no contribueixen de cap manera a la seva desconstrucció. Estem molt convençudes que la solució per a la desconstrucció dels estereotips no pot ser el seu capgirament. El llibre de la Jazz aborda de manera molt efectiva les relacions entre ella i la seva família, i entre ella i les altres persones petites. Un lloc de socialització molt important és, sens dubte, l'escola, que ha d'estar preparada per donar espai a les necessitats de tot tipus de subjectivitat perquè tothom que hi visqui s'hi senti a gust i que és un espai protegit i segur.

Dos llibres en els quals la reacció dels pares és fonamental per a la història són *El meu pare es pensa que soc un noi*, de Sophie Labelle, i *Per què es riuen de Noa?*, escrit per Àlex Font i il·lustrat per Inés Garriga-Nogués. Amb el llibre *Ara em dic Joana. Una història tendra sobre el gènere i l'amistat*, de Jessica Walton i Dougal MacPherson, en canvi, l'autora ens parla d'una reivindicació d'una subjectivitat trans entre iguals. L'expedient que l'autora ha trobat, però, per parlar de les diferents identitats, l'amistat, el reconeixement i el respecte per les diferències de cadascú és que el protagonista de la història és un osset de peluix. Aquesta història d'una amistat que va més enllà de qualsevol elecció hauria estat més creïble si la Joana hagués estat una persona perquè això hauria permès amb més solidesa de narrar la complexitat de cada tria i la dificultat d'aprendre a respectar les eleccions de les persones que ens envolten.

Liu, d'Isa Calsina Val i Lúdia Sardà, i il·lustrat per Laura Callofré, és un llibre amb un repte molt clar: la superació del binarisme de gènere. La història és molt breu i molt eficaç, la idea de superar el binarisme de gènere està declarada des del principi i desenvolupada a la part didàctica. Liu és una persona petita que explica a un grup de persones grans què li agrada i què no li agrada, perquè puguin establir si és una nena o un nen. Amb l'excusa de contar la seva història, es parla de plaer i benestar, de diferències, d'antiracisme i d'antiespecisme i, sobretot, d'identitat. A l'apartat didàctic es parla també de persones trans i intersexuals i de com el sexe biològic assignat influeix en el nostre comportament i en la percepció que les altres persones tenen de nosaltres. És també molt interessant el glossari final. De fet, un dels aspectes rellevants de parlar de transició i transgènere és el fet que les persones trans solen tenir molt clar, de ben petites (Missé, 2019), que el seu gènere no coincideix amb el sexe biològic que els van assignar en néixer. La decisió, doncs, d'emprendre una transició, d'identificar-se com a no binari o d'expressar la identitat de gènere d'una altra manera és, indubtablement, diferent de ser-ne conscients, i està profundament

influenciada per la cultura, la religió, el màxim o mínim suport de la família i la comunitat.

Un altre grup de llibres sobre les representacions de subjectivitats trans recull històries que utilitzen com a marcadors la manera de vestir-se i actuar en la socialització del joc i de les relacions. El fet que es tracti sobretot de nens que volen dur faldilles o nenes que es vesteixen, juguen, es mouen com a nens, limita molt aquesta modalitat narrativa i la tanca dins d'una gàbia normativa ben rígida perquè no pressuposa mínimament qüestionar les categories de masculí i femení, temptativa que, fins ara, hem trobat només en el llibre *Liu*.

El fet de ser llibres temàtics, però, fa que en la majoria dels casos, no es puguin inserir aquestes històries en l'àmbit literari: la qualitat dels llibres (el projecte editorial, el caràcter tipogràfic triat, el paper, les il·lustracions, el text) no és alta i sembla que no és interessant per a qui escriu i produeix el llibre. Es tracta, doncs, de productes que, més que culturals, s'assemblen a productes d'informació i difusió d'un tema. No són històries que es llegeixen i es fullegen amb plaer, no narren la complexitat (Gamberi *et alii*, 2010; Fierli *et alii*, 2020b), sinó que tanquen l'argument de la identitat de gènere en un patró que sembla que funciona, però que no trenca estereotips i gàbies, sobretot perquè continua adreçant-se a un públic molt definit i circumscrit i ja sensibilitzat sobre el tema (Coats, 2018; Miller, 2022). De fet, és el mateix patró que trobem en gairebé tots els altres llibres seleccionats, com, per exemple, *L'Edu es disfressa de princesa*, de Núria Díez Fernández i Patricia Moreno; *La faldilla lila d'en Leo*, d'Irma Borges i Francesco Fagnani; *Visca les ungles de color!*, escrit per Alicia Acosta i Amavisca Luis i il·lustrat per Gusti, i *La meua ombra és rosa*, de Scott Stuart.

La por de l'estigma social i la necessitat d'acceptació i reconeixement per part de la comunitat a la qual una persona pertany són fonamentals per construir la nostra identitat; això no hauria de ser, però, un obstacle massa gran per expressar el que som i com ens volem presentar. En lloc de normalitzar¹¹⁹ el fet de pintar-se o no les ungles, es posa l'atenció en la raresa d'aquests personatges, en la seva actitud fora de la norma, i es reacciona a aquesta situació incòmoda amb un acte d'excepció que no transforma gens la realitat i els prejudicis de les persones que els envolten.

119 El terme *normalitzar* mereix una reflexió: es parla molt de «normalitzar» la presència de persones trans, de parelles homosexuals, de persones «diferents». No hi ha cap dubte sobre el fet que totes aquestes «diferències» haurien de començar a ser donades per fet. El problema de la paraula *normalització* rau en el fet que és un concepte que parteix, en qualsevol cas, d'una sèrie de normes que voldríem veure superades. Unes normes molt arrelades en un pensament hegemònic, patriarcal i masclista, en una visió binària de tota la realitat i, sempre, des d'un punt de vista profundament masculí: tot això fa que el sentit d'aquest tipus de «normalització» esdevingui homologació i conformitat a aquestes normes. No hi ha, doncs, transformació i enriquiment, ni obertura de nous horitzons, sinó coincidència i assimilació a un model ja establert.

Pel que fa als vestits o les disfresses, un element que retorna per representar les subjectivitats trans és la cua de sirena. La sirena és un element sobre el qual cal reflexionar perquè, encara que sigui un símbol icònic que les persones trans fan servir molt, el risc és que acabi semblant una banalització del camí de construcció i expressió de la identitat de gènere, i es transformi així, en un estereotip entre d'altres. Ja estava present a la història de la Jazz, el trobem també en *Sirenes*, de Jessica Love, i en *Cua de sirena*, d'Alba Barbé i Serra i Sara Carro Ibarra i il·lustrat per Joan Turu. *Sirenes* narra, amb unes il·lustracions maquíssimes, la història d'un nen que, fascinat per les sirenes, somia convertir-se en una d'elles i per fer-ho se'n disfressa. El Julián és, sens dubte, un nen molt curiós i, mentre llegeix un llibre il·lustrat al metro amb la seva àvia, se sent atret per un grup de dones exuberants que entren al vagó: precioses com sirenes. S'hi emmiralla i somia esdevenir com elles: amb cabells llargs i voluptuosos, una llarga cua de color i la llibertat absoluta de nedar per tot arreu! Un llibre sobre l'expressió de la identitat, sobre la decisió de dir qui s'és i sobre el suport que, en la construcció de la nostra identitat, és fonamental rebre de les persones adultes que ens envolten i ens estimen. La força de la història de Julián rau precisament en el punt de trobada entre el seu somni d'infantesa i la seva àvia, que no el redimensiona, no el censura i, de fet, ajuda a fer-lo realitat. És, doncs, com diu la sinopsi, només un llibre sobre disfressar-se (de fet en Julián vol anar a la Mermaid Parade de Coney Island) i sobre el fet que qualsevol es pot disfressar com vulgui? Sí, d'una banda. Però també és un llibre sobre les subjectivitats trans, que, en lloc de considerar-les un problema, les posa al centre de la narració amb il·lustracions magistrals i una història delicada i contundent alhora. El fet que l'àvia no renyi en Julián i, al contrari, l'ajudi en la construcció de la seva disfressa, atorga al llibre un gran poder d'empoderament. Es tracta, a més, d'un llibre amb una forta mirada interseccional que reforça, dins de la mateixa història i sense la necessitat de ser didàctic, una mirada que trenca els estereotips de l'edatisme i del racisme.

Una altra tipologia de llibres sobre la identitat de gènere, molt interessants encara que són llibres dissenyats i construïts per abordar didàcticament el tema de la identitat, és la que inclou *Qui ets tu? Una guia per a criatures sobre identitat de gènere*, nova traducció del llibre de Brook Pessin-Whedbee i Naomi Bardoff publicat en anglès el 2017, i *Noi i noia*, de Joana Estrela, publicat a Portugal el 2020 i traduït al català el 2022.

A través de la juxtaposició binària dels estereotips més habituals per identificar un nen o una nena (blau o rosa, ràpid o lent, futbol o ball), *Noi i noia* qüestiona que només hi hagi dos gèneres i que es puguin identificar a partir

de les aparences (siguin físiques o d'expressió). Amb un llenguatge molt senzill i imatges de lectura immediata, amb colors plans i molt vius, el llibre s'adreça sobretot a les persones més petites perquè creixin lliures de pensar i pensar-se com vulguin, intentant actuar de manera que els proporcionin benestar i serenitat. En el joc de juxtaposicions que proposa, el llibre se centra en una sèrie de qüestions molt importants. La primera és la de la maternitat obligatòria, com si fos un únic destí. També qüestiona l'essencialisme biològic que assigna un sexe biològic (i, en conseqüència, un gènere amb totes les seves normes de comportament i expressió) basat només en atributs genitals visibles. El llibre també ens fa enraonar sobre la importància de viure i creuar espais segurs per al nostre benestar, en els quals no ens sentim incòmodes ni exclosos.

Qui ets tu? Una guia per a criatures sobre identitat de gènere no proposa una història amb personatges i esdeveniments. Parla, però, explícitament de la identitat i el gènere, i la diversitat (d'edats, ètnies, formacions dels cossos, gèneres) s'hi expressa d'una manera variegada i plural. És molt interessant com es representen les persones adultes, considerant que la pràctica de presentar els infants d'una manera plural és cada cop més estesa, però les persones adultes continuen seguint models normatius i estereotipats (de fet, quasi sempre són cisgènere, blanques, sanes i cobreixen rols parentals o de cura). Tant les imatges en les quals es parla de joc com la narració, que insisteix en «sigues qui ets», transmeten models lliures i sense estereotips. La perplexitat que desperta aquest llibre és que al costat d'unes il·lustracions de lectura «fàcil» i molt variades, amb representacions i models sense prejudicis, sovint hi ha un text massa dens i difícil d'interpretar. Sembla que les autores no hagin trobat l'equilibri adequat entre el públic molt petit al qual es refereixen (el llibre està recomanat per a infants a partir de 3 anys) i la manera com han decidit explicar el gènere i les identitats, i això crea una dificultat evident per seguir el discurs que proposa el llibre. A més, el to massa «acadèmic» i teòric xoca amb el fet de ser un llibre il·lustrat adreçat a una franja de persones molt petites perquè si el llibre es llegeix en veu alta a aquesta franja d'edat és massa llarg i complex, mentre que si està adreçat a una edat més gran, les persones representades es fan massa petites. No obstant això, es tracta d'un llibre únic en el seu gènere, que té com a tema un argument com la consciència de la importància de no caure en el conformisme i la normativitat, fonamental en la construcció de la pròpia identitat sobretot per a persones tan petites.

El nen perfecte, de Bernat Cormand i Àlex González, és un llibre amb il·lustracions magistrals i, alhora, molt potents. Les expressions del protagonista, el nen que tothom considera perfecte, amaguen una profunda tristesa. El

llibre no aborda directament la voluntat, les emocions o els desitjos de Daniel, només ens parla de la seva transformació secreta. No sabem, en una primera lectura, si a Daniel només li agrada disfressar-se o si la seva disfressa nocturna allunyada de la mirada de tothom és, en canvi, l'expressió d'una identitat que busca la seva forma d'expressar-se molt més enllà del simple joc. Perquè el Nen Perfecte llegeix, es vesteix sol, passa desapercebut. Les il·lustracions exalten la seva capacitat de camuflatge, els colors harmonitzen entre si, les formes es fusionen amb el paper pintat de les habitacions on es desenvolupa la història. La sensació és de silenci i calma. A la imatge en què el Nen Perfecte ajuda en les feines de casa, la perspectiva de l'il·lustrador canvia: el nen i la sopera vists des de dalt donen la sensació de submissió, d'acceptació de l'estat de les coses. No hi ha res al llibre fins ara que en discrepi o ens preocupi. En realitat, és el nen perfecte que qualsevol família voldria. Al llarg de la història sembla que cap persona no es preocupi mai per ell, per com se sent, si està trist o feliç, si està bé i a gust en aquest esquema tan ben dissenyat. I és, de fet, amb la mateixa capacitat de passar desapercebut, que el Nen Perfecte es transforma a la nit en una explosió de colors i plomes i elegància. No hi ha judici ni patiment en aquesta transformació. El nen no diu qui és realment, sinó que explica una part de si mateix que només emergeix en el silenci de la casa que dorm.

Ella és el meu papa, de Sarah Savage i Joules Garcia, és l'únic llibre que narra la història de la transició d'una persona adulta i ho explica des del punt de vista de la seva filla, en una situació no «problemàtica»: una representació extremadament rara perquè, no només no parla de les persones trans com a persones amb un problema, sinó que ens presenta l'Helena, el pare de la Mimi, com a perfectament integrada a la família, encara que la reacció al lloc de treball o entre les persones amigues, per exemple, s'omet completament. El punt sobre el llenguatge utilitzat per referir-se a les persones trans també és molt interessant: quan la cosina de la Mimi s'equivoca, la Mimi no dubta a recordar-li que vagi amb compte perquè utilitzar un llenguatge correcte vol dir respectar les persones. La frase que també dona títol al llibre és exemplar del raonament de Mimi sobre la llengua: la persona trans ha d'estar absolutament al centre del discurs sobre la llengua, si no es tradueix en una falta de respecte per la seva elecció i les seves necessitats. El fet que Mimi tingui un pare que ha fet una transició HaD es fa explícit al principi de la història i això fa que de seguida puguem entrar al clímax de la narració.

Com a conclusió d'aquesta secció, es poden posar en evidència uns quants elements recurrents. En primer lloc, cal reflexionar sobre el fet que quasi mai es parla de la identitat de gènere com si fos quelcom que afecta to-

tes les persones, sinó que solem parlar-ne només quan cal problematitzar-la, sobretot centrant l'atenció en les persones trans (i creant, entre altres coses, la primera gran invisibilització de totes les altres subjectivitats que queden fora de la «normalitat» cisheteronormativa, per exemple les persones intersex o no binàries).

És molt evident que les persones trans que es representen en els llibres il·lustrats són gairebé sempre les protagonistes d'àlbums temàtics, poques vegades formen part de cap altre tipus de relat que no proposi la identitat de gènere com a tema principal. No només això. S'acostuma a donar molt espai a l'expressió de gènere de les persones petites, però és molt rar que s'explori a fons la identitat. Les persones trans que apareixen als llibres il·lustrats gairebé mai no són adultes (amb excepcions molt rares en alguns manuals).

La lectura del món que es transmet és gairebé sempre binària i la matriu heterosexual que, segons Butler, controla tota la nostra societat, persisteix en les representacions dels àlbums il·lustrats. Un dels temes que emergeix d'aquesta anàlisi és el fet que, també en els llibres en què es parla explícitament d'identitat de gènere, tot el que surt del binarisme i de la heteronormativitat és veu com a excepcional.

Aquesta manca de reconeixement d'altres maneres de llegir el món i d'altres punts de vista genera discriminació i marginació (Oltra-Albiach, Pardo, 2019; Miller, 2022) a més d'un risc evident d'una inversió superficial d'estereotips sense una veritable desconstrucció dels rols. El que emergeix molt en aquest tipus de llibres il·lustrats és la manca d'interseccionalitat i l'excessiva homogeneïtzació (famílies heteroparentals de classe mitjana), així com el fet que moltes de les obres LGBTIQ+ infantils són massa didàctiques i poc interessants literàriament, perquè sovint hi ha una repetició d'esquemes i estereotips que limiten l'impacte transformador de les obres.

Cal, doncs, si de veritat es vol trencar amb els discursos hegemònics i oferir espais de llibertat i reconeixement, que la literatura infantil s'atreveixi més, s'obri més al món que l'envolta i adquireixi la capacitat de parlar de totes les subjectivitats, sense fer una mena de classificació del nivell de «problemàtica» dels temes que proposa.

Cossos que creixen i es transformen

Aquesta secció té les mateixes característiques d'articulació i flexibilitat que es troben en els altres apartats però es presenta com a molt més fragmentada perquè recull àlbums i llibres il·lustrats, de molts tipus diferents, que tracten el tema del creixement dels cossos des de molts punts de vista, partint de diverses

metodologies d'anàlisi i amb mirades diferents. De fet, passa des dels manuals que ajuden a travessar el període en què tot canvia i es transforma, entre els quals també es troben llibres específics sobre la menstruació i l'espermarquia, els llibres d'educació sexual i afectiva que enfoquen el tema més específic de la sexualitat o es concentren en la reproducció dels éssers humans, fins als llibres més genèrics que, amb una mirada interseccional, introdueixen un vocabulari comú, proposen un enfocament diferent sobre el tema del gènere i de les sexualitats i obren una finestra sobre la visió que el patriarcat ha construït de les dones i el seus cossos. Són llibres com *Kunskapens frukt (El fruto prohibido)*, de Liv Strömquist, o *Género: para que nos entendamos*, de Noa Delclòs Coll.

El llibre de Liv Strömquist és un còmic que traça, entre ironia i reivindicació, un recorregut històric del pensament masculí sobre la sexualitat femenina. Divertit i cínic, amb referències bibliogràfiques molt pertinents, ens explica el problema més gran relatiu a la sexualitat de les dones: l'interès (per controlar-lo) expressat per aquest tema per part dels homes! Un llibre pensat per a un públic lector adolescent, amb un to irreverent i molt engrescador. *Género: para que nos entendamos*, de Noa Delclòs Coll, en canvi, està pensat per a un públic més petit. Es tracta del treball de grau de l'autor, activista trans, que, a partir de la seva experiència, focalitza l'atenció en el llenguatge. Molt breu i àgil, resulta molt útil tant per als joves que comencen a fer-se preguntes sobre la identitat de gènere i necessiten un vocabulari bàsic per respondre-les, com per a les persones adultes que volen afrontar el tema en un col·lectiu, una comunitat educativa o en família. El fet que el llibre estigui estructurat com un manual molt esquemàtic i clar ajuda a memoritzar i assumir aquest lèxic en la nostra parla quotidiana i ens permet intentar adoptar un tipus de llenguatge inclusiu i correcte. No és exactament un àlbum il·lustrat i això fa que s'hagi prestat menys atenció al llibre objecte, a la seva maquetació i estructura general (el paper, la tipografia). El llibre introdueix conceptes molt importants, com la diferència entre percepció, identitat o expressió de gènere. El tema de la identitat de gènere i el fet que hi ha més de dos gèneres és, com la resta de continguts del llibre, tractat amb molta claredat, sense ser mai arrogant ni impositiu. La transsexualitat i el transgènere són temes clau del llibre. És important subratllar que són temàtiques sense ser el «problema», sinó un contingut més entre d'altres. El fet de representar persones en la seva varietat de gènere, però també d'ètnia, habilitat i expressió, fa que el llibre sigui molt potent. La conclusió, a més de divertida, conté tota la substància del llibre en una vinyeta: cada persona és com se sent, com decideix expressar-se i com vol ser percebuda, i tot això no es pot determinar des de fora.

A part d'aquests pocs llibres «excepció», els altres títols presenten una estructura molt similar: d'una banda, la voluntat de contestar preguntes urgents i molt difoses —què em passa? com creix el meu cos? què vol dir fer-se gran?—, i, de l'altra, una visió molt binària i conformista de l'adolescència i dels aspectes que s'hi refereixen: sexualitat, relacions, identitat. El que emergeix és que la proposta editorial reforça creences i prejudicis, no trenca les gàbies del binarisme de gènere i continua explicant l'adolescència i la pubertat com una època problemàtica de transició entre l'edat innocent de la infància i l'edat adulta, com si fos un parèntesi durant el qual tot el que passa no és important per al futur. Un moment en què el cos ens fa nosa, no el podem controlar i només ens porta problemes i riscos de malalties i embarassos no desitjats. Són, encara avui, molt pocs els llibres que parlen de manera oberta i transformadora de relacions, plaer i autodeterminació (Fierli, 2021). A més, les innombrables publicacions que se'ns presenten com a «manuals» per respondre dubtes i curiositats sobre els cossos que canvien i es transformen es dirigeixen a nois i noies per separat amb publicacions *ad hoc*. Això no només reforça la visió biologista i essencialista de les diferències, ja que dona suport a la segregació de gènere en els processos educatius i de desenvolupament, i exclou, a més, tota persona fluida o en procés de qüestionament.

Una parte di questa produzione letteraria rimane attenta alla sperimentazione e alla qualità, ma viene di fatto sempre più relegata a una nicchia. Dal punto di vista delle rappresentazioni di genere, si assiste poi a una progressiva «genderization», ovvero a un'offerta sempre più specializzata sulla base del genere di lettrici e lettori. L'offerta per bambine e ragazze è di gran lunga più ricca e sfaccettata di quella rivolta a bambini e ragazzi, anche per ragioni commerciali e di marketing, poiché secondo tutte le statistiche i maschi leggono meno e il mercato, invece di stimolarli, si adegua, puntando su un pubblico più «sicuro». ¹²⁰ (Pederzoli, 2021: 21)

La majoria dels manuals, doncs, segreguen per sexe i no proposen cap operació ni d'intercanvi d'informacions entre nois i noies, i encara menys inclouen subjectivitats trans o qüestionaments d'algun tipus. La pubertat s'analitza com un factor tècnic, es descriu i es comenta, però sense donar molta més informació de la que podem trobar en qualsevol altre manual d'anatomia ge-

120 «Part d'aquesta producció literària continua compromesa amb l'experimentació i la qualitat, però cada cop està més relegada a un nínxol. Des de la perspectiva de les representacions de gènere, també presenciem una progressiva “genderització”, és a dir, una oferta cada cop més especialitzada en funció del gènere de les lectores i lectors. L'oferta per a nenes i noies és molt més rica i diversa que la que hi ha per a nens i nois, en part per raons comercials i de màrqueting, ja que segons les estadístiques, els nois llegeixen menys, i el mercat, en lloc d'incentivar-los, s'hi adapta, i es dirigeix a un públic més “segur”.» [traducció de l'autora] (Pederzoli, 2021: 21).

nèric i, sobretot, sense proposar punts de vista diferents. Fins i tot els manuals més «progressistes» que s'ocupen, per exemple, de la menstruació d'una manera exhaustiva, competent i sense tabús, ho fan buscant una complicitat «de categoria» amb les «noies» (que inevitablement cal interpretar com a dones joves cisgènere), i aïlla, així, una part molt més nodrida de persones que tenen, en canvi, el dret o el desig d'informar-se'n.

El tema de la reproducció és decisiu. Sovint en la pàgina que explica el funcionament de l'úter es representa una dona embarassada, mentre que, a la pàgina que conté el penis i l'aparell genital masculí, no hi ha cap referència a l'embaràs i a la reproducció. Les explicacions sobre la sexualitat i les orientacions sexuals acostumen a ser bastant clares i obertes, a pesar que sempre mantenen un to molt paternalista. Sovint, a més, es presenta una visió profundament masculina i molt conservadora de la sexualitat, es dedica l'espai a la sexualitat masculina (la mida del penis, la masturbació), mentre que, pel que fa als canvis en el cos de les noies, els llibres se centren gairebé exclusivament en la menstruació, de manera que creen així un desequilibri important en la informació que aquestes persones reben i en la construcció del seu imaginari en qüestions com ara relacions i sexualitats. El fet que s'indica l'adolescència només com el moment en què una persona esdevé capaç de reproduir-se, tanca les portes a una visió lliure i conscient de la sexualitat, el creixement i les relacions.

A gairebé tots aquests manuals es parla també d'homosexualitat, però es fa de manera marginal i com si fos una excepció rara a la «normalitat heterosexual»; tot i això, no es fa mai explícit i, al contrari, es diu que l'homosexualitat és quelcom totalment natural, però el to de reprovació es respira per tot arreu. Les representacions són quasi exclusivament heteronormatives i només presenten persones cisgènere i persones sanes.

Tres llibres divertits i que, encara que estan separats per gènere i són el producte evident d'una forta operació de màrqueting, donen una visió del cos interessant, són la *Guia per a una noia genial com tu*, de Nora Rodríguez, i *Quin bon rotllo fer-se gran!*, de Matías Nespolo, els dos il·lustrats per Raquel Gu. A aquests llibres hi cal afegir *Iguals però diferents*, de Laura Morán, que dels tres és l'únic que aborda la sexualitat i la identitat de gènere. Els dos primers presenten un desenvolupament similar, amb atenció sobretot als canvis del cos relacionats amb la percepció que cada persona en té: incideixen molt en la importància d'estimar el propi cos, en què cada persona és diferent i no existeix el cos, la forma o el pes perfecte que hem de considerar modèlic. És molt interessant també que entre els hàbits saludables (alimentació, higiene personal) posen l'atenció a fer esport, un tema molt espinós, sobretot si es considera que

la majoria de les noies després dels 14-15 anys abandonen les activitats esportives, sobretot d'equip. Aparentment, els dos llibres són paral·lels, però en la guia dedicada als nois hi ha una part molt important sobre les emocions i sobre els rols de gènere i la seva desconstrucció. Aquesta construcció és rara perquè la norma és que es parli d'emocions i rols sobretot en les publicacions dedicades a les noies. El tercer volum de l'operació, *Iguals però diferents*, aborda el tema del sexe i les identitats i dona una definició interessant de persona trans, que subratlla com això té a veure amb la identitat de gènere i no exclusivament amb l'expressió de gènere que una persona tria. Laura Morán fa una explicació molt clara del que significa ser una persona trans, és a dir, no identificar-se amb el gènere assignat en néixer en funció dels genitals. Però, sobretot, subratlla el fet que ser trans no té res a veure amb el que agrada fer a una persona i que de vegades no es correspon amb els rols i les etiquetes que cada gènere porta en si mateix; per exemple: pintar-se les ungles si ets una persona a la qual s'ha assignat el gènere masculí, o portar els cabells molt curts si ets una persona amb gènere femení assignat. Ser trans significa definir la pròpia identitat no pels genitals o pel que t'agrada, sinó pel que ets, per com et sents. Aquest canvi de perspectiva és molt important perquè va més enllà d'una visió binària i fa que quedi molt clar que no és suficient parlar d'ungles o de faldilles per explicar les subjectivitats trans. El que ha de canviar i transformar-se és el punt de vista des del qual llegim el món que tenim al nostre entorn.

Al costat d'aquestes propostes segregades i binàries, comencem, doncs, a veure títols que presten una atenció important a la relació imprescindible que hi ha entre els cossos, el seu creixement i desenvolupament, les identitats de gènere i les sexualitats. No només són simpàtics espermatozous actius i emprenedors que viatgen cap a un òvul passiu i acollidor, sinó llibres que expliquen els cossos i les sexualitats amb llibertat i consciència, sense donar un sol punt de vista i, ans al contrari, proposant mirar la realitat que ens envolta valorant les diferències i els punts en comú, buscant diàleg i consentiment en les relacions.

Un d'aquests llibres és *Em faig gran*, de Rachel Greener i Clare Owen, publicat per primera vegada a Anglaterra el 2023 i traduït al català el mateix any, «una guia inclusiva sobre la pubertat i els canvis en el teu cos» (com hi diu a la coberta). A partir de la primera pàgina, la mirada interseccional és evident i molt explícita: les persones que protagonitzen aquest llibre proposen un model de representació plural, variat i no binari. No totes es caracteritzen pel gènere de manera canònica; els colors de la pell, la manera de vestir-se, els gestos que fan, les capacitats i les formes dels seus cossos són variades i dife-

rents l'una de l'altra. Hi ha, de manera clara i explícita, una gran atenció cap a totes les realitats que ens envolten. El llibre és un àlbum il·lustrat amb tots els elements clàssics d'un àlbum: coberta rígida, format més gran d'un DIN A4, la importància de les il·lustracions... I això ens fa situar el llibre en una franja d'edat de primer i segon cicle de primària; al mateix temps, però, els textos són molt aprofundits i expliquen coses molt interessants també per a persones més grans. Com tots els llibres «bons» i de qualitat, doncs, aquest llibre és una bona eina, ja sigui per a persones petites, curioses però que encara no estan «afectades» per la pubertat, sigui per a preadolescents i adolescents, que poden trobar, en aquestes pàgines, respostes a les seves preguntes i la lectura d'un món plural i representat des de molts punts de vista.

Els dos llibres de Katharina Von der Gathen, il·lustrats per a Anke Kuhl, *Explica-m'ho: 101 preguntes fetes per nens i nenes sobre un tema apassionant* i *Explica-m'ho tot: més preguntes fetes per nens i nenes sobre un tema apassionant*, reuneixen les preguntes anònimes que els alumnes de tercer i quart de primària van fer a l'autora quan van assistir als seus cursos d'educació emocional i sexual a l'escola. Es tracta de llibres molt entretinguts, tant per les preguntes com per la forma en què s'han il·lustrat, intel·ligents, i pot ser de gran utilitat en qualsevol itinerari educatiu perquè respecten la curiositat i la urgència de qualsevol pregunta (sense classificar-les segons una presumpta «importància») i poder-la respondre amb rigor. Hi ha centenars de preguntes de tota mena, algunes poden semblar més ingènues, però són la implementació d'una pràctica educativa revolucionària, la de la pedagogia de la pregunta,¹²¹ que se centra en el pensament de l'infant i intenta construir respostes per a aquesta urgència de coneixement. Les preguntes han estat escollides amb cura, tracten temes variats i interessants, les respostes són sempre rigorosament científiques i les il·lustracions són divertides i desactiven la vergonya que algunes preguntes podrien crear. A mesura que avança el llibre s'aborden els temes més variats.

El primer llibre s'obre amb la pregunta «per què és tan important el cos?». Una pregunta aparentment banal, però que ens permet tocar molts temes: l'amor al cos, la cura, la pressió social perquè totes les persones anhelin una tipologia precisa de cossos, l'estigma cap als cossos que no compleixen les normes i el cànon social. Infinites qüestions que una simple pregunta pot desencadenar i a les quals cal buscar respostes conjuntament, en la pràctica del cercle, aollint tota mena de curiositats, situant-se en una actitud aollidora davant les necessitats i dubtes de les persones petites, sense judicis i sense censura. És

121 Vegeu sobre això Freire i Faundez (1985), Fierli *et alii* (2020c) i Ginzburg (2017 [1979]).

interessant com, enmig d'una aparent aleatorietat de les preguntes escollides, l'autora ha inclòs tot allò que ha considerat imprescindible (declarant que si no es toquen alguns temes, és perquè no hi havia preguntes perquè, com se suposa, són temes que no han despertat curiositat). En una pràctica educativa oberta i sense judicis, és important afrontar temes molt delicats i que, en la majoria dels casos, queden relegats a trobades que medicalitzen la sexualitat i en parlen com si fos un problema. Un dels arguments tractats és l'avortament, sens dubte un tema tant crucial com delicat i que pot desencadenar les reaccions més inesperades. En canvi, és important que infants i adolescents sàpiguen què és, per què es practica i quan pot passar, perquè puguin créixer lliures i conscients i capaços d'autodeterminar-se. Una altra qüestió interessant que s'aborda als dos llibres és el consentiment. No hi pot haver cap situació en què sentim que hem de tenir relacions sexuals si no volem, no hi pot haver cap situació en què obliguem una altra persona a tenir relacions sexuals. El consentiment ha de ser la base de totes les relacions, no només sexuals, i s'ha d'ensenyar com el principi fundacional de tot intercanvi social des d'una edat primerenca. El segon volum recull qüestions que afecten més el període de la pubertat i de la curiositat cap a la sexualitat. És ben clar, com també expliquen les autores, que una de les principals fonts d'informació per a les persones adolescents és Internet. Ara bé, d'una banda, això vol dir que les respostes són molt més accessibles per a qualsevol; de l'altra, però, Internet no posa filtres a la informació i, per tant, sovint aquesta no és certa ni verificable. Acceptar respostes i informacions d'aquest tipus fa que les persones estiguin substancialment desinformades i contribueix a la transmissió d'estereotips, tabús i falses creences sobre el sexe i la sexualitat. Tanmateix, tots dos llibres continuen sent binaris i heteronormatius, tant en la representació de gèneres i relacions, com en l'elecció dels temes a tractar. Hi ha una sèrie de qüestions que queden fora de discussió (orientacions sexuals, identitat de gènere, persones no binàries, transgènere) i si la resposta a aquesta mancança és que determinades qüestions no han sortit dels tallers, potser una altra rèplica podria ser que no han sortit perquè són qüestions que continuen sense anomenar-se i no se'ls dona l'espai oportú. Hi ha, per exemple, una única pregunta que toca el tema de les subjectivitats trans i, fins i tot, davant d'aquesta temàtica, les representacions que ofereix el llibre són profundament i rígidament binàries. No preveuen que hi hagi altres possibilitats a més del gènere masculí i femení, ni que hi hagi altres opcions a banda de la transició *HaD* o *DaM*. El tema de la sexualitat de les persones amb discapacitat, en canvi, es tracta amb moltes preguntes i sempre d'una manera molt correcta.

Torna, al llarg dels molts d'aquests llibres, el tema de la conformitat del cos als estàndards precisos de bellesa, primesa, joventut i capacitat. I, també, encara que no sempre se'n parla explícitament, la d'una pressió social més gran sobre les dones respecte als homes perquè el seu cos reflecteixi les normes i els cànons que la societat ha construït. La societat en què creixem no preveu ni legitima que les persones facin la seva designació de gènere de manera autònoma a partir de la percepció que tenen d'elles mateixes, però precisament aquest és un aspecte contextual, no universal (Ansara, Hegarty, 2014). Rebem i proporcionem (Fierli *et alii*, 2020b: 6), al llarg de la nostra vida, estímuls que ens eduquen a seguir unes normes que prescriuen allò que és o no és adequat fer, imaginar, desitjar, en funció de la nostra atribució com a home o dona. En els primers anys de vida som extremadament sensibles als estereotips que ens proporcionen indicacions rígides, que orienten les nostres eleccions en el joc, en l'expressió de les emocions, en la percepció que tenim de la nostra identitat, limitant notablement el nombre de possibilitats per experimentar i imaginar perspectives de vida, interessos, experiències (Martin, Ruble, 2010). Però, «gender is not a binary concept but instead represents a spectrum or constellation of variations» (Fabes, Martin, Hanish, 2019; Ansara, Hegarty, 2014). La cisheteronormativitat vigent ens porta a suposar com a fet natural que hi ha dos gèneres al món, el masculí i el femení, polaritzats en les seves diferències de característiques, rols i propensions, que, per tant, es complementen en la unió heterosexual, invisibilitzant i discriminant existències de totes les subjectivitats que no s'ajusten a aquest model dominant.

Un dels pocs títols que fa explícita la possibilitat d'existències no cisheteronormatives a través dels relats dels fets de les persones protagonistes és *Sexo es una palabra divertida*, de Cory Silverberg i Fiona Smyth, un còmic per als darrers cicles de primària, en el qual les relacions, les amistats, la sexualitat i l'afecte són narrades per un grup de persones, cadascuna amb particularitats diferents però cap ni una etiquetada segons categories binàries. Un llibre totalment innovador tant per la configuració que qüestiona el binarisme H/D des de la primera pàgina, com pel tipus de representació i text que ens parla de cossos diferents, de diferents orígens culturals i diferents capacitats. El llibre ofereix un recorregut de descoberta de cossos i sexualitats a través de les històries de quatre persones que, partint de les seves preferències i expressions de gènere, ens acompanyen en el coneixement del cos, les relacions i el llenguatge. Aborda totes les qüestions relacionades amb els cossos i les sexualitats, des de posar nom a cada part del cos valorar les diferències de cada persona, fins a parlar del consentiment, dels prejudicis i de la capacitat d'imaginar-se el futur.

És un llibre que parla de cossos i sexualitats partint de la complexitat i superant la idea conservadora i moralista de la segregació de les informacions, i això, segurament, pot dificultar la lectura a classe¹²² perquè renuncia a la seguretat de les respostes preempaquetades per començar amb les preguntes. Un mètode educatiu articulat que ensenya als més joves a construir un pensament crític i conscient, però que sens dubte és més difícil de gestionar. El descobriment de la sexualitat comença amb els cossos i amb el fet que cada cos és diferent no només en la forma sinó també en la seva identitat i expressió de gènere, en els hàbits i valors culturals que expressa, en les diferents capacitats. Conèixer el cos, saber anomenar totes les seves parts, tenir clar que cada cos és diferent de tots els altres i que sempre és vàlid, és una manera d'aprendre no només a estimar el teu cos sinó també a respectar tots els altres. Els biaixos i les expectatives de gènere relacionades amb el sexe assignat en néixer influeixen molt en el nostre comportament i capacitat d'imaginar el futur i, per tant, de triar de manera conscient i lliure.

Aquests llibres/manuals, doncs, respecte als que es podrien anomenar «atles del cos», no són exposicions genèriques del funcionament del cos, sinó que focalitzen l'atenció en l'educació sexual i afectiva, en el creixement i en la pubertat, en la sexualitat, en el consentiment i en les relacions, i tots, independentment de la seva qualitat, presenten dues cares. D'una banda, més atenció a les relacions i les emocions, més obertura a les identitats de gènere que superen el binarisme «clàssic» i més atenció a la interseccionalitat del tema que no concerneix exclusivament a persones blanques, hàbils i de classe mitjana. Aquestes noves obertures es noten sobretot en alguns aprofundiments en el text i en una part de les il·lustracions. D'altra banda, però, a més de la segregació per gèneres, hem vist com moltes de les il·lustracions i dels textos continuen proposant models profundament binaris i heteronormatius, persones que pertanyen només a una ètnia i mantenen relacions heterosexuales. Totes les excepcions són, precisament, excepcions: poques, rares, problemàtiques.

El 2016, quan aquesta recerca sobre els llibres sobre cossos i sexualitats va començar, era molt difícil trobar-ne sobre la menstruació. Ara és possible presentar un grup de llibres que podríem classificar com a llibres sobre fluids reproductius, és a dir, secrecions, com ara la menstruació i el semen. Avui hi ha tants títols sobre la menstruació que és necessari dedicar-hi una atenció

122 Afirmem això perquè volem reflectir aquí la nostra experiència com a formadores de professorat a Itàlia, on el llibre és molt apreciat per les persones adultes i petites, però hi ha molta dificultat de portar-lo i tractar-lo a les escoles per la por del professorat respecte de les famílies organitzades que pertanyen a determinats grups integristes catòlics, que «lluïten contra la teoria del *gender*».

especial. Es tracta de llibres molt diferents, els uns dels altres, amb el propòsit comú de trencar el tabú de la menstruació.

Time and social change mute the revolutionary message of some children's classics. After more than a hundred years, Jo March of *Little Women* no longer seems so radical a tomboy: her untidiness, literary ambition, enthusiasm for «romps», and mild boyish slang («Christopher Columbus!») appear tame. [...] In the second half of this century, as feminism launched its second wave, the limits of socially acceptable behaviour for girls were steadily pushed back, and one «subversive» book after another was at first condemned and then applauded. When it first appeared, in 1964, Louise Fitzhugh's *Harriet the Spy* was criticized because its heroine secretly observed and dispassionately recorded the foolish behaviour of adults. Its sequel, *The Long Secret* (1965), was censored because, for the first time in juvenile literature, it mentioned menstruation. Now both books are widely recommended.¹²³ (Lurie, 1990: 12)

Com explica Cristina Romero, autora d'*El llibre vermell de les nenes*, en una entrevista:¹²⁴ «Se'ns ensenya des de petites a amagar-nos de les nostres necessitats, dels nostres cossos. A no donar valor al que necessitem o sentim, a no donar valor als canvis i a la seva naturalesa poderosa.» En altres paraules, aprenem a amagar-nos: el nostre cos, la nostra menstruació, la nostra sexualitat.

S'apren molt amb aquests llibres i poden ser un mitjà molt important de mediació, sigui en família o a l'escola. Tal com passa amb els llibres sobre la reproducció, s'adrecen sobretot a les persones amb úter i deixen fora totes les altres persones que no tenen ni tindran mai la regla. Si això, d'una banda, és inevitable perquè es tracta de llibres temàtics que parlen només d'un tipus de persones, d'altra banda, però, el risc és que es reforci una visió de la menstruació com una cosa que s'ha d'amagar perquè fa vergonya i només se'n pot parlar amb qui la «pateix» com nosaltres.

Per això els llibres que dediquen una part de l'explicació al paper dels amics i companys que no tenen menstruació ens semblen més eficaços i més

123 «El temps i el canvi social silencien el missatge revolucionari d'alguns clàssics infantils. Després de més de cent anys, Jo March de *Donetes* ja no sembla una noia gallinarsot tan radical: el seu desordre, la seva ambició literària, el seu entusiasme pels "jocs salvatges" i el seu argot lleugerament masculí ("Cristòfor Colom!") semblen dòcils. [...] A la segona meitat d'aquest segle, a mesura que el feminisme llançava la seva segona onada, els límits del comportament socialment acceptable per a les noies es van anar empenyent constantment, i un llibre "subversiu" rere l'altre va ser primer condemnat i després reconegut. Quan va aparèixer per primera vegada, el 1964, *Harriet the Spy* de Louise Fitzhugh va ser criticada perquè la seva heroïna observava en secret i registrava desapassionadament el comportament absurd dels adults. La seva seqüela, *The Long Secret* (1965), va ser censurada perquè, per primera vegada a la literatura juvenil, esmentava la menstruació. Ara tots dos llibres són àmpliament recomanats.» [traducció de l'autora] (Lurie, 1990: 12).

124 L'entrevista està feta per Virginia Ceballos al seu bloc i es pot llegir aquí: <<https://www.trucosnaturales.com/libro-rojo-las-ninas-cristina-romero-francis-marin/>> [consultat el dia 8-01-2024] [traducció de l'autora].

oberts que els altres. Un d'aquests és, per exemple, *¡Hola menstruación!*, de Yumi Stynes i Melissa Kang i il·lustrat per Jenny Latham, un llibre molt clar que dona explicacions molt ben fetes tant pel que fa al llenguatge com al contingut. Per exemple, l'explicació que proporciona sobre les persones trans que tenen menstruació i les possibilitats que hi ha per solucionar el problema (perquè per a algunes persones pot representar un problema molt gran i violent) és excel·lent. El llibre destaca, a més, que tota la informació que s'adquireix serveix per enfortir el coneixement del nostre cos, el qual ha de ser motiu d'orgull i empoderament i intenta transformar tot el que és tabú (taques, dolor, vergonya) en un repte que s'ha de superar i del qual cal sentir-se orgullosos (encara que això vol dir proposar un model molt competitiu, amb el risc que es transformi en excloent). Hi ha, a més, molta atenció en les representacions que es proposen: la manera com es dibuixen els cossos, els tipus de pell, les diferents habilitats... Tot contribueix a una representació molt variada i plural de la realitat. El capítol adreçat als nois és la part més problemàtica de tot el llibre. Tot i que els dedica un capítol, i això és molt rar i pot ser molt important, destaca que són més immadurs i més lents que les noies: una generalització com aquesta apareix com a molt superficial en un llibre que parla de la importància de la informació i l'educació com a mitjà d'empoderament. Un tema que no hem trobat en cap altre llibre i que aquí està molt ben explicat és el de la pobresa menstrual,¹²⁵ és a dir, el fet no només de no tenir accés a productes per a la menstruació (tampons, compreses, copes...), sinó, sovint, ni tan sols tenir accés a entorns saludables i nets (per exemple amb aigua corrent) per a una correcta higiene personal o a cap tipus d'informació sobre la menstruació i, de manera més general, sobre el coneixement del propi cos. Hi ha milers de dones que viuen en aquesta pobresa sense que es faci res per canviar les coses.

El vermell mola, de Lucia Zamolo, va ser un dels primers a publicar-se. Dona una visió molt interessant del tema, perquè explica la menstruació no només des del punt de vista fisiològic i científic, sinó, sobretot, posant l'accent en els tabús que hi estan associats. L'ús de la ironia fa que sigui molt agradable de llegir. També aporta una sèrie d'informacions històriques molt significatives i sempre amb el suport de referències clares i precises. Tot i que el llibre vol desconstruir estereotips i tabús, i encara que ho fa de manera molt eficaç, el fet de centrar-se molt en el dolor i l'aspecte negatiu de la menstruació subratlla una visió vagament victimista i normativa. Sense que hi hagi la necessitat de transformar la narració en l'exaltació d'una funció fisiològica que afecta profundament el curs de la vida de les persones que tenen úter, el fet de relegar l'expressió d'aquesta funció al dolor, reflecteix, en part, el joc masclista de l'es-

125 Sobre la pobresa menstrual vegeu també Luía F. Vargas i Fundación por Causa (2021): «¿Comida o tampones? La elección de muchas mujeres cada mes». *Pikara Magazine*. 27/10/2021. [consultat 11-12-2024]

tigma i la marginació, perquè la sang menstrual i l'estat delicat del cos durant el període del cycle s'identifiquen com una mostra d'inferioritat i fragilitat. El llibre aborda els tabús i el sentiment de vergonya relacionats amb el tema: les dones han estat educades per amagar, redimensionar, ometre el discurs quan es tracta de la menstruació. Poder ser lliure de dir què és, o simplement declarar que la tens, en un context que no sigui només femení, crea vergonya i confusió, de vegades fins i tot es llegeix com una provocació. Amb un llenguatge irònic i divertit, Lucia Zamolo aborda el tema del silenci que hi regna. El llibre és un encreuament entre la història personal de l'autora i un manual de coneixement de la menstruació. Per tant, s'alternen il·lustracions que n'expliquen la història a través del pensament de filòsofs (homes) quasi sempre molt misògins, il·lustracions d'anècdotes i consells i il·lustracions més científiques que esmenten les parts del cos implicades en el cycle menstrual.

En aquesta mateixa direcció, és molt interessant el llibre *Regla núm. 1. Manual imprescindible per a dones novelles*, d'Idoia Iribertegui, perquè està construït com un diari i se centra en les emocions —oposades i molt diferents— de les dues amigues protagonistes. Entre una part i una altra del diari hi ha pàgines d'informació més aprofundida, amb imatges i explicacions científiques. Cada vegada que s'esmenta al diari alguna cosa que necessita un estudi més aprofundit, l'autora insereix dues pàgines d'explicació. En comparació amb altres llibres que no destaquen aquest aspecte tan important de la preadolescència i l'adolescència, *Regla núm. 1* relata tots els intercanvis entre les dues amigues i introdueix petits testimonis d'altres adolescents. De fet, la història se centra molt en la relació entre les dues noies: com s'expliquen les coses, com reaccionen de manera totalment diferent, a l'arribada de la menstruació, com es donen suport l'una a l'altra. Les famílies hi estan presents com a figures positives, però no hi ha una relació exclusiva entre adults i adolescents i també es deixa molt espai per a l'autoinformació (és a dir, cerques a Internet!) tot subratllant-ne els riscos si això acaba substituint qualsevol altra font. El llibre s'allunya de la tendència d'altres publicats en els darrers anys, perquè comença amb una decepció: la protagonista té la regla per primera vegada i no està contenta, de fet està trista, espantada i la troba molt incòmoda. La decisió de l'autora de centrar-se en un aspecte de no exaltació de la menstruació és interessant perquè s'arrisca a ser menys popular i, d'altra banda, reflecteix sens dubte el sentiment de moltes noies que es troben confuses davant de canvis tan radicals en els seus cossos. La part del llibre dedicada a la sexualitat és, en canvi, molt superficial i força confusa. És cert que les protagonistes són noies d'onze o dotze anys, tot i això comencen a interessar-se per les altres persones en sentit

emocional/sexual i inicialment només se'ls proposen models heteronormatius. També les explicacions sobre la diferència entre *sexe biològic*, *identitat de gènere*, *orientació sexual* no s'endinsen en el tema i quan s'esmenten persones intersexuals o queer, es fa només com a «excepcions estranyes». Crida l'atenció que sent un llibre escrit el 2021 no abordi temes molt habituals entre els adolescents, com, per exemple, la bisexualitat o el no binarisme.

Un dels més divertits, entre els llibres sobre menstruació, és *Así son nuestras reglas*, d'EsCarolota, una il·lustradora que recull en aquesta obra diferents converses que va tenir amb altres persones sobre la menstruació: «Hablar de la regla con otras personas, conocer otras vivencias y otros puntos de vista ayuda a abrir la mente y a crecer.» A més de ser interessant i divertit, perquè les il·lustracions de l'autora, en forma de vinyetes, són iròniques i mordaces, el llibre posa l'atenció en totes les fases del cicle vital: des de la primera regla fins a la menopausa, que no s'esmenta mai, sobretot en llibres adreçats a persones joves i adolescents (l'embaràs, en canvi, sembla que és un tema que afecta les adolescents des del primer dia de la seva primera menstruació!). A banda de parlar de la menopausa, el llibre ens explica quina pot ser l'experiència d'una persona trans (FtM) amb menstruació i el fet que es pot triar si bloquejar-la o continuar tenint la regla. Destaca, també, com sempre és més important trencar els tabús vinculats a la menstruació: el color, primer de tot, l'olor, les taques.

El llibre *La regla mola (si saps com funciona)*, d'Anna Salvia i Cristina Torró (Menstruïta), destaca un punt de vista molt interessant: la connexió del nostre cos amb el cicle vital, que veu els canvis i evolucions del cos mateix i les seves funcions com a part del moviment de la natura. Per exemple, explica que vivim en una societat lineal en la qual el caràcter cíclic de la dona encaixa amb dificultat perquè no està pensada per a persones cícliques, és a dir, per a persones que tenen la menstruació (dones i persones trans i intersexuals, com assenyalen les autores). Aquesta construcció de la societat depèn del fet que totes les normes i hàbits que se'ns imposen i proposen han estat construïts al llarg dels segles pels qui sempre han tingut un poder de control: és a dir, els homes. Això implica que els ritmes escolars, laborals i d'atenció no estan pensats per a persones cícliques, que no només no es tenen en compte, sinó que les seves necessitats són menyspreades i tractades sovint com a «capricis». De tota la construcció del llibre, la part més cridanera és sens dubte la de la maternitat. Primer de tot, es declara que totes les persones que tenen úter (i menstruació) tenen en algun moment de la seva vida un desig de maternitat. S'esmenta de manera molt superficial que també hi ha dones que decideixen no tenir fills i desvien la seva «capacitat creativa» cap a una altra cosa. Això defineix una posi-

ció essencialista que dona per fet que totes les dones volen ser mares, de formes diferents, però mares. En explicar el desig de maternitat, les autores dediquen un paràgraf al desig de maternitat durant l'adolescència. En destacar que es pot tenir un fort desig des de ben joves, el llibre crida l'atenció sobre l'enorme responsabilitat que comporta la maternitat envers la persona que ha de néixer. No se centra en la gran responsabilitat envers nosaltres mateixes, tenint en compte que l'adolescència és un període de grans canvis vitals però també d'eleccions que poden canviar molt sobtadament. L'avortament no s'esmenta ni tan sols com una opció remota.

Les mateixes autores han publicat també un llibre sobre el semen per als nois, *El semen mola* (però necessites saber com funciona), que, aparentment, segueix el mateix patró del llibre adreçat a les noies amb un enfocament que sembla basat en l'essencialisme del feminisme de la diferència i sembla que tracta els nois com un col·lectiu a qui hem d'informar perquè no podem prescindir d'això, però que ens interessa menys que les noies: no pot ser casual que la sinopsi del llibre que trobem al web de l'editorial comenci amb «ells també necessiten una educació sexual...». Una vegada, però, que comencem a llegir, veiem com emergeix una visió profundament androcèntrica: parlar d'ejaculació i semen no és el mateix que parlar de menstruació, encara que les visquem com un regal del cicle vital i una connexió profunda amb l'energia de la terra! En el llibre sobre el semen es parla molt de sexualitat, d'excitació, d'orgasme. Se subratlla com la paternitat esgota des del punt de vista físic, però sobretot s'ha de pensar bé perquè tenim una responsabilitat sobre la persona que neix i sobre nosaltres (element que no es destaca per a la maternitat). En el llibre per a nois es parla també d'avortament, com una elecció de la noia, però mai es parla d'avortament com un dret i com a autodeterminació. A més, la visió de la sexualitat continua sent extremadament heteronormativa.

Les noies, la sexualitat femenina i els cossos femenins continuen sent un tema fonamental en el marc d'una reivindicació feminista i transfeminista: la invisibilització de la sexualitat, la cancel·lació del cos femení, la violència, la bretxa de gènere en temes de drets, reconeixement i llibertat (també sexuals) són innegables. Ara bé, la segregació per gèneres pel que fa a la informació i educació en el cos i en la sexualitat no convenç perquè reforça prejudicis i estereotips i fa retrocedir l'empoderament i l'autodeterminació i la lluita per la desconstrucció dels estereotips de gènere.

Un punt a favor de llibres com *El semen mola* o *Espermarquia. Un conte sobre els canvis en la pubertat, les ejaculacions i el bon tracte*, de Júlia Sánchez Andreo i Anna Tó (totalment concentrat en el cos d'un nen que creix i en el «foc»

d'energia, desig i plaer que li creix a dintre), és el fet que en un panorama de llibres il·lustrats dedicats a la menstruació, hi hagi llibres per a la mateixa franja d'edat (a partir dels nou anys aproximadament) que proposen una visió de la sexualitat masculina respectuosa amb els dubtes i les preguntes, que no sigui només performativa i que educui en el consentiment i en el rebuig de la violència. Pot ser interessant destacar com els llibres que parlen de creixement per a noies i nois (i sense tenir en compte el tema de les subjectivitats no binàries) continuen enfocant-ho des de dos punts de vista diferents: a més dels textos, les representacions que veiem són molt estereotipades i reforcen creences i prejudicis. Les noies encara es representen davant d'un mirall i embogeixen per qualsevol noi; els nois continuen actius i semblen més centrats respecte al futur que les seves companyes. En els llibres per a les noies es parla d'embaràs i menstruació; en els llibres per als nois es parla d'ejaculació. No hi ha cap llibre (amb l'excepció d'alguns dedicats explícitament a la sexualitat i que s'adrecen a la franja d'edat més gran) que parli del plaer i de l'ejaculació femenina. També en aquest últim grup de llibres sobre la menstruació i el semen, és necessari subratllar que parlen des de dues visions diferents: oposades, complementàries (si es parla de fecundació) i, sempre, bàsicament patriarcal.

És aquí que esdevé molt important tractar els llibres que estan dedicats explícitament a la reproducció i la maternitat sobretot perquè, més enllà del fet que les persones tenen curiositat per saber d'on venen, a la majoria d'aquest llibres, la maternitat i l'heteronormativitat de les relacions s'imaginen com a destí únic i com a única solució acceptada per la societat.

Analitzant les moltes publicacions que es presenten com a «manuals» per respondre dubtes i curiositats sobre els cossos, es detecta que emergeixen dos elements fonamentals: la majoria de les representacions i narracions reforcen la visió essencialista de les diferències que dona suport a la segregació de gènere en els processos educatius i de desenvolupament; és molt clar com, també, donen per fet que en un moment de la vida hi haurà un embaràs i una maternitat (això passa moltes més vegades que quan parlem de paternitat), com si el desig de reproduir-se fos biològic i natural (per a les noies) i no tingués cap relació amb la cultura, la societat, el context en el qual hem crescut i vivim. Hi ha molts altres factors recurrents: l'amor romàntic (el pare i la mare s'estimen, i per això fan un bebè); l'heteronormativitat de les parelles que es reproduïxen (molt rarament es parla de fecundació *in vitro* o d'adopció), i una visió sovint molt centrada en un punt de vista canònicament masculí quan s'explica el moment en el qual l'òvul i l'espermatozou es troben —el primer és plàcid i acollidor, mentre que l'espermatozou és actiu i emprenedor (Martin, 1991 citada a

Rinaldi, 2016). Elements recurrents que no fan més que eternitzar estereotips i gàbies normatives, que, d'una manera o altra, trobem en diferents llibres, encara que alguns són molt oberts i estan molt ben fets.

Trets, doncs, que es repeteixen i que, de fet, sovint reforcen un sistema patriarcal i masclista en què les dones tenen una única opció, que és la reproducció i el manteniment de l'espècie humana, allò que Friedan (1963) anomenava la «mística de la maternitat». Amb l'anàlisi d'aquestes representacions, sorgeixen unes quantes consideracions sobre el fet que, sovint, la majoria d'aquestes narratives donen per fet una visió binària i heteronormativa de la realitat que, d'una banda, manté les persones en marcs normatius molt rígids i, de l'altra, exclou qualsevol tipus de subjectivitat que no es reconegui en aquesta visió. Aquesta idea de la «mare feliç» i totalment dedicada al creixement dels fills neix ja fa moltes dècades. Si durant els anys de la Segona Guerra Mundial s'activa una màquina de propaganda impressionant per tal que les dones ocupin les places de treball dels homes que estan combatent (Garzón, 2018; Galmés i Cabré, 2019), immediatament després, la mateixa màquina, aquesta vegada encara més estructurada, s'activa perquè les dones, blanques i de classe mitjana, assumeixin aquesta «mística» i tornin a les llars, per cuidar els fills i els marits sense aspiracions laborals o educatives. Aquesta operació, que de formes diferents es pot reconèixer en bona part del món occidental, ha contribuït de manera molt eficaç a la construcció de la idea de repronormativitat: se'n comença a parlar el 2001, amb Katherine Franke, que encunya aquest terme per definir la idea segons la qual se suposa i s'assumeix que totes dones, sobretot si són heterosexuales, volen ser mares.

Il fatto poi che l'aggettivo «naturale» sia spesso utilizzato come sinonimo di «tradizionale» è un ulteriore dispositivo funzionale a costruire il discorso della normalità della famiglia eterosessuale monogamica in contrapposizione a tutte le altre possibili forme di affettività e di famiglia. Le retoriche contestualmente utilizzate si fondano, infatti, su valori nazionali misogini, omofobi e eterosessisti, in base ai quali gli uomini eterosessuali e eteronormativi rappresenterebbero la norma dominante.¹²⁶ (Abbatecola i Stagi, 2015: XV)

No costa gaire admetre (i demostrar) que els llibres il·lustrats, fins i tot els més avançats, no són immunes a aquesta construcció de la realitat. Les imatges dels llibres contribueixen a construir models i referències d'un imaginari que in-

126 «El fet que l'adjectiu "natural" s'utilitzi sovint com a sinònim de "tradicional" és un altre recurs que serveix per construir el discurs de la normalitat de la família heterosexual monògama, en contrast amb totes les altres formes possibles d'afectivitat i família. Les retòriques utilitzades en aquest context es basen, de fet, en valors nacionals misògins, homòfobs i heterosexistes, segons els quals els homes heterosexuals i heteronormatius representen la norma dominant.» [traducció de l'autora] (Abbatecola i Stagi, 2015: XV).

fluència els nostres comportaments, les nostres idees i la nostra manera de viure. Per tant, queda clar que si proposem imatges que tendeixen a homologar els gustos i el pensament, tancades i no plurals, contribuïm gairebé automàticament a la construcció d'imaginari reduïts, estèrils, que no ens permeten obrir la ment (Chabrol Gagne, 2011; Fierli *et alii*, 2021b; Oltra-Albiach, Pardo, 2019; Allan, 2012; Coats, 2018; Zanzabro, 2017). L'anàlisi dels llibres sobre la reproducció pot començar amb dos títols històrics que s'han tornat a publicar recentment, el divertit *¡Mamá puso un huevo!*, de Babette Cole, i *D'on venim?*, de Peter Mayle i Arthur Robins. Babette Cole és una il·lustradora que juga amb la ironia i les bromes per abordar (i alleugerir) molts temes considerats delicats. En aquest llibre ens explica com un nen i una nena es veuen obligats a explicar als seus pares, amb fulls i colors, com es fan les criatures. El que emergeix és una imatge molt divertida tant de la relació pares-fills com de la presentació de la sexualitat, que apareix com a extremadament agradable, variada i jocosa. Un llibre que presenta, com passa en la majoria dels casos, una parella heterosexual, blanca, sana i de classe mitjana, que juga de manera respectuosa i divertida amb la idea de la sexualitat dels pares com un tabú del qual no es pot parlar i que, ans al contrari, per als dos infants és totalment òbvia. Més perplexitats, en canvi, emergeixen en el llibre *D'on venim?* El llibre va ser publicat per primera vegada el 1975 i la pregunta que sorgeix fullejant-lo és si calia reeditar-lo el 2014 (en espanyol el 2011). Les il·lustracions són iròniques i humorístiques, però semblen més adaptades a unes vinyetes que no a un àlbum il·lustrat, sobretot perquè s'acompanyen d'un to que reflecteix narracions masclistes i patriarcals i un punt de vista exclusivament masculí: els espermatozous són ràpids i actius, l'òvul és passiu i acollidor; el desig de l'home és potent i incontrolable, el desig de la dona no existeix. El fet d'emascarar amb ironia estereotips i prejudicis profundament masclistes fa que la lectura sigui molt molesta, perquè minimitza la gravetat de les afirmacions i el fet que el paper de la dona en la reproducció quedi completament en un segon pla. El llibre és rígidament heteronormatiu i binari, però, sobretot, exalta només i exclusivament el paper i el punt de vista masculí dins la narració. Quan es descriu la relació sexual entre un home i una dona (sempre identificats com «els pares»), el text diu: «i, per tant, l'home sent la necessitat d'estar el més a prop possible de la dona perquè l'estima molt». El plaer, en conseqüència, només es descriu com a masculí i dirigit per l'home. El capítol sobre la concepció no contradiu l'enfocament bàsic de tot el llibre. Quatre pàgines, nogensmenys, es dediquen a l'espermatozou per explicar l'encontre amb l'òvul i com es concep un nadó: perquè l'esperma és romàntic i és actiu i va cap a l'òvul, que no pot resistir el seu encant.

Al contrari, el llibre *Nou mesos: encunys i il·lustracions per descobrir l'origen de la vida*, d'Hélène Druvert, es concentra en la qualitat de les il·lustracions i ens presenta informacions tècniques sense cap comentari. Aquest llibre segueix la publicació d'*Anatomia* i, com el primer títol, és un llibre preciós amb un treball d'encunys (el tall del paper) que el converteix en un llibre que es fulleja amb atenció i que ens agrada per la cura dels detalls i d'aspectes particulars. És un llibre que no desconstrueix cap estereotip, es queda en una visió binària de la realitat, excloent-ne de fet totes les subjectivitats que no s'identifiquen amb el gènere masculí o femení. Podria agrupar-se amb els «atles del cos», però la qualitat de les il·lustracions i de l'enquadració són tals que es queda amb tot dret en aquesta selecció. A més, el llibre ens parla de mares que decideixen tenir fills sense parella, de fecundació assistida, de persones que decideixen no tenir fills.

La majoria d'aquests llibres proposen una visió heteronormativa, amb parelles blanques i gairebé sempre de classe mitjana, amb molt pocs casos de representacions de persones amb diversitat funcional o ètnies diferents. Comencem, però, a veure-hi uns quants canvis, encara que molt limitats i no sempre explícits. *40 Semanas. Crónica de un embarazo*, de Glòria Vives Xiol, per exemple, és un llibre publicat ja fa més de deu anys que proposa una lectura diferent de l'embaràs: la lectura de la parella, no només de la mare, amb una construcció com a còmic de la història que no explica només la part divertida de les quaranta setmanes que passen de la concepció al naixement d'un bebè. Parla de les transformacions del cos, de les emocions compartides o no, de la relació amb les altres persones, del dolor d'un avortament involuntari, de la hilaritat de la primera ecografia («no entenem absolutament res de l'eco, però ens encanta») fins a l'emoció del naixement. Un altre llibre que juga amb una visió irònica de la reproducció és *Jo sí que sé de veritat com es fan les criatures!*, de Monsieur Mouch i Maria Paz. Un llibre sense tabús, on el sexe es presenta com una cosa divertida que serveix per donar plaer i satisfacció. Les explicacions són molt clares i la informació és científicament correcta, es parla també d'anticoncepció, i el nadó que es forma a la panxa de la mare no té marcador de gènere. Tot i ser un llibre que pretén explícitament evitar tabús, presenta (i transmet) una sèrie d'estereotips que el fan menys creïble i menys convincent. El primer és el fet que els dos protagonistes, tot i no tenir més de deu anys, estan promesos i, en la narració, es barreja el sexe amb l'amor com si haguessin d'anar sempre junts. El format de còmic fa que el llibre sigui divertit, clar i fàcil de llegir i adequat per a la franja de públic a la qual s'adreça, és a dir, infants a partir de vuit anys, però mai no acaba de trencar gàbies normatives,

per exemple la representació de les noies com si esperessin la realització d'un somni romàntic: nervioses, amb aire oníric, entremaliades, encara que de bona fe. Tot i que amb les paraules s'intenti negar-ho, el somni de l'amor romàntic subsisteix, és un fet i durarà per sempre. Sembla que la il·lustradora no hagi tingut en compte el fet que el públic al qual està adreçat el llibre és molt jove i que els dos protagonistes són un nen i una nena, no són adolescents, i que una sèrie d'expressions, maneres de moure's i reaccionar es mostren artificials i poc creïbles.

Un llibre que presenta totes les característiques per considerar-se una obra sense estereotips i amb una narració oberta i pensada per trencar cànons i gèbies normatives és *Com es fa un bebè?*, d'Anna Fiske. Les il·lustracions que expliquen l'acte sexual són molt explícites i divertides i es presta molta atenció a les diferències entre les persones (edat, ètnia, aparença física). Hi ha molta ironia i diversitat en les representacions dels cossos: cossos diferents i de tota mena, edat i forma, perquè cada cos és únic i digne de ser representat. La reproducció, encara que sigui un llibre temàtic, s'explica com una de les possibilitats que una persona té en el moment de tenir relacions sexuals. L'única perplexitat que ens causa és la pàgina en la qual la parella decideix que tindrà un fill: la conversa s'emmarca en una idea d'amor romàntic que limita molt les possibilitats. Aquesta és la conversa: «*Ell*: Vull passar la vida amb tu. Vols que fem un fill? / *Ella*: Sí! T'adones que aleshores serem una família?» Una sola imatge els basta per definir un tipus «normal» de família basat en l'amor romàntic, indiscutible i determinant. Presentar com a única manera de ser una família, el fet de tenir fills significa, per descomptat, deslegitimar moltes famílies sense fills i, novament, proposar la reproducció com l'únic destí que pot unir un home i una dona. Si no es parla de reproducció, a més, continua sent molt difícil trobar històries que presentin cossos nus i diferents per edat, ètnia o aspecte (Fierli, 2021 i 2023).

L'últim títol d'aquest grup de llibres, *Cómo se hace una criatura*, de Cory Silverberg i Fiona Smyth, supera totalment la visió binària i heteronormativa que hem trobat fins ara. El llibre ens parla sobre la concepció i el naixement, sense que les persones representades es caracteritzin mai per gènere. La conveniència de representar-les com a éssers indefinits és per a les autores la solució per superar el binarisme de gènere.

Les autores evidencien com el fet de parlar de reproducció hauria de comportar una reflexió sobre identitat de gènere i sexe assignat al naixement i se centren en la pressió que la societat exerceix sobre la construcció d'una identitat de gènere ben definida des del naixement

o fins i tot abans. Les persones representades en aquest llibre mai no es caracteritzen per marcadors de gènere i les explicacions s'articulen sobre la base de l'existència de «cossos que tenen òvuls i cossos que no en tenen», «cossos que tenen esperma i cossos que no en tenen», sense associar amb això les categoritzacions de les identitats de gènere.¹²⁷ (Fierli, 2021: 187)

Gairebé no hi ha llibres que parlin de reproducció i que tinguin com a protagonistes persones *gender fluid*, intersex o trans, per això aquest llibre —de les mateixes autores de *Sexo es una palabra divertida*— és sense dubte un bon resultat de la lluita per visibilitzar les persones trans i no binàries. Vivim en una societat en què l'heteronormativitat i la idea de ser nen o nena es donen per fetes, no es pensa en una pluralitat de gèneres i identitats, sinó que a les persones que surten d'aquesta norma se les tracta de «problemàtiques», les que no es conformen a les regles, les que estan fora de la normalitat i que, doncs, cal aïllar i marginar.

Aquest grup de llibres es presenta com a molt variat i heterogeni. Hi ha, però, uns quants elements recurrents que es poden identificar amb facilitat. Primer de tot, la visió binària i heteronormativa que proposen gairebé totes les històries analitzades. Es perpetuen diferents biaixos de gènere, a partir del fet que l'oferta per a nenes és més àmplia que per a nens, amb motius comercials i socials, fins al fet que es dona més espai a la sexualitat masculina i a qüestions relacionades amb el penis i la masturbació, mentre que per a les noies els llibres se centren gairebé exclusivament en la menstruació.

La visió positiva de la sexualitat és molt limitada, l'homosexualitat és tractada de manera marginal i sovint des d'un punt de vista profundament heteronormatiu, mentre que les representacions exigeixen una total conformitat amb estàndards de bellesa, pes, joventut i capacitat (i amb una pressió més gran sobre les dones).

La literatura infantil pot ser una eina molt potent per transmetre la idea que conèixer i acceptar la diversitat corporal, de gènere i les maneres diferents de viure les sexualitats, és la clau per estimar-se i respectar els altres. Aquests biaixos recurrents han de ser el punt de partida per renovar les formes de representació i l'educació: totes dues han de superar el binarisme, la segregació dels gèneres i la visió patriarcal dominants.

127 Traducció de l'autora.

Relacions i sexualitat

Aquesta secció és, potser, la més afectada per aquesta ambigüitat que caracteritza els llibres d'aquesta selecció. És a dir, d'una banda, trobem llibres que representen relacions i sexualitats, de manera lliure i desconstruint estereotips (cossos nus, llenguatge inclusiu, indicació dels noms de totes les parts del cos inclosos els genitals, molts tipus de relacions, diferents llibres per cada franja d'edat); de l'altra (i hem de dir que malauradament aquests són la majoria), trobem llibres que empenyen cap a una forta homologació del gust, amb consideracions rígidament binàries i heteronormatives, que alimenten i reforcen tabús com ara la vergonya, el torbament, l'estigma. Continuem, a més, enfrontant-nos al mateix problema: el fet que sovint es tracta de llibres pensats per «educar» i transmetre unes informacions precises o per sensibilitzar la gent sobre un tema concret i urgent, fa que siguin tan enfocats a transmetre correctament el missatge que es perdi de vista la qualitat editorial i estètica dels llibres que ja no són un producte cultural i creatiu (Naidoo, 2012; Santambrogio, Fierli, 2021; Hamelin, 2012; Miller, 2022).

Parlar de relacions pot obrir pas a un nombre infinit de llibres; per això, en aquesta categoria, els paràmetres de representacions no heteronormatives o no binàries han esdevingut imprescindibles. No es tracta, doncs, d'un conjunt de llibres que abasti tota la producció editorial sobre les relacions que trenquen les normes de l'heteronormativitat, sinó d'alguns exemples de qualitat que aglutinen una sèrie d'elements que es poden considerar fonamentals en aquesta anàlisi. El que potser és el més interessant són les relacions homosexuals explicades a persones petites (i que tinguin com a protagonistes les mateixes persones petites i no pas les persones adultes), les pressions socials que les persones reben pel seu comportament, la manera d'expressar la pròpia identitat de gènere, i el consentiment entès com una pràctica que cada vegada és més urgent treballar a l'escola i a la família, sobretot perquè les persones petites puguin créixer construint una nova cultura d'escolta i respecte com a prevenció de la violència masclista (Fierli *et alii*, 2020b). El llibre seleccionat per parlar de consentiment és *¡Hola, consentimiento!*, de Yumi Stynes i Melissa Kang, il·lustrat per Jenny Latham, un grup d'autores del llibre *¡Hola, menstruación!* El llibre és molt complex i ben articulat i tracta tots els punts amb molta claredat i obertura. Aprofundeix en molts factors relacionats amb el consentiment, des de les relacions familiars, fins a les amistats, passant per les relacions romàntiques, i sobretot, subratlla com el fet de parlar de consentiment no està lligat exclusivament a la sexualitat. Les il·lustracions estan pensades per acompanyar el text i són molt plurals i inclusives, representen persones de tota

mena, moltes ètnies, molts tipus de pell, cultures diverses i capacitats diferents. Un dels primers temes que s'hi tracta és com aprendre a dir sí o no en funció de què ens fa sentir millor. El consentiment és una pràctica de la qual cal anar aprenent les regles i els trucs a poc a poc. Tot això, aprendre a ser empàtics, a observar, escoltar i preguntar, ho fem quan som petits, a l'escola i a la família, i començant per les coses petites. Un dels punts fonamentals del treball sobre el consentiment és el control del propi cos i sobre el propi cos. El poder de decisió que tenim sobre nosaltres es fa més gran a mesura que ens fem grans, però des de petits hem d'aprendre a entendre què ens agrada i què no, què sentim i com poder-ho expressar per evitar situacions que ens facin sentir incòmodes. En el moment en què comencem a tenir relacions sexuals i romàntiques, el consentiment es converteix en un punt nodal.

La consciència que es pot canviar d'opinió o la decisió d'aturar-se en qualsevol moment estan vinculades també a la pressió social que rebem o que ens autoimposem. Molta de la literatura feminista i transfeminista ha tractat la pressió social i el judici com a factors fonamentals en la lluita en la cultura patriarcal. Pressions que empenyen perquè no expressem les nostres orientacions sexuals o la nostra fluïdesa de gènere, però també empenyen perquè ens conformem amb les normes canòniques que ens demanen que ens identifiquem amb el sexe (i gènere) que ens han assignat en néixer, que respectem la idea d'una vida en parella (heterosexual) i que ens reproduïm. Molt poca cosa, efectivament! Les pressions poden ser també molt menys explícites, i més difícils d'identificar, erradicar i contrastar, i tenir a veure amb la nostra respectabilitat, amb la nostra popularitat dins d'un grup d'iguals, amb el reconeixement que rebem de les persones adultes. Ho hem vist amb *La història de Júlia que tenia ombra de nen*, la mare de la qual no la reconeix si no es pentina, es vesteix i es comporta d'acord amb les normes que requereixen a una nena que no ha de qüestionar el seu rol en el món. Ho veiem en tots els llibres (i en la vida de cada dia) que narren la marginació de les persones que no accepten viure segons unes normes que no les representen i dins de les quals no troben una resposta a la seva identitat.

Dos llibres que també ens parlen de pressions i normes socials són *Bonitas* i *La filosofia koala*. El primer llibre, de l'autora americana Stacy McAnulty i il·lustrat per Joanne Lew-Vriethoff, trenca barreres mostrant les noies lliures de ser com són: rebolcar-se pel fang, fer experiments científics i llegir llibres sota una llanterna amb les amigues. Al web de l'autora hi trobem unes quantes dades¹²⁸ sobre el benestar i l'acceptació del propi cos per part de les noies

128 Aquestes són les dades sobre la percepció del propi cos per part de les noies americanes publicades (2016) al web de Stacy McAnulty <<http://www.stacymcanulty.com/beautiful>> [consultat el 20-01-2025]: 72% of girls feel tremendous pressure to be beautiful (*Dove Self-Esteem Project*)

americanes i una sola frase que pot ser utilitzada com a resum suggestiu sobre les pressions socials: «Maybe it's Time to Redefine Beauty» (*Potser ha arribat el moment de redefinir la bellesa*). De fet, s'ha demostrat com la pressió més forta arriba a les nenes i noies, més que no pas als nois. O, millor dit, noies i nois reben molta pressió social, com qualsevol. La diferència està en el fet que la pressió que reben els nois gairebé sempre és «positiva» (encara que pugui ser massa performativa o agressiva) i els deixa en un àmbit dominant; mentre que la pressió que s'exerceix cap a les noies sovint és «negativa», a través del seu aspecte, de la seva bellesa, del seu comportament sexual i, en les relacions, es posa en qüestió la seva fiabilitat, la seva intel·ligència i la seva competència professional. El cos (Sontag, 1972; Berger, 1972) de les dones (i els seus comportaments) sembla que està construït perquè es pugui mirar i admirar (quan respecta els cànons). Probablement, les dades que publica McAnulty donarien un resultat molt diferent entre els nois de la mateixa edat, i això no seria una casualitat. En una recerca sobre les representacions femenines en jocs i videojocs (2009), Judith Blakemore escriu:

Is there evidence that concerns about weight or eating disorders are related to images of thin women in the media or of toys like Barbie dolls? Although it is important to recognize that many factors influence these conditions, and again to emphasize that most of this is correlational and not experimental research, there is evidence of a relationship between images of women on television and in fashion magazines and eating disorders and body dissatisfaction, even in elementary-aged girls [...] it is certainly reasonable to conclude that these images of very thin girls and women do affect some girls' feelings about their bodies.¹²⁹ (Blakemore *et alii*, 2009: 358-359)

Les pressions que patim o que percebem per part de les altres persones s'expliquen molt bé en el llibre *La filosofia koala*, de Béatrice Rodriguez. En cada episodi, a través de converses molt divertides, breus i senzilles, s'aborden temàtiques molt profundes i importants: les relacions, la pressió social, l'empatia. No es parla directament de cossos (a més els protagonistes són animals) ni

Only 11% of girls globally are comfortable describing themselves as 'beautiful' (DSEP)
 55%-59% of girls between the ages of six and eight think they need to be thinner (Common Sense Media Research)
 53% of thirteen-year-old American girls are «unhappy with their bodies» (National Institute on Media and the Family)
 78% of seventeen-year-old American girls are «unhappy with their bodies» (NIMF).

129 «Hi ha proves que les preocupacions sobre el pes o els trastorns alimentaris estiguin relacionades amb imatges de ones primes als mitjans de comunicació o amb joguines com les nines Barbie? Tot i que és important reconèixer que molts factors influeixen en aquestes afeccions, i tornar a emfatitzar que la major part d'això és investigació correlacional i no experimental, hi ha proves de la relació entre les imatges de dones a la televisió i a les revistes de moda i els trastorns alimentaris i la insatisfacció corporal, fins i tot en nenes d'educació primària [...] sens dubte és raonable concloure que aquestes imatges de nenes i dones molt primes afecten els sentiments d'algunes nenes sobre els seus cossos.» [traducció de l'autora] (Blakemore *et alii*, 2009: 358-359).

de sexualitats, però els temes que s'aborden són importants perquè es refereixen a la construcció de la identitat, les pressions socials, l'autodeterminació i l'autocensura, les relacions. El llibre és, aparentment, molt senzill i això fa que sigui difícil d'apreciar en tota la seva força a primer cop d'ull. Només després de diverses lectures n'emergeixen totes les possibilitats operatives i educatives. És molt interessant com es tracta el tema de l'expressió de gènere en l'episodi del vestit: Koala troba un vestit rosa i se'l posa perquè li agrada molt. Pájaro dona suport a aquesta elecció perquè creu que Koala s'hi troba molt bé. És feliç, balla i gira amb el seu vestit nou. És inusual que un coala porti un vestit rosa, però realment sembla que estigui fet per a ell. Un raonament sobre com la nostra expressió de gènere i la decisió d'expressar-nos pel que sentim ens pot provocar la sensació de vergonya perquè no sempre es correspon amb el que els altres esperen de nosaltres o amb el que creiem que hem de fer. A Koala li agrada molt el vestit que ha trobat i decideix, però, no posar-se'l mai més perquè li fa vergonya si el veuen i li fan comentaris. La conversa entre Pájaro (que afirma que cap amic faria bromes sobre vestit) i Koala es transforma en una reflexió sobre l'amistat, la manera com triem expressar la nostra identitat, l'acceptació de les altres persones i l'autocensura que apliquem en els nostres comportaments. El llibre acaba amb una declaració d'optimisme! De vegades n'hi ha prou amb creure-s'ho. Koala amb el seu vestit rosa aconsegueix arribar on sempre havia somiat amb l'ajuda dels seus amics i la seva determinació.

D'aquesta secció de llibres destaca també *Pintores*, de Seung-Yeoun Moon i dibuixat per Suzy Lee. Un llibre sobre la relació entre mare i fills que s'expressa a través dels cossos nus. El llibre parla de les relacions, de la llibertat en l'expressió del joc i de la intimitat total entre els dos infants i la seva mare. La total confiança amb què el joc pren forma i es desenvolupa implicant el cos en l'acció i en la relació es reflecteix totalment en la reacció de la figura adulta que prepara el bany i deixa que la pintin també a ella, abans d'entrar a la banyera.

Un altre tema és el de les relacions homosexuals, rarament representades en els llibres il·lustrats, sobretot si es tracta de relacions entre persones petites i si no són llibres sobre famílies homoparentals. A més, s'ha de diferenciar entre les publicacions per a una franja d'edat que va fins als 10-12 anys i les publicacions per a *young adults*, és a dir, preadolescents i adolescents, i que sovint són novel·les o còmics. En els llibres il·lustrats, les relacions romàntiques entre persones petites hi són molt poc representades.

Si es parla d'homosexualitat, doncs, es fa per presentar famílies homoparentals, amb dos pares o dues mares, i el focus d'atenció no és la relació de la

parella sinó el tipus de família que forma. En aquests casos, és molt fàcil trobar la presència de diferents estereotips de rol. En primer lloc, una forta tendència a heterosexualitzar les parelles de les quals emergeixen tasques i rols diferenciats que remunten als dos pols masculí i femení, com volent «normalitzar» les famílies homoparentals. Pederzoli (2021) destaca com en la literatura YA (*young adults*) els personatges de gènere variant o transgènere troben espai, encara que tot sovint representats de manera estereotipada.

Nonostante tutto, ancora oggi «discussions of gender and sexuality, whether in popular media, handbooks for parents, or children's literature, continue to frequently reinforce problematic binaries of nature versus nurture and essentialism versus constructionism, fixated on the question of which internal or external factors “make” someone gay or transgender» (Friddle 2018: 126). Tuttavia, questi romanzi con protagonisti LGBTQ+, che siano lesbiche, gay, bisessuali, *gender variant* o transgender, svolgono un ruolo fondamentale nell'offrire sostegno ed esempi narrativi a ragazze e ragazzi che stanno elaborando le loro identità di genere e hanno bisogno di personaggi e modelli in cui identificarsi o quantomeno con cui confrontarsi (*ibidem*; cfr. anche Wickens 2011).¹³⁰ (Pederzoli, 2021: 36)

A la mateixa col·lecció d'assajos, Beatrice Spallaccia (2021: 82) subratlla com, sigui en la literatura YA, sigui en els àlbums il·lustrats, les relacions homosexuals representades són gairebé sempre entre nois i molt rarament es tracta de relacions lèsbiques. A les novel·les de YA publicades fins a principis de la dècada de 1990, hi ha una sobreexposició de l'homosexualitat masculina respecte a l'homosexualitat femenina i una absència substancial de representacions més àmplies amb una perspectiva interseccional (Jenkins, 1993). D'una banda, de fet, hi ha una tendència a representar gairebé exclusivament lesbianes i gais blancs i de classe mitjana; d'altra banda, els pocs personatges no blancs són tots afroamericans, la qual cosa limita la resta de grups ètnics a una invisibilitat encara substancial (Epstein, 2013).

A partire dall'inizio del nuovo millennio, si assiste a un'impennata nella pubblicazione di opere letterarie LGBTQ+ per bambine e bambini. Se da un lato questi testi diventano meno didascalici e più

130 «Malgrat tot, fins i tot avui, “els debats sobre gènere i sexualitat, ja sigui en els mitjans de comunicació populars, manuals per a pares o literatura infantil, continuen reforçant freqüentment els binaris problemàtics de naturalesa versus criança i essencialisme versus constructivisme, fixats en la qüestió de quins factors interns o externs “fan” algú gai o transgènere” (Friddle 2018: 126). Tanmateix, aquestes novel·les amb protagonistes LGBTQ+, ja siguin lesbianes, gais, bisexuals, de gènere variable o transgènere, tenen un paper fonamental a l'hora d'oferir suport i exemples narratius a noies i nois que estan desenvolupant les seves identitats de gènere i necessiten personatges i models a seguir amb els quals puguin identificar-se o, si més no, comparar-se (*ibid.*; vegeu també Wickens 2011).» [traducció de l'autora] (Pederzoli, 2021: 36).

ricercati dal punto di vista estetico-letterario, fatica ancora ad affermare una rappresentazione inclusiva delle diversità, soprattutto in termini di identità di genere non binarie. Infatti, si nota ancora oggi uno spiccato protagonismo dei temi delle nuove famiglie e dell'omogenitorialità, prevalentemente attraverso la rappresentazione di nuclei familiari bianchi e borghesi.¹³¹ (Spallaccia, 2021: 83-85)

S'analitzen aquí tres llibres: *Mi primer amor*, *Els dies feliços* i *La princesa Li*. Aquest últim, escrit per Luis Amavisca i publicat per Nube Ocho el 2016, podria ser un conte de folklore popular si no fos per la relació entre la princesa i la seva xicota, la Beatrice (que no és princesa i prové d'un país estranger). La princesa Li no es vol casar amb cap noi del país, està enamorada i es nega rotundament a obeir la voluntat del pare, fins que el bruixot del castell transforma la seva estimada en un ocell amb el consentiment del rei. No obstant això, Beatrice salva el rei de l'enverinament que li prepara el bruixot. Aleshores el rei entén la força del seu amor i les dues noies poden casar-se i viure felices. Les il·lustracions del llibre, d'Elena Rendeiro, són precioses i dibuixen molt bé la idea de la passió que uneix les dues noies. La història també és bonica i ben estructurada. Aquest és, però, l'únic llibre que explica una relació lèsbica a un públic bastant jove i recorre, per abordar aquest tema, a una història fantàstica de bruixots i princeses, com si no hi hagués una altra possibilitat. Si es pogués inserir aquesta història en un conjunt ampli i tancat de títols que presenten relacions lesbianes, l'operació seria interessant perquè ens portaria també a reflexionar sobre els contes clàssics i populars. Però enmig d'un panorama tan pobre d'històries i tan ple de prejudicis i estereotips, ens demanem per què l'amor entre dues noies continua sent un tabú. El punt que tenen en comú els tres contes seleccionats és, sempre, l'acceptació problemàtica per part del món adult. Si la història de la princesa Li acaba amb un final feliç (com cal als contes de fades), *Mi primer amor* i *Els dies feliços* acaben amb una separació. *Els dies feliços*, de Bernat Cormand, explica la història de dos nens que són inseparables fins al dia en què un dels dos se'n va. La seva relació ens deixa una sensació de malenconia i tristesa però, també, un gust nostàlgic per un amor infantil, fet de jocs i de missatges, d'un arbre secret i d'un últim dibuix, deixat abans de marxar. Una història sense conflictes que s'acaba com els amors infantils. Amb *Mi primer amor*, de Brane Mozetič, publicat per Bellaterra (2016), en canvi, el tema de l'homosexualitat i la censura dels adults entra directament a l'escola

131 «Des del canvi de mil·lenni, hi ha hagut un augment en la publicació d'obres literàries LGBTQ+ per a noies i nois. Si, d'una banda, aquests textos s'han tornat menys didàctics i més refinats des d'una perspectiva estètica i literària, una representació inclusiva de la diversitat, especialment pel que fa a les identitats de gènere no binàries, encara lluita per establir-se. De fet, els temes de les noves famílies i l'homoparentalitat continuen sent prominents, predominantment a través de la representació de famílies blanques de classe mitjana.» [traducció de l'autora] (Spallaccia, 2021: 83-85).

(Fierli *et alii*, 2020b: 13). El conte explica la història de dos nens que es fan amics, s'enamoren i passen tot el temps junts:

Quan tenia 6 anys, vaig tenir un gran amic al parvulari. Estàvem sempre junts, al pati, al menjador, i quan anàvem d'excursió formàvem parella. Però això a les mestres no els va agradar¹³²... (Mozetič)

El llibre és molt feble des del punt de vista de la construcció de la història (hi ha incongruències i una mena de manipulació de la persona que llegeix), però subratlla la importància del reconeixement per part de les persones adultes i de com l'escola hauria de ser un lloc de benestar i seguretat i, de vegades, no ho és; ans al contrari, es transforma en un lloc de censura i judici.

Infatti, con la sua aura di autorevolezza e «oggettività» apparente, la scuola è il luogo in cui l'ordine di genere si trasmette e si radicalizza, sia nel gruppo dei pari che nella relazione con le persone adulte di riferimento (Abbatecola, Stagi 2017) come evidenziano Gamberi, Maio e Selmi (2010: 18) nel volume *Educare al genere*: «La scuola stessa, quale principale agenzia formativa, si propone in apparenza come luogo di effettiva parità tra i generi...». Mentre bambine e bambini crescono e costruiscono la propria identità di genere, cercando modelli di riferimento e accettazione da parte del gruppo, la scuola si trova, invece, troppo spesso a ricoprire il ruolo di luogo della tradizione, del perpetuarsi di stereotipi così radicati e naturalizzati che non vengono scardinati nemmeno dall'evidenza dell'esperienza quotidiana.¹³³ (Fierli *et alii*, 2020b: 13)

Analitzant els llibres sobre sexualitats, mantenir el repte de respondre de manera coherent als paràmetres ja definits com a imprescindibles (desconstrucció del binarisme i de la matriu heterosexual, representació de tota mena de cossos, ètnies i capacitats) ha estat, alhora, més difícil i essencial. El risc, en cas contrari, hauria estat perdre de vista el tema central d'aquest treball, és a dir, la selecció i anàlisi de les imatges de llibres que poden tenir un poder transformador en la construcció de l'imaginari de persones petites i adolescents respecte a temes com els cossos, els gèneres i les sexualitats.

132 Traducció de l'autora.

133 «En efecte, amb la seva aura d'autoritat i aparent "objectivitat", l'escola és el lloc on es transmet i es radicalitza l'ordre de gènere, tant dins del grup d'iguals com en les relacions amb les persones adultes de referència (Abbatecola, Stagi 2017), tal com destaquen Gamberi, Maio i Selmi (2010: 18) al volum *Educare al genere*: "L'escola mateixa, com a principal agència educativa, es presenta aparentment com un lloc d'igualtat efectiva entre gèneres...". Mentre les nenes i els nens creixen i construeixen la seva pròpia identitat de gènere, buscant models a seguir i acceptació per part del grup, l'escola, en canvi, massa sovint es troba fent el paper d'un lloc de tradició, de perpetuació d'estereotips tan arrelats i naturalitzats que ni tan sols són desmantellats per l'evidència de l'experiència quotidiana.» [traducció de l'autora] (Fierli *et alii*, 2020b: 13).

Tal com passa amb les representacions de personatges i relacions homo-sexuals, quan parlem de sexualitats, és necessària la mateixa separació entre els llibres il·lustrats pensat per a una franja d'edat 0-10 i la literatura YA, perquè el registre de la narració i el tipus d'imatges poden canviar molt i resultar inadequades per a franges d'edat diferents. Per exemple, hi ha llibres que poden ser banals o massa didàctics per a una franja de persones adolescents; n'hi ha d'altres que poden ser massa explícits per a persones més petites i generar frustració cap a coses que no s'entenen. No es tracta de censurar imatges o narracions, sinó de buscar per a cada persona un llenguatge que estigui a la seva altura i que li pugui donar els codis per desxifrar les emocions, les sensacions i els desitjos.

Sexbook. Una historia ilustrada de la sexualidad, de Nacho M. Segarra, María Bastarós i Cristina Daura (2021), és una mena de catàleg d'esdeveniments històrics sobre el sexe que dona una visió general de la història de la sexualitat. Amb il·lustracions colpidores i de colors psicodèlics, el llibre ens acompanya des de l'edat antiga fins a la dècada del 2010 destacant esdeveniments, noves teories, estudis i hàbits comuns. Hi podem veure un *fil rouge*, que esdevé una referència per explicar per què, encara avui, els llibres que tracten la sexualitat destinats a les persones petites i adolescents són profundament binaris i heteronormatius.

Pel que fa a la franja de les persones més petites, trobem molt pocs llibres, que s'assemblen molt entre si i que no destaquen ni pels continguts ni per la gran qualitat de les imatges. De fet, les il·lustracions són molt ordinàries i banalitzen el tema que expliquen, amb l'elecció de formes arrodonides, molt infantilitzades i amb una pàtina antiga, com si al món de la il·lustració no hi hagués passat res de nou en les últimes dècades. El 2013 es va tornar a editar el llibre *Què m'està passant? Les respostes a algunes de les preguntes més incòmodes del món*, de Peter Mayle i Arthur Robins.¹³⁴ El llibre parteix d'una concepció profundament essencialista i binària, tot i que tracta temes com els canvis corporals, la sexualitat o la masturbació, que no s'acostumaven a tractar en llibres adreçats a adolescents als anys setanta. Ja des de la coberta el missatge és clar: nens i nenes són diferents pel seu cos i comportament i no tenen possibilitat de ser amics fins que s'activen les hormones que els fan conèixer sexualment: el resultat és el matrimoni. El capítol sobre els canvis del cos durant l'adolescència, que, sempre, es veuen com a problemàtics, els justifica perquè el cos pugui aparellar-se i reproduir-se. A la pàgina 12, per exemple, es llegeix: «L'instint reproductor és comú a tots els éssers vius, des de les puces fins a les flors i els

¹³⁴ Dels mateixos autors ja hem analitzat en l'apartat dedicat als cossos que creixen el llibre *Don venim?*, que presenta les mateixes crítiques: una impostació masclista, binària, essencialista i profundament heteronormativa.

elefants.» No dona cap altra oportunitat. Subratlla com els canvis d'una noia mai no són els mateixos que els d'un noi i, quan descriu els canvis físics dels nois, deixa entreveure un possible «interès per les noies»; més endavant, a la pàgina 30, a la pregunta «per què creix el pit?», subratlla que el pit serveix per alletar, però també per sentir-se boniques perquè els agrada als homes. Fins i tot la menstruació només té un ús, preparar el cos per tenir fills: «Al cap i a la fi, si no la tinguessis, no podries tenir fills» (pàgina 37). És interessant, també, la justificació que dona de la masturbació: «La nostra és una cultura avançada. I en aquesta mena de civilitzacions, les persones s'aparellen més tard perquè així tenen més temps per educar-se. [...] Físicament, ja podries tenir fills; tanmateix, mentalment i socialment encara no estàs preparat o preparada per tenir-los. De manera que la naturalesa et proporciona la seva solució: la masturbació.»

Una posició similar, que tendeix a destacar les diferències biològiques sense provar de cap manera de superar i desconstruir estereotips de gènere i prejudicis, també es troba en altres títols proposats a infants i preadolescents. La sensació que emergeix, llegint i fullejant aquests llibres, és que qualsevol canvi és banalitzat i molt generalitzat per transmetre una idea homogeneïtzadora del creixement i del descobriment del cos. La sexualitat està exclusivament vinculada al coit i a les representacions ens ensenyen, en la majoria dels casos, nois retratats com a sexualment actius i noies víctimes dels canvis d'humor i només interessades pel seu aspecte. Tant les orientacions sexuals com els abusos hi són tractats de manera superficial i es dona per fet que no afecten el lector o lectora del llibre.

¿*Qué es esto?: La sexualidad explicada para niños*, de Cecilia Blanco i Daniel Löwy, és un dels llibres «manuals» sobre la sexualitat per a infants. Publicat el 2017, és molt clar en les explicacions i utilitza un llenguatge correcte des del punt de vista científic al mateix temps que aborda el tema de la sexualitat —que sovint fa vergonya— amb molt de respecte i claredat. De fet, és important conèixer el nostre cos des de petits, saber com canviarà i com vam néixer, però també entendre per què tenim determinades reaccions davant determinades situacions i com gestionar-les. Per a cada capítol hi ha una petita secció anomenada «¡Qué tontería!», que pretén desmentir creences i tabús, encara que no s'arriba mai, en realitat, a una desconstrucció dels estereotips, ja que només s'aborden alguns aspectes de les creences relacionades amb la sexualitat sense aprofundir-hi prou. Les il·lustracions són extremadament estereotipades, homogeneïtzadores i censoradores, tant per l'elecció dels colors com per les expressions i situacions que representen; en canvi, es pot notar molta cura del

llenguatge. Per descriure els òrgans genitals interns, per exemple, van decidir representar el nen i la nena vestits, destacant el que hi ha dins del cos. Però, mentre que el nen porta samarreta i pantalons curts i una pilota sota el braç, símbol clar d'una persona activa disposada a jugar, la noia porta una mena de pijama amb cors i un osset de peluix, complements que ens fan pensar en una persona tranquil·la, amant de la llar i decididament passiva. Amb l'explicació del que passa a la pubertat, l'actitud cap a una representació estereotipada no canvia: la noia és a la seva habitació, amb un barret morat ridícul, mirant-se els pits al mirall i, aparentment, només presta atenció a com veu el seu cos, mentre que el noi juga a bàsquet amb una altra persona, somriu divertit i satisfet i no sembla gens preocupat pel seu aspecte. La maternitat es presenta com una conseqüència natural de l'enamorament i el sexe, malgrat que en un moment donat es parla de fer l'amor sense planificar l'embaràs i, per tant, s'aborda el tema de l'anticoncepció. Podríem considerar força evident, atès que es tracta d'un llibre adreçat a una franja d'edat molt jove, que la maternitat és una possible resposta a la seva curiositat pels seus orígens. La qüestió és que, fins i tot en aquest cas, les representacions estan plenes de tabús i estereotips. Per exemple, en la imatge en què la futura mare somia i imagina el seu futur nadó, en canvi, el pare està preocupat pel futur, com si els somnis i les preocupacions no fossin compartits. El llibre mai no qüestiona el binarisme, no aborda els temes de la fecundació assistida o l'avortament i, pel que fa a l'heteronormativitat, es limita a dedicar un capítol breu a les parelles homosexuals.

Amb *Aigua marina: Un conte per acompanyar la sexualitat a la primera infància*, de Júlia Sánchez i il·lustrat per Glòria Font, encara que la reproducció (la pregunta «d'on venim?») continua sent el tema central a l'hora d'explicar la sexualitat a les criatures, ens trobem amb un títol creat precisament per donar un punt de vista diferent en l'aproximació a la sexualitat per part de les persones adultes, professorat o família. Un punt de vista que posa al centre les sensacions, les emocions, el coneixement del cos i la comparació amb els altres cossos no tant en una òptica essencialista, sinó amb el propòsit de valorar i reconèixer les diferències com a riquesa i coneixement. Per molt que, des del punt de vista del llenguatge icònic, la qualitat no sigui sempre alta i no hi hagi cap atenció al tipus de cossos i de pell que es proposen (tampoc a cap factor interseccional com ara l'ètnia o la classe social), aquest llibre trenca una «tradició» educativa de llibres temàtics sobre la sexualitat, enfocats exclusivament en la reproducció i que reforcen estereotips i prejudicis. És molt fàcil destacar com, en l'àmbit dels llibres il·lustrats, assistim a un qüestionament de les normes molt més silencioses i molt menys eficaç.

Pel que fa als llibres adreçats a adolescents i persones adultes, en canvi, en els últims anys es proposen títols bastant interessants, encara que les històries més trencadores i apassionants es troben entre les novel·les gràfiques, que no formen part de la selecció feta per a aquesta anàlisi. De fet, és sobretot als còmics on podem llegir històries sobre personatges nous, noves identitats, noves sexualitats, llibres que donen una visió del sexe i de la sexualitat molt oberta i explícita. I aborden molts temes, com ara les relacions casuals, la masturbació o les orientacions sexuals, reivindiquen la importància del plaer femení, perquè encara avui la tendència és, sovint, d'ignorar-lo o cancel·lar-lo també per part de les dones mateixes, que no sempre pensen que és important. Un llibre interessant i molt explícit sobre aquest tema és *Clímax Club: una cartografia del plaer*, de Jüne Plā, que neix del bloc de l'autora, il·lustradora francesa, que ha decidit recollir una sèrie d'imatges i instruccions perquè la seva parella (sigui la que sigui) li pugui donar plaer. A la contracoberta del llibre les paraules de l'autora expliquen la seva intenció:

En aquest llibre hi trobaràs una mica de tot el que s'ha de saber sobre sexe sense haver de posar la marca a la casella «penetració». Suposo que ja saps què vull dir, no? No cal que te'n faci un dibuix, em sembla... Però sí que n'he fet molts altres, de dibuixos, i molt més interessants. He treballat molt perquè puguis explorar la teva sexualitat i la de la teva parella: de dalt a baix, per davant i per darrere. I encara que consideris que ja ets a nivell «pro», m'agradaria pensar que et descobriré nous mètodes per donar plaer a les persones que et facin companyia... al llit. Me n'he fet un tip, de cardar, per trobar les millors tècniques per fer el ditet, perfeccionar la llepada, saccar-la millor i, en fi, totes aquestes coses... La idea és anar al teu ritme i que vagis variant tots aquests dolços plaers en solitari, en companyia o en multitud, sigui quin sigui el gènere que et defineixi, l'orientació sexual o el color de la pell. (Plā, 2022)

Amb el seu llibre *El plaer*, en part autobiogràfic, Maria Hesse allibera els cossos de les dones i explica com el plaer es pot descobrir i satisfer en parella o amb la masturbació, a la qual dedica una part important de la narració i la presenta com una pràctica lliure i conscient. L'autora es concentra en la seva experiència i només proposa parelles heterosexuales sense donar cap tipus d'espai o de veu a altres formes de sexualitat. La impossibilitat d'arribar a l'orgasme i la recerca del seu plaer personal és el nucli central de tota la narració. No obstant això, el llibre barreja reflexions i records de l'autora sobre la seva pròpia recerca del plaer i fets i personatges històrics a través dels quals explica la història del plaer en la nostra cultura, començant per Eva. El tema de la prohibició, els ta-

bús i la censura es repeteixen diverses vegades al llarg de la narració i es barregen amb cites literàries, històries de vida de dones famoses (escriptores, pensadores, artistes) que parlaven de la sexualitat i del plaer de maneres diferents. És interessant com el descobriment del propi cos i el plaer arriba a l'autora no tant a través de la sexualitat (o, millor dit, de la pràctica sexual), sinó de la sororitat amb amigues que l'encaminen cap al descobriment del plaer, encara que sempre (i exclusivament) dins de les relacions heterosexuals.

Every body. Una mirada abierta y sincera hacia el sexo desde todos los ángulos, de Julia Rothman i Shaina Feinberg, és un llibre que recull testimonis i narracions de diferents persones que expliquen les seves experiències sexuals, les seves reflexions i desitjos, parlant de poliamor, pornografia, avortament, relacions, solitud, masturbació, gaudi i plaer. Una de les dues autores, Julia Rothman, firma el prefaci, en què explica com va néixer el projecte i diu: «Le di muchas vueltas al asunto. Es cierto que no era una experta, pero quería hacer este libro porque no existía.» L'autora ens explica també que el punt de partida de la seva recerca sobre les sexualitats i la idea de recollir-ne testimonis directes fou *Our bodies, Ourselves*, publicat l'any 1970 als Estats Units i difós a Europa (disponible en 29 llengües) en pocs anys i que va esdevenir una referència per a moltes generacions de dones sobre sexualitat, coneixement del propi cos i empoderament. Un llibre sobre la salut i la sexualitat de les dones escrit per dotze dones de la Boston Women's Health Book Collective després del seminari organitzat l'any 1969 per Nancy Miriam Hawley a l'Emmanuel College de Boston. Un text totalment revolucionari perquè, no només animava les dones a celebrar la seva sexualitat, sinó que les convidava a compartir dubtes, reflexions, experiències. Escriuen les autores al prefaci:

Imparare a conoscere il nostro corpo cambiò radicalmente la nostra vita e noi stesse. [...] una volta appreso ciò che gli esperti avevano da dirci, scoprimmo che avevamo ancora molto da imparare l'una dall'altra. [...] Ci rendemmo conto che quello che ci avevano detto sulle mestruazioni e anche quello che non ci avevano detto, e persino il tono di voce che avevano usato, che tutto questo, insomma, aveva influito sulla nostra consapevolezza di essere donne. [...] Scoprimmo che non avremmo mai imparato nulla se ci fossimo sentite come semplici «recipienti» che dovevano accogliere un certo numero di nozioni e ci accorgemmo che le nostre reazioni e la partecipazione attiva di ciascuna di noi a quanto andavamo imparando —così come il discutere insieme— si rivelavano strumenti validi e utili per accoglie-

re criticamente ciò che gli esperti ci dicevano.¹³⁵ (Boston Women's Health Book Collective, 1974: 12 [edició en italià])

Aquests últims títols són, doncs, llibres que ens donen idees i pautes per viure les nostres relacions de manera emancipada i conscient, per tenir un sexe més divertit i aconseguir més plaer, per apropar-se al sexe amb total obertura i acollir qualsevol possibilitat. Propostes divertides, innovadores i lliures en les quals és decisivament rellevant que les autores siguin dones, les sexualitats de les quals tradicionalment són cancel·lades i invisibles, que reivindicuen un posicionament fort i lliure, sense censura sobre les pràctiques i les orientacions sexuals i que desconstrueixen el mite de l'amor romàntic.

Concloent, s'ha de destacar que aquesta, però, només és una cara que emergeix des de l'anàlisi dels llibres d'aquesta secció. Com s'ha vist, no tots els títols responen a l'idea de llibertat i autodeterminació dels últims que s'han analitzat. Molts es queden ancorats en una visió binària i sovint, malauradament, heteronormativa. Falta, encara, una mirada plural cap a les identitats de gènere, una perspectiva queer i trencadora de veritat, altrament tota la producció editorial no mourà ni un mil·límetre el pilar de la cultura i del poder hegemònic patriarcal. Ens sentirem lliures de tenir sexe amb la mateixa parella o amb moltes persones diferents, de provar emocions noves i noves pràctiques, però no haurem trencat el vincle més gran que tenim amb la cultura patriarcal: la visió binària dels gèneres i de tota la realitat que ens envolta i una subtil, sempre present, seguretat heteronormativa.

Destaquem tres punts que ens semblen reflexions importants que emergeixen d'aquesta selecció: la majoria dels llibres perpetuen, en les seves històries i en les seves imatges, rols binaris i heteronormatius, alimentant tabús i estigmes. Aquests mateixos llibres sovint prioritzen el missatge educatiu sobre la qualitat estètica o editorial.

La pressió social influeix en la manera com s'expressen la sexualitat i el gènere, i aquesta pressió sol ser més negativa cap a les noies i dones, vinculada a l'aspecte i als seus comportaments. Una pressió que esdevé —i la literatura feminista i transfeminista ho ha destacat molt bé— un potent eix de control social.

135 «Aprendre sobre els nostres cossos va canviar radicalment les nostres vides i a nosaltres mateixes. [...] un cop vam aprendre el que els experts ens havien de dir, vam descobrir que encara havíem d'aprendre moltes coses les unes de les altres. [...] Ens vam adonar que el que ens havien dit sobre la menstruació, així com el que no ens havien dit, i fins i tot el to de veu que havien utilitzat, havia afectat la nostra consciència de ser dones. [...] Vam descobrir que mai hauríem après res si ens haguéssim sentit com a simples "recipients" que havien d'acomodar una certa quantitat d'informació, i ens vam adonar que les nostres reaccions i la participació activa de cadascuna de nosaltres en el que estàvem aprenent —així com les nostres discussions juntes— eren eines vàlides i útils per considerar criticament el que els experts ens deien. [traducció de l'autora] (Boston Women's Health Book Collective, 1974: 12 [edició italiana]).

L'escola sovint perpetua rols de gènere profundament estereotipats: en lloc de ser un espai segur, reproduceix estereotips i normes de gènere que limiten l'acceptació personal, no afavoreixen l'acceptació del propi cos i creen rebuig i censura.

CONCLUSIONS

Treure conclusions sempre és una operació subjectiva i parcial, que deixa fora molts detalls i matisos i aparentment fa que la lectura sigui més rígida i limitada. Tot i això, és important destacar uns altres elements que han estat recurrents al llarg d'aquest treball. Els primers de tots són que els àlbums il·lustrats són dispositius culturals que poden servir com a eines de transmissió de valors i models de referència, però també de prejudicis i estereotips; que la lectura binària i heteronormativa de la realitat porta a una visió necessàriament tancada i limitada del que ens envolta; que l'educació pel que fa al gènere, a les diferències i a la sexualitat dona eines per llegir el món de manera variada i plural i crear un entorn de benestar i serenitat, en què el consentiment i el respecte han de formar la base de les relacions i dels intercanvis socials; que els llibres il·lustrats poden aportar respostes o mitjans per construir respostes a situacions, dubtes, sentiments que no sempre són fàcils d'afrontar i entendre.

Una vegada superat el primer desconcert, que sempre provoca una elecció tan articulada i limitada de títols, en l'anàlisi de les representacions crida l'atenció —i deixa una forta sensació d'incomodat— el fet de constatar que la majoria dels llibres analitzats no surten de la visió binària, sexista, hegemònica i jeràrquica típica del *male gaze*. Fins i tot quan es tracta de llibres que aborden temes que normalment es consideren incòmodes o tabú, i trenquen, per tant, un estereotip encara que sigui només per l'elecció del tema, no acaben mai de sortir definitivament de les gàbies normatives i dels prejudicis masclistes i patriarcals. Hi ha molt poques excepcions, que, malauradament, només confirmen la regla de la visió de la realitat com a binària, heteronormativa, conservadora, en què les relacions (entre persones cisgènere, heterosexuales, blanques, hàbils) tenen com a objectiu exclusivament la reproducció per al manteniment de l'espècie. Un objectiu prosaic que s'amaga darrere de narracions redundants i retòriques sobre l'amor romàntic.

Hi ha unes quantes temàtiques al centre del discurs feminista i del debat filosòfic i sociològic que solen tornar cada vegada que la societat, o una part de la societat, les posa en discussió. Les sexualitats i el sexe, l'avortament, el divorci, l'alliberament de tabús i prejudicis que afecten sobretot algunes categories de persones, són els elements recurrents que influeixen de manera

potent en la transformació de la societat. Els estereotips, les creences religioses i el poder hegemònic conservador i masclista es revelen, tanmateix, molt forts i ben arrelats, així que es produeix un fenomen interessant: el debat cultural i la «cultura» jove són avançats i progressistes, mentre que els hàbits, les normes i les eleccions de la majoria de les persones (també de les mateixes persones joves) es confirmen com a conformistes i vinculades a costums i dinàmiques socials molt conservadores.

Mentrestant, la societat (fundada en un sistema hegemònic i patriarcal) utilitza aquest mecanisme de l'arrelament dels estereotips per exercir un control rígid i constant sobre el pensament de les persones, els seus cossos, les seves sexualitats, l'expressió de les seves identitats de gènere i les seves relacions. Un control que s'activa a través d'estratègies diferents: les pressions socials que determinen la pertinença o la marginació respecte al grup; l'homologació del gust i de la proposta estètica; l'ús d'un llenguatge que continua discriminant i exclouent les persones, però amb una aparença d'equitat; l'homogeneïtzació de la proposta educativa cap a una direcció de baixa qualitat de la formació, escassa atenció al benestar de les persones que integren l'escola i la manca de recursos didàctics (Andruetto, 2006; Zanfabro, 2015; Bernardi, 2014; Zizioli, 2017).

És important subratllar com el component interseccional ha esdevingut imprescindible. Les percepcions de l'experiència d'una mateixa persona i de les possibilitats pròpies canvien molt respecte a la classe, el nivell d'estudis i econòmic, si es forma part d'un col·lectiu racialitzat o marginat (Crenshaw, 1989; Lorde, 1979; hooks, 1994, 2004, 2020), així com canvia la percepció de l'experiència de les altres persones si la mirem des de un punt de vista interseccional. Punts de vista i percepcions (a més del paral·lelisme entre l'estatu quo, vinculat al conservadorisme i alimentat pel poder hegemònic, i la lluita per trencar gàbies normatives i estereotips) que recauen també en les representacions que es proposen a les franges d'edat més petites: als llibres il·lustrats, les joguines, els videojocs, les pel·lícules, sèries i dibuixos animats (Bernini, 2017; Blakemore, 2009). No és possible, doncs, fer una anàlisi de les representacions sense incloure, entre els elements que es valoren i segons els paràmetres utilitzats, més d'un eix de discriminació i sense dirigir la mirada cap a focus diferents.

Amb aquesta motxilla de paràmetres, eixos de discriminació, evidència de dinàmiques de poder i hegemonia, les impressions generals que emergeixen d'aquesta anàlisi són molt definides.

Els llibres il·lustrats continuen sent eines potents de pressió sexista, social i de classe i, al mateix temps, hi ha llibres que obren horitzons nous; que

trenquen gàbies i prejudicis; que estan pensats de manera que qualsevol persona hi pugui retrobar la seva història o en pugui descobrir una de nova. Hi ha llibres que ens parlen amb paraules completament innovadores, però amb il·lustracions que no es poden incloure en un marc de qualitat, o, en canvi, llibres que proposen imatges mai vistes abans, però en productes editorials de baixa qualitat (Piccinini, 2012; Naidoo, 2012). Hi ha, també, llibres nous, ben fets, que ens donen una visió del món oberta, lliure, inclusiva, positiva; que no només trenquen estereotips i prejudicis de gènere, sinó que busquen, i troben, maneres noves d'il·lustrar, de narrar, de presentar cossos i relacions. Llibres que no presenten ni un punt feble, que es llegeixen amb molta satisfacció i que podem portar a les aules com a eines de mediació per explorar temes que sovint se solen ometre i deixar de banda.

La trobada de dos llenguatges, l'icònic i el verbal, que té lloc en els àlbums il·lustrats, suggereix una lectura complexa i, de vegades, més articulada respecte a la prosa sense imatges. Una complexitat que va de bracet amb la immediatesa de l'impacte visual i amb la facilitat de destacar detalls que funciona moltíssim amb persones que encara no dominen les paraules escrites, i proposa, a les que ja les dominen, un repte addicional per a una lectura en nivells diferents (Fierli, Marini, 2021).

Narracions i representacions que ens recorden com l'autodescobriment i l'autoafirmació són processos de construcció relacional i que gran part de la responsabilitat recau en l'elecció dels estímuls, les respostes, les propostes que oferim i les postures que assumim com a figures educatives. Precisament per això, perquè cal tenir les eines per desxifrar (i desmuntar) normes i jerarquies, esdevé sempre més clar (Fierli, 2021: 178) que cal parlar de sexualitat des de la primera infància¹³⁶ perquè la sexualitat és, sobretot, la recerca del plaer i de satisfacció del desig en un entorn de benestar i respecte. És aprendre a distingir el que sentim i a donar-hi un nom, a identificar el que ens agrada o no i a fer-ho explícit, en un camí que garanteixi i busqui condicions d'arrelament de la cultura del consens. Es tracta de capacitats que s'adquireixen a poc a poc i es poden transformar en una prevenció sòlida per a situacions de violència de gènere actuada o patida, perquè posen al centre la idea de consentiment, dels límits, trencant esquemes cisheteropatriarcal, la jerarquitització dins de les relacions, la consideració de «degradades» o inferiors respecte a les persones que tenen orientacions sexuals diverses de les heteronormatives.

136 Vegeu sobre aquests temes: Bian *et alii* (2017); Descarries-Bélanger *et alii* (2010); Fierli *et alii* (2021); Fierli *et alii* (2019 i 2020c); Musi (2015); Richard (2019), i Zosuls (2014).

L'educació té un paper fonamental en aquest mecanisme de desconstrucció de tabús i estereotips i d'adquisició d'eines de lectura de la realitat que poden conduir a un alt nivell de consciència i autodeterminació.

Ensenyar el sexe biològic de manera binària, afirma Richard (2019), porta directament a la idea que l'heterosexualitat és l'única sexualitat natural. Efectivament, si només hi ha dos tipus d'òrgans genitals, i cadascun és essencial per reunir els gàmetes que fan possible la reproducció de l'espècie humana, no suggereix això que s'han de complementar de manera natural? Si tenim en compte que aquests dos sexes són complementaris en la seva anatomia i funció, és fàcil concebre l'homosexualitat, el lesbianisme, fins i tot la bisexualitat, com a atraccions i comportaments anormals. Aquesta aproximació a la sexualitat humana és limitant, perquè pressuposa que tota persona que vulgui experimentar una relació sexual ho fa, fins i tot sense ser-ne conscient, amb l'únic propòsit de maximitzar les seves possibilitats reproductives. Això elimina completament la noció de plaer sexual, la recerca del qual és, tanmateix, central. I no només això. Pel que fa a l'orientació sexual, el model binari permet concebre l'homosexualitat només en termes d'inversió de gènere. Com que només admet la presència de dos sexes i dos gèneres corresponents, explica l'atracció d'un home per un altre home només per la part femenina que hi ha en ell (i viceversa per a les dones lesbianes). D'aquesta manera, les persones homosexuals s'identifiquen socialment només a través d'aquesta característica, és a dir, la seva derogació a les normes de gènere, i des d'aquest prisma que són representades, jutjades i s'explica el seu comportament.

C'est pénaliser et stigmatiser certains corps comme «inadéquats» par rapport aux deux modèles qui prévalent. En effet, si on ne reconnaît l'existence que de deux sexes exclusifs, comment se représenter les personnes intersexes, trans, agenres et non binaires autrement que comme des «erreurs de la nature qu'il convient de cacher ou de corriger dans les meilleurs délais ?»¹³⁷ (Richard, 2019 : 63)

Més enllà d'aquestes primeres conclusions, que veuen en la matriu heterosexual i en la categorització binària de la realitat (i de les persones i les seves identitats) el nucli de la formació de tabús i prejudicis, i l'obstacle més gran per a la desconstrucció dels estereotips, hi ha uns factors que es repeteixen en les representacions i que tenen el poder de donar punts de vista interseccionals i trencadors o de reforçar creences, prejudicis i inquietuds. Els cossos nus són

137 «Així és penalitzar i estigmatitzar certs cossos com a "inadequats" en relació amb els dos models predominants. De fet, si només reconeixem l'existència de dos sexes exclusius, com es poden representar les persones intersexuals, trans, àgeneres i no binàries si no és com a "errors de la naturalesa que s'haurien d'amagar o corregir com més aviat millor"?» [traducció de l'autora] (Richard, 2019: 63).

un dels temes centrals: la tendència continua sent la de no representar-los recurrent a diversos tipus d'expedients, sense anomenar-ne totes les parts; de fet, censurant (casualment!) precisament les que afecten els genitals. Els cossos nus són cossos completament descontextualitzats de la realitat, quasi sempre de persones petites i amb molt pocs detalls. Si hi ha imatges detallades (i això ho veiem especialment entre els llibres de la categoria «manuals»), són imatges de parts individuals del cos, no de cossos sencers. De vegades, a més, les persones estan representades d'esquena, per no haver de dibuixar pits, penis o vulves. En canvi, al costat d'aquest moralisme ranci i jutjant, assistim a un impressionant fenomen de sexualització dels cossos, sobretot femenins (i joves), en altres mitjans de comunicació (videojocs, joguines, vídeo i sèries de TV, publicitat, per exemple) i també en els llibres il·lustrats sense, però, que això permeti de representar cossos nus en els àlbums il·lustrats on es parla de cossos i sexualitats (Spaccatini *et alii*, 2018).

El cos nu fa vergonya? Ens fa sentir incòmodes? Pot ofendre les ànimes sensibles? No hem trobat resposta a aquesta pregunta.

Per exemple, en la categoria de «sexualitat» trobem una distinció molt definida entre els llibres per a les persones petites (sobretot per a la franja 0-6 que s'allarga fins als 7-8 anys) i per a adolescents i persones adultes. En ambdós casos, trobem propostes molt trencadores (cossos nus, llenguatge inclusiu) i propostes desesperadament conservadores, discriminadores, fins i tot violentes en la representació d'una «normalitat» essencialista i profundament sexista en què els tabús com ara la vergonya, el torbament o l'estigma se'ns mostren més potents i arrelats.

Es poden destacar, això és cert, uns quants llibres que proposen una visió dels cossos diferent i innovadora, en què es troben totes les subjectivitats, tota mena de pells, colors i ètnies, qualsevol habilitat. Es tracta, però, d'un nombre reduït i amb una distribució limitada. En les representacions dels cossos és on es verifica més el fenomen del llenguatge que exclou. Hi ha, de fet, molts exemples de llibres que anomenen de manera científica totes les parts del cos excepte els genitals, que, a més, sovint no estan ni representats. Aquest mecanisme activa el que es coneix com a «cancel·lació del cos» i passa sobretot amb els cossos femenins: hi ha parts —la vulva, en primer lloc— que no s'esmenten i això no els permet existir en la nostra ment, és a dir que no en tenim una imatge emmagatzemada al cervell, la qual cosa, al seu torn, vol dir que no les podem representar (Bourdieu, 1991; Catalàn Morera, 2018; Torrón, Torrón-Menstruita, 2020).

Encara avui es posa molta atenció a la contraposició de masculí i femení com a categories oposades i complementàries, reforçant una visió biologista i essencialista dels gèneres i de les seves expressions i percepcions. L'amor romàntic i la maternitat com a destí únic són gairebé els únics filtres per representar la reproducció, amb pares i mares que s'estimen dins de relacions cisgènere i heterosexuales (i de classe mitjana). La retòrica de la maternitat és molt potent, influeix en el nostre pensament des de la infància, en els nostres comportaments i hàbits sexuals, en les nostres relacions. La pressió que arriba des de la societat és molt forta, sovint violenta i s'adreça sobretot a les dones. En els llibres que parlen de reproducció hi ha tres elements que sempre hi són presents: l'heteronormativitat de les parelles (és molt rar que es parli de fecundació *in vitro*, d'adopció o de gestació per substitució); el mite de l'amor romàntic (es reproduïxen parelles —els pares— que ja tenen una relació estable i segura), i el *male gaze* que domina l'explicació del mecanisme de la fecundació, en què l'espermatozou és el protagonista, actiu i emprenedor, respecte a l'òvul que espera el seu destí, passiu i acollidor. La crítica, que no és mai prou feroç a la retòrica de la maternitat i a la repronormativitat, no cancel·la el fet que cada persona té una curiositat cap al seu «origen» i considerem bàsic explicar a les persones petites com han nascut, com neixen els nous bebès de la família i, també, donar una visió positiva de la maternitat.

S'ha vist àmpliament com les persones trans o que pertanyen a altres col·lectius més fràgils (per motius socials, de classe, econòmics, capacitistes, racistes) es fan invisibles excepte en els casos en què es presenten com a «problemàtiques»; en altres casos, es representen de manera molt estereotipada (per exemple, confonent l'expressió de gènere amb la identitat, les disfresses amb l'orientació sexual). La censura de cossos, identitats i sexualitats existeix i és ben activa, però avui es du a terme amb tons veladament avergonyits, implícits, disfressats d'ironia o que minimitzen els fets, donant per fet obvietats i patrons que normalitzen comportaments i judicis que no són pas ni «normals» ni «naturals». El cànon i els patrons consolidats de representació no deixen espai, en la majoria dels casos, a noves visions ni a noves maneres d'interpretar la realitat.

La cua de sirena és un d'aquests elements que es presenten com a trencadors i que no aconsegueixen fer canviar cap punt de vista. Si, d'una banda, es pot afirmar que la sirena és un símbol que els col·lectius trans utilitzen molt en les seves representacions, d'altra banda, en un àlbum il·lustrat no n'hi ha prou amb posar-ne una a una persona perquè sigui clar el que prova, el que li passa i què significa ser persona trans. La cua de sirena és l'equivalent del futbol o de

les ungles pintades: són convencions que no aprofundeixen, que es presenten com a transgressions respecte als patrons convencionals i acaben normalitzant-se, transformant-se en cànons elles mateixes, sense canviar la visió binària i heteronormativa que la majoria de les persones tenen del món.

I, a més, sense donar eines a les persones petites per construir un pensament crític i conscient, perquè no trenquen ni transformen res. Aquesta reflexió està profundament vinculada a la idea d'excepcionalitat. Les disfresses, el futbol, les cues de sirena, enfilat-se als arbres (si ets una nena) o jugar amb nines (si ets un nen) són representats com a fases, moments de confusió o de transformació que ben aviat es normalitzaran. Aquí tenen un paper crucial les representacions de les persones adultes, que, bé amb el rol de censors, bé amb el de persones que donen suport, sempre empenyen cap a una normalització, sigui medicalitzada (en el cas de persones petites que volen fer una transició) o social. La seva funció és tranquil·litzar-se a si mateixes i tranquil·litzar els infants (Oltra-Albiach, Pardo, 2019; Negri, 2012).

Hi ha també la inversió dels estereotips: en aquests llibres més que en altres, sembla que representar un nen amb faldilla o una nena que vol jugar a futbol sigui la solució per desconstruir els estereotips de gènere i transformar una cultura sencera, sexista i hegemònica, profundament binària, feta de contraposició entre femení i masculí, en què el masculí és la part de poder que controla cossos i relacions. L'ús d'aquests estratagemes, que caracteritzen sobretot els primers llibres que van començar a tractar els estereotips i els prejudicis de gènere (als anys setanta o vuitanta del segle xx), mai no ha estat suficient per fer canviar les coses ni per trencar normes i gàbies socials. Ara que la societat presenta àmbits en què l'actitud queer i el qüestionament del binarisme s'estan imposant, ho és encara menys perquè no qüestiona mínimament ni el binarisme ni la matriu heterosexual que impregna i condiciona totes aquestes representacions (Oltra-Albiach, Pardo, 2019; Blakemore *et alii*, 2009; Allan, 2012; Coats, 2018; Fierli, 2021b; Paetcher, 2015).

La matriu heterosexual (Butler, 1990; Paetcher, 2015) continua estant molt present i controlant les relacions, les expressions de les identitats i el judici entre iguals i entre persones petites i persones adultes. L'heterosexualitat de totes les persones es dona per feta, i totes les altres orientacions sexuals o les identitats que surten del binomi masculí/femení estan amagades o, quan es representen, són el percentatge d'excepció que tota norma porta necessàriament amb ella (Bourdieu, 1998; Borghi, 2020; Ansara, Hegarty, 2014). No només això, encara que molts d'aquests llibres posin en dubte la matriu heterosexual, no qüestionen gairebé mai el binarisme dels gèneres. No és una casualitat, de

fet, que hi hagi molt pocs llibres amb persones no binàries, de gènere fluid o agèneres i com és ben difícil trobar llibres sobre les identitats de gènere amb nenes com a protagonistes. La majoria ens presenten nens petits (la franja d'edat també crida l'atenció perquè la majoria de les publicacions es concentra en persones entre tres i onze anys) que no volen res més que posar-se una faldilla de colors.

És important subratllar, però, com aquesta categoria de llibres no recull només llibres temàtics, amb una representació binària, de baixa qualitat editorial i que representen nens amb faldilles que, però, esdevindran bons pares (Coats, 2018; Naidoo, 2012). Recull també títols molt interessants que ens presenten les històries des de punts de vista diferents, sovint incòmodes, respectuosos amb les persones que hi són representades i que poden ser potents agents de transformació social i cultural. Per exemple, llibres com ara *La història de Júlia, que tenia ombra de nen*; *Sirenes*; *Noi noia*; *El nen perfecte*; *Soc la mar*, entre altres. Llibres de qualitat, amb il·lustracions i textos pensats i realitzats amb un projecte molt clar, en els quals el diàleg entre imatges i paraules encaixa perfectament amb el disseny i la forma del llibre i en els quals no es perd l'atenció de la qualitat del producte creatiu per deixar espai només a la informació sobre un tema concret. No obstant això, els llibres que parlen d'identitats trans són, en la majoria dels casos, llibres temàtics, és a dir, que sovint el propòsit de sensibilització supera el propòsit creatiu i literari (Gramantieri, 2012; Naidoo, 2012).

És aquesta la paradoxa de la literatura infantil i juvenil escrita per persones adultes que no només transmeten la seva visió del món, sinó que ajusten la seva proposta literària perquè resti un determinat missatge per poder controlar la construcció dels imaginaris de les persones petites que els llegeixen (Handler-Spitz, 2006; Nodelman, 2008; Turrión Penelas, 2012, Bernardi, 2014). Pares que es pinten les ungles, doncs, i que de vegades es posen ells mateixos un vestit per acompanyar els seus fills a l'escola o mares que regalen nines i faldilles: l'important és que tot es quedi dins del recinte de l'excepcionalitat del moment, minimitzant-ne el significat i el poder transformador.

Més en general, aquesta ambigüitat (un autèntic i profund contrast, de vegades) entre la qualitat del producte llibre i els models i continguts que transmet és un tema rellevant sobre el qual s'ha de reflexionar molt. És una qüestió que té a veure amb les prioritats que volem posar en el moment de triar un llibre: volem que el més prioritari sigui el missatge? Posar al centre del debat un problema? L'educació de la mirada? Posar una d'aquestes prioritats

per sobre de les altres significa reproduir un sistema jeràrquic i hegemònic que volem desconstruir.

En la complexitat, clarament, hi ha molts d'aquests llibres que s'obren a una visió menys normativa i binària. No n'hi ha que trenquen definitivament totes les normes, però n'hi ha de molt innovadors, que proposen una visió molt més lliure del cos i de les relacions i sexualitats, que trenquen tabús, que ens parlen d'empoderament de les dones i ho fan des d'una perspectiva interseccional (per exemple, un dels manuals sobre la menstruació que parla de pobresa menstrual o menopausa). Continuen sent la minoria de títols, amb una distribució limitada i que s'adrecen a un públic que ja està preparat, que ja està sensibilitzat i atent a aquests temes.

Tots aquests elements ens porten a concloure que és cada cop més necessari i urgent assumir una perspectiva interseccional i queer en l'educació i en la producció editorial (i més en general, cultural), que no discrimini, no censuri i no jutgi totes les subjectivitats o expressions de gènere que no encaixen dins del patró canònic de l'heteronormativitat i del binarisme. Cada cop més, per tant, és important i fonamental que l'anàlisi iconogràfica, editorial i transfeminista dels llibres il·lustrats s'enfronti a l'educació, entesa com la inserció, cada cop més urgent, de la perspectiva de gènere en qualsevol pràctica educativa, amb propostes concretes i efectives. Els llibres il·lustrats són eines molt potents per a la construcció d'imaginariis plurals, lliures i oberts, un pas fonamental en la construcció de la pròpia identitat i un mitjà molt eficaç per educar la mirada de manera crítica i oberta. Sabem perfectament, perquè ho hem vist analitzant els llibres, que és possible proposar llibres d'alta o altíssima qualitat, amb un projecte editorial fort, amb il·lustracions i textos acurats i que desconstrueixen estereotips i prejudicis i transmeten models i valors que obren horitzons nous i descobreixen punts de vista diferents i inusuals. Creiem, doncs, que aquesta ha de ser la prioritat de persones creatives i de les editorials: posar la qualitat al centre sense perdre mai la perspectiva de gènere i interseccional que ens permet de construir continguts rellevants i comunicar missatges que poden ser transformadors. Ampliar al màxim les malles de la xarxa de connexions que els llibres poden construir dona la possibilitat d'habitar l'espai simbòlic amb altres identitats, fluides i transformadores i cossos que no són exclusivament súper regulats, hàbils, performatius i que responen a una categorització binària.

Hi ha, des de fa molt pocs anys, un canvi que es percep sobretot en les representacions de les diferents subjectivitats, del tipus de pell, de les formacions dels cossos. Llibres que trenquen gàbies i normes, que ens proposen una

visió del món plural i oberta, amb persones, relacions, situacions molt variades i inusuals (als llibres, no pas a la realitat!). És, encara, un nínxol molt reduït de producció editorial que s'adreça a un públic ja format i atent a aquests temes, però és una tendència imparable que a poc a poc s'amplia a les representacions dels cossos, les identitats, les sexualitats, la societat. Una manera nova de representar i il·lustrar la realitat que no havíem vist fins a fa molt pocs anys i que, ara, comencem a reconèixer.

BIBLIOGRAFIA

- ABBATECOLA, Emanuela i STAGI, Luisa (2015). «Leteronormatività tra costruzione e riproduzione». *AG About Gender-Rivista internazionale di studi di genere*. 4(7): <<http://www.aboutgender.unige.it>> [consultat 03-02-2025].
- ABBATECOLA, Emanuela i STAGI, Luisa (2017). *Pink is the new black. Stereotipi di genere nella scuola dell'infanzia*. Torino: Rosenberg & Sellier.
- ADICIE, Chimamanda Ngozi (2017). *Estimada Ijeawe: Manifest feminista en quinze consells*. Barcelona: Fanbooks.
- ALLAN, Cherie (2015). *Playing with picturebooks Postmodernism and the Postmodernesque*. New York: Palgrave Macmillan.
- AMORÓS, Celia (1990). «El feminismo: senda no transitada de la Ilustración». *Isegoría*, 1, 151-160.
- i MIGUEL, Ana de (2005). *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*. Madrid: Minerva Ediciones.
- ANDERSON, Benedict (2009). *Comunità immaginate*. Roma: manifestolibri.
- ANDRUETTO, Maria Teresa (2006). «Alcune questioni sul canone». En Gabriella ZUCCHINI (ed.) *Maria Teresa Andruetto. Per una letteratura senza aggettivi* (p. 43-55). Modena: Equilibri.
- ANSARA, Y. Y. Gavriel i HEGARTY, Peter (2014). «Methodologies of misgendering: Recommendations for reducing cisgenderism in psychological research». *Feminism & Psychology*, 24(2), 259-270.
- ANZALDÚA, Gloria (1987). *Borderlands: the new mestiza = La frontera*. San Francisco: Aunt Lute.
- (1999). *Borderlands: the new mestiza = La frontera*. Madrid: Capitán Swing Libros.
- BADINTER, Elisabeth (2010). *Le conflit, la femme et la mère*. Paris: Flammarion.
- BARKER, Meg-John i SCHEELE, Julia (2017). *Queer: una historia gráfica*. Santa Cruz de Tenerife: Editorial Melusina. [2016: *Queer: A graphic history*. London: Icon Books].
- (2021). *Género: Una guía gráfica*. Santa Cruz de Tenerife: Editorial Melusina.

- BELLATALLA, Luciana i BETTINI, Daniela (2010). *Leggere all'infinito. Tra pratica e teoria della lettura*. Milano: Franco Angeli.
- BELLÈ, Elisa; POGGIO, Barbara i SELMI, Giulia (2013). *Attraverso i confini del genere*. Trento: Centro di Studi Interdisciplinari di Genere. Dipartimento di Sociologia e Ricerca Sociale.
- BERGER, John (2011). *Maneres de mirar*. Barcelona: Edicions de 1984. [1972: *Ways of Seeing*. London: Penguin].
- BERGVALL, Victoria L. i REMLINGER, Kathryn A. (1996). «Reproduction, resistance and gender in educational discourse: The role of critical discourse analysis». *Discourse & Society*, 7(4), 453-479.
- BERNARDI, Milena (2014). «Letteratura per l'infanzia tra Utopia e Controllo. Poetica, autenticità, temi difficili VS sistemi di addomesticamento». *Impossibilia Revista Internacional de Estudios Literarios*, 8, 122-137.
- BERNINI, Lorenzo (2017). *Le teorie queer. Un'introduzione*. Milano: Mimesis.
- BESOZZI, Elena (ed.) (2003). *Il genere come risorsa comunicativa. Maschile e femminile nei processi di crescita*. Milano: Franco Angeli.
- BIAN, Lin; LESLIE, Sarah Jane i CIMPPIAN, Andrei (2017). «Gender stereotypes about intellectual ability emerge early and influence children's interests». *Science*, 355(6323), 389-391. doi:10.1126/science.aah6524.
- BIEMMI, Irene (2016). *Gabbie di genere. Retaggi sessisti e scelte formative*. Torino: Rosenberg & Sellier.
- (2020). *Educazione sessista: stereotipi di genere nei libri delle elementari*. Torino: Rosenberg & Sellier.
- BITTNER, Robert; INGREY, Jennifer i STAMPER, Christine (2016). «Queer and trans-themed books for young readers: a critical review». *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 37(6), 948-964. 528
- BLAKEMORE, Judith; BERENBAUM, Sheri i LIBEN, Lynn (2009). *Gender Development*. New York: Taylor and Francis Group, Psychology Press.
- BLANC, Aurélia (2018). *Tu serais un homme féministe mon fils*. Vanves: Hachette Livres.
- BLANCH, Teresa (2012). «Cataluña: una LIJ políticamente correcta en tiempos económicamente incorrectos». *CLIJ, Cuadernos de literatura infantil y juvenil*, 249, 14-22.
- BORCHI, Rachele (2020). *Decolonialità e privilegio*. Milano: Meltemi.
- BOSCH FIOL, Esperança i FERRER PÉREZ, Victòria A. (2003). «Fragilidad y debilidad como elementos fundamentales del estereotipo tradicional femenino». *Feminismo/s*, n. 2 (dic. 2003); p. 139-151.

- BOSCH FIOL, Esperança; FERRER PÉREZ, Victòria A. i GILI PLANAS, Margarita (1999). *Historia de la misoginia*. Barcelona: Anthropos Editorial.
- BOSTON WOMEN'S HEALTH BOOK COLLECTIVE (1974). *Noi e il nostro corpo*. Milano: Feltrinelli [1974: *Our bodies, ourselves: A book by and for women*. New York: Simon & Schuster].
- BOURDIEU, Pierre (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press. [1982: *Ce que parler veut dire*. Paris: Librairie Arthème Fayard].
- (1998). *La domination masculine*. Paris: Édition du Seuil.
- BRAIDOTTI, Rosi i RONCALLI, Elvira (1994). *Dissonanze: le donne e la filosofia contemporanea: verso una lettura filosofica delle idee femministe*. Milano: La Tartaruga.
- BRAIDOTTI, Rosi (2022). *Posthuman feminism*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- (2014). *Il postumano: La vita oltre il sé, oltre la specie, oltre la morte*. Roma: Derive Approdi.
- BREWER, William F. i TREYENS, James C. (1981). «Role of Schemata in Memory for Places». *Cognitive Psychology* 13: 207–230.
- BRUEL, Christian (2022). *L'aventure politique du livre jeunesse*. Paris: La Fabrique éditions.
- BRUGELLES, Carole; CROMER, Isabelle i CROMER, Sylvie (2002). «Les représentations du masculin et du féminin dans les albums illustrés ou: Comment la littérature enfantine contribue à élaborer le genre». *Population*, 57(2), 261–292.
- BRYSON, Mary i DE CASTELL, Suzanne (1993). «Queer Pedagogy: Praxis Makes im/Perfect». *Canadian Journal of Education/Revue canadienne de l'éducation*, 18(3), 285–305.
- BURGIO, Giuseppe (2010). «Il maschile in adolescenza». En Cristina, GAMBARI, Maria Agnese MAIO i Giulia SELMI, (ed.) *Educare al genere. Riflessioni e strumenti per articolare la complessità* (p. 55–70). Roma: Carocci.
- (2015). «Sul travaglio dell'intercultura. Manifesto per una pedagogia postcoloniale». *Studi Sulla Formazione/Open Journal of Education*, 18(2), 101–122.
- BUTLER, Judith (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
- (1993). *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
- (2004). *Undoing Gender*. Abingdon-on-Thames: Routledge.

- BUTLER, Judith (2021). *Problemes de gènere. El feminisme i la subversió de la identitat*. Barcelona: Angle Editorial. [1990: *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Abingdon-on-Thames: Routledge].
- CAMPAGNARO, Marnie (ed.) (2014). *Le terre della fantasia. Leggere la letteratura per l'infanzia e l'adolescenza*. Roma: Donzelli.
- (2019). «La pluridimensionalità della visual literacy. Albi illustrati e itinerari educativi». En Susanna BARSOTTI i Luca CANTATORE (ed.) *Letteratura per l'infanzia. Forme, temi e simboli del contemporaneo* (p. 123-143). Roma: Carocci.
- i DALLARI, Marco (2013). *Incanto e racconto nel labirinto delle figure. Albi illustrati e relazione educativa*. Trento: Edizioni Erickson.
- CARRERA-FERNÁNDEZ, María Victoria; CID-FERNÁNDEZ, Xosé Manuel, LAMEIRAS-FERNÁNDEZ, María (2019). «El status queer o la utopía de lo posible: aportaciones de la pedagogía queer para la construcción de nuevos imaginarios identitarios». En Aldo GONZÁLEZ *et alii Pedagogías Queer* (p. 48-71). Santiago de Chile: Ediciones CELEI Centro de Estudios Latinoamericanos de Educación Inclusiva.
- CARTA, Giorgia (2012). *The Other Half of The Story: The Interaction Between Indigenous and Translated Literature for Children in Italy*. PhD Thesis, University of Warwick: <<https://wrap.warwick.ac.uk/50279/>> [consultat 18-08-2024].
- CEREDA, Ambrogia (2013). «Schiavitù dell'immagine? La bellezza come tecnologia di costruzione del genere (p. 256-280)». En Elisa BELLÈ, Barbara POGGIO i Giulia SELMI (ed.) *Attraverso i confini del genere*. Trento: Centro di Studi Interdisciplinari di Genere. Dipartimento di Sociologia e Ricerca Sociale.
- CHABROL GAGNE, Nelly (2011). *Filles d'album. Les représentations du féminin dans l'album*. Le Puy en Velay: L'atelier du poisson soluble.
- COATS, Karen (2018). Gender in picturebooks. En Bettina KUMMERLING-MEIBAUER (ed.) *The Routledge companion to picturebooks* (p. 119-127). New York: Routledge.
- CODDINGTON, T. i WIEBERS, Todd (2002). «Kohlberg Redux: Gender Concept Formation and Cognitive Processes in Preschool Children». *The National Honor Society in Psychology*, 7(4), 171-175.
- COLL-PLANAS, Gerard (2010). «La voluntad y el deseo. La construcción social del género y la sexualidad: el caso de lesbianas, gays y trans». Barcelona: Egales editorial.

- COLOMER, Teresa (2006). «La educación sentimental en los álbumes infantiles actuales». *Casa da Leitura*, 6, 1-13.
- (2010). «Introducción a la literatura infantil y juvenil actual». Madrid: Editorial Síntesis.
- i OLID, Isabel (2009). «Princesitas con tatuaje: las nuevas caras del sexismo en la ficción juvenil». *Textos de Didáctica de la Lengua y la Literatura*, 51, 55-67.
- COMAS D'ARGEMIR, Maria Dolors (2000). «Mujeres, familia y estado de bienestar». En Teresa DEL VALLE (ed.) *Perspectivas feministas desde la antropología social*. Barcelona: Editorial Ariel, 187-204.
- CORREA, Maritza (2021). *Feminismo descolonial: un camino de lucha contra la hegemonía occidental*. elestado.net: <<https://elestado.net/2021/08/20/feminismo-decolonial-camino-lucha-contra-hegemonia-occidental/>> [consultat 02-06-2024].
- CORSINI, Cristiano; SCIERRI, Irene (2016). *Differenze di genere nell'editoria scolastica*. Roma: Nuova Cultura.
- CRENSHAW, Kimberlé (1989). «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.» En *Feminist legal theories* (p. 23-51). Abingdon-on-Thames: Routledge.
- (1991). «Mapping the margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Color». *Stanford Law Review*, XLIII, 6 (July 1991): 1241-1299.
- (2017). *On intersectionality: essential writings*. New York: The New Press.
- CRISTALLI, Beatrice (2022). *Parla bene pensa bene. Piccolo dizionario delle identità*. Milano: Bompiani.
- CROMER, Sylvie i TURIN, Adela (1997). «Que racontent les albums illustrés aux enfants? Ou comment présente-t-on les rapports hommes-femmes aux plus jeunes?». *Recherches féministes*, (11)1, 223-230. doi:10.7202/057975ar.
- D'ARCANGELO, Mara (2017). «Omaggio a John Berger. Una rilettura di Questione di sguardi». *Hamelin*, 43, XVII, 22-31.
- DAFFLON NOVELLE, Anne (ed.) (2006). *Filles et garçons: socialisation différenciée?* Grenoble: PUG.
- (2011). «La littérature enfantine au prisme du genre. Filles et garçons à l'école». *Les Cahiers pédagogiques*, 487, février, 41.
- DALLARI, Marco (2000). *I saperi e l'identità: costruzione delle conoscenze e della conoscenza di sé*. Milano: Guerini e Associati.

- DAVIS, ANGELA (2022). *Dones, raça i classe*. Manresa: Tigre de paper [1981: *Women, Race and Class*. New York: Random House].
- DAVIS, Kathy i LUTZ, Helma, (ed.) (2024). «Intersectionality as Travelling Theory-Possibilities for Dialogues». In *The Routledge International Handbook of Intersectionality Studies* (p. 3-13). Routledge.
- DE BEAUVOIR, Simone (2012). *El segon sexe*. Alzira: Diàlogo. [1949: *Le deuxième sexe*. Paris: Gallimard].
- DE LAURETIS, Teresa (1987). *Technologies of gender: Essays on theory, film, and fiction*. Indianapolis: Indiana University Press.
- DELPHY, Christine (1975) «Pour un féminisme matérialiste», *L'Arc*, n. 61, «Simone de Beauvoir et la lutte des femmes».
- DEMOZZI, Silvia i GHIGI, Rossella (2024). *Insegnare genere e sessualità. Dal pregiudizio sessista alla prevenzione della violenza*. Milano: Mondadori.
- DEPALMA, Renee i ATKINSON, Elisabeth (ed.) (2009). *Interrogating Heteronormativity in Primary Schools. The No Outsiders Project*. Stoke on Trent and Sterling: Trentham Books.
- DESCARRIES-BELANGER, Francine i MATHIEU, Marie (2010). *Entre le rose et le bleu: stéréotypes sexuels et construction sociale du féminin et du masculin: étude*. Paris: Conseil du statut de la femme, Direction des communications.
- DEWEY, John (1934). *Art as experience*. New York: Minton, Balch and Co.
- DOMOSH, Mona i BONDI Liz (2001). «Other figures in other place». En Claudio MINCA (ed.) *Introduzione alla geografia postmoderna*. Padova: Cedam.
- DYER, Harriet (2016). *The little book of feminism*. Chichester: Summersdale Publishers.
- EHRENSAFT, Diane (2019). *Il bambino gender creative*. Città di Castello: Odoya.
- ELLEMERS, Naomi (2018). Gender stereotypes. *Annual review of psychology*, 69, 275-298.
- EPSTEIN, Benjamin J. (2013). *Are the kids all right? The representation of LGBTQ characters in children's and Young Adult literature*. Bristol: Intellect books.
- EVANS, Janet (ed.) (2015). *Challenging and controversial picturebooks: creative and critical responses to visual texts*. New York: Routledge.
- FABES, Richard A.; MARTIN, Carol Lynn i HANISH, Laura D. (2019). «Gender integration and the promotion of inclusive classroom climates». *Educational Psychologist*, 54(4), 271-285.
- FAETI, Antonio (2011). *Guardare le figure. Gli illustratori italiani dei libri per l'infanzia*. Roma: Donzelli.

- FARNSWORTH, Beatrice Brodsky (1976). «Bolshevism, the Woman Question and Aleksandra Kollontai». *The American Historical Review*, 81(2), 292-316. doi:10.2307/1851172
- FAUSTO-STERLING, Anne (2000). *Sexing the body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. New York: Basic Books.
- FERRO, Norma (1991). *El instinto maternal o la necesidad de un mito*. Madrid: Siglo XXI.
- FIERLI, Elena (2014). «Dalla parte delle bambine». En Silvana SOLA i Paola VASSALLI (ed.) *I nostri anni Settanta. Libri per ragazzi in Italia*. Mantova: Corraini.
- (2018). «Leer sin estereotipos». *Tantagora Revista*. revistatantagora.net.
- (2021). «Cuerpos y sexualidades en la educación de la primera infancia: ¿cómo influyen las representaciones de los libros ilustrados en la construcción de las identidades de género?». En Cristobal TORRES FERNÁNDEZ et alii (ed.) *Palabras entre la igualdad y la diversidad: replanteamientos sobre sexualidad y género en el ámbito de la Filología y la Didáctica* (p. 177-191). Madrid: Editorial Dykinson.
- (2022). «Scuola senza stereotipi». En CENTRO PER LA SALUTE DEL BAMBINO (ed.) *Volta pagina, decidi tu le tue storie*. (p. 35-45). Trieste: Centro per la salute del bambino.
- (2024). «Seràs mare: ja està decidit! Repronormativitat i heteronormativitat en els llibres il·lustrats dels 0 al 16 anys». En J. ROVIRA I MIRÒ (ed.), *Recapte Filològic. Estudis de llengua, literatura i societat*. (p. 97-107). Publicacions URV.
- (2024). «Disturbing flashes of my own mortality. Vecchi corpi negli albi illustrati», *Roots&Routes*, anno XIV, n. 44, gennaio-aprile 2024
- ; FRANCHI, Giulia; LANCIA, Giovanna i MARINI, Sara (2015). *Leggere senza stereotipi. Percorsi educativi 0-6 anni per figurarsi il futuro*. Cagli: Settenove edizioni.
- FIERLI, Elena; FRANCHI, Giulia; LANCIA, Giovanna i MARINI, Sara (2020a). «Fammi Capire. Una ricerca tra le rappresentazioni di corpi, affettività e sessualità negli albi illustrati, per decostruire stereotipi e pregiudizi». *Education, Science & Society*, 11(2), 484-507. doi:10.3280/es-s2-2020oa9609
- (2020b). «Cetriolini e pesci pagliaccio. Rompere le norme di genere nella letteratura illustrata per l'infanzia». *Roots&Routes*, X (34). 1-19.
- FIERLI, Elena; FRANCHI, Giulia; LANCIA, Giovanna i MARINI, Sara (2020c). «Domande a parte. Albi illustrati e questionamenti di genere ai tempi

- del Covid-19». *Socioscapes. International Journal of Societies, Politics and Cultures*, 2(1), 13-26.
- FIERLI, Elena; FRANCHI, Giulia i MARINI, Sara (2019). «Educare alle differenze attraverso gli albi illustrati: percorsi tra le figure per crescere liber*». *Pedagogia e vita*, secció online, 1, 28-42.
- FIERLI, Elena i MARINI, Sara (2021). «Cis-eteronormatività. La impariamo da piccolø anche attraverso le immagini degli albi illustrati». *Diversity*, IV (10), 24-25.
- (2024). «Tra il gioco del calcio e le code di sirena. Le soggettività trans* nei libri illustrati 0-11 anni». En O. GIANCOLA, F. LAGOMARSINO i M. SIINO (ed.) *Education as commons. Selected paper from AIS Education international mid-term conference 2023* (p. 169-181). Associazione “Per Scuola Democratica”.
- FINE, Cordelia (2017). *Testosterone Rex: Myths of Sex, Science, and Society*. New York: Norton & Company.
- FIRESTONE, Shulamith (1970). *The Dialectic of Sex. The Case for Feminist Revolution*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- FLANAGAN, Victoria (2010). «Gender Studies». En David, RUDD (ed.) *The Routledge Companion to Children's Literature* (p. 26-39). London-New York: Routledge.
- FOUCAULT, Michel (1975). *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.
- (1976). *La volonté de savoir*. Vol I. Paris: Éditions Gallimard.
- FRANCHI, Giulia (2015). «L'albo illustrato. Il libro strumento: la lettura con bambini e bambine, la lettura in famiglia, lo strumento formativo per gli adulti». En Elena FIERLI *et alii Leggere senza stereotipi. Percorsi educativi 0-6 anni per figurarsi il futuro* (p. 15-23). Cagli: Settenove edizioni.
- ; FIERLI, Elena i MARINI, Sara - Associazione Scosse (2024). «La letteratura per l'infanzia è una scelta politica?». *DWF*, 141(I), juny 2024
- FRANKE, Katherine M. (2001). «Theorizing yes: An essay on feminism, law, and desire». *Columbia Law Review*, 101, 181-208.
- FREIRE, Paulo i FAUNDEZ, A. (2014) [1985]. *Por uma Pedagogia da Pergunta*. Rio de Janeiro: Paz e Terra.
- FRIEDAN, Betty (2009). *La mística de la feminidad*. Madrid: Cátedra. [1963: *The feminine mystique*. New York: W.W. Norton].
- FUSS, Diana (1991). *Inside/Out: Lesbian Theories, Gay Theories*. New York: Routledge.
- GALINDO, María (2013). *No se puede descolonizar sin despatriarcalizar*. La Paz: Mujeres Creando.

- GALMÉS, Toni i CABRÉ, M. Àngels (2019). *Lila. Història gràfica d'una lluita*. Barcelona: Comanegra.
- GAMBERI, Cristina; MAIO, Maria Agnese i SELMI, Giulia (ed.) (2010). *Educare al genere. Riflessioni e strumenti per articolare la complessità*. Roma: Carocci.
- GARZÓN, Juan; PÉREZ, Sisinio (2018). *Historia del feminismo*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- GHIGI, Rossella (2019). *Fare la differenza. Educazione di genere dalla prima infanzia all'età adulta*. Bologna: Il Mulino.
- GIANINI BELOTTI, Elena (1973). *Dalla parte delle bambine*. Milano: Feltrinelli.
— (ed.) (1978). *Sessismo nei libri per bambini*. Milano: Edizioni dalla parte delle bambine.
- GINZBURG, Alessandra (2017). «Per una pedagogia dell'ascolto». *Bambini*, 5, 4-5.
- GOLOMBOK, Susan (2016). *Famiglie moderne: genitori e figli nelle nuove forme di famiglia*. Milano: Edra.
- GOMBRICH, Ernst H. (1999). *The Uses of Images*. London: Phaidon.
— (1973). *Art, perception and reality*. London: Phaidon.
- GRAMANTIERI, Nicoletta (2012). «Fiori di melo sulla mensola del camino: accenni alla funzione di temi e narrazioni nella letteratura per ragazzi. Contro i libri a tema». *Hamelin*, 30, 6-15.
- GUSMANO, Beatrice i MANGARELLA, Tiziana (2014). *Di che genere sei? Prevenire il bullismo sessista e omotransfobico*. Molfetta: La meridiana.
- GUTIERREZ, Thais (2020). *Ni forts, ni valents*. Barcelona: Bridge.
- HALBERSTAM, J. (2011). *The Queer Art of Failure*. Durham: Duke University Press.
— (2023). *Trans*. Un saggio insolito sulla variabilità di genere*. Città di Castello: Odoya.
- HAMELIN (ed.) (2012). *Ad occhi aperti. Leggere l'albo illustrato*. Roma: Donzelli.
- HAMER, Naomi; NODELMAN, Perry i REIMER, Mavis (2017). «More Words about Pictures. Current Research on PictureBooks and Visual/Verbal Texts for Young People». New York: Routledge.
- HANDLER SPITZ, Ellen (2000). *Inside Picture Books*. New Haven: Yale University Press.
— (2006). «Body image: Gender, race, culture». *International Congress Series*, 1286, 206-210.

- HARAWAY, Donna (1988). «Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective». *Feminist Studies*, 14(3), 575–599.
- (2018). *Manifesto cyborg. Donne, tecnologia e biopolitiche del corpo*. Milano: Feltrinelli. [1985: A Cyborg Manifesto. *Socialist Review*].
- HARDING, Sandra (2004). «A Socially Relevant Philosophy of Science? Resources from Standpoint Theory's Controversiality». *Hypatia. Journal of Feminist Philosophy*, 19(1), 25–47.
- HINES, Sally (2018). *Is gender fluid?*. London: Thames and Hudson Limited.
- HOFSTÄTTER, Birgit i WÖLLMANN, Torsten (2011). *The concept of "heteronormativity" and its methodological implications*. Proceedings of the 10th Annual IASSTS Conference on Critical Issues in Science and Technology Studies.
- HOOBS, Bell (2020a). *Elogio del margine*. Napoli: Tamu edizioni [de hooks, bell (1992). *Yearning: Race, gender, and cultural politics*. New York: Routledge; de hooks, bell (2008) *Real to real. Race, class and sex at the movies*. New York: Routledge]
- (2024). «Ensenyar a transgredir. L'educació com a pràctica de la llibertat». Vic: Eumo editorial. [1994: *Teaching to Transgress. Education as the Practice of Freedom*. New York: Routledge]
- ; BRAH, Avtar; SANDOVAL, Chela; ANZALD, A, Gloria; LEVINS MORALES, Aurora; BHAVNANI, Kum-Kum; COULSON, Margaret; ALEXANDER, M. Jacqui i TALPADE MOHANTY, Chandra (2004). *Otras inapropiables: Feminismos desde las fronteras*. Madrid: Traficantes de sueños.
- HUGENBERG, Kurt i BODENHAUSEN, Galen (2004). «Ambiguity in Social Categorization: The Role of Prejudice and Facial Affect in Race Categorization». *Psychological Science* 15.5: 342–345.
- HUTCHEON, Linda (1988). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York: Routledge.
- IANTAFFI, Alex i BARKER, Meg-John (2020). *Cómo entender tu género*. Madrid: Dos Bigotes.
- IRIGARAY, Luce (1974) *Speculum. L'altra donna*. Milano: Feltrinelli.
- ITURRIOZ, Nagore (2019). «De la coeducación a la pedagogía feminista». *Pikarra*. Online magazine, 4: <<https://www.pikaramagazine.com/2019/04/de-la-coeducacion-a-lapedagogia-feminista/>> [consultat 22-03-2025].
- JENKINS, Christine A. (1993). «Young adult novels with gay/lesbian characters and themes 1969–92: a historical reading of content, gender, and narrative distance». *Journal of Youth Services in Libraries*, 7(1): 43–55.

- JOEL, Daphna (2012). «Genetic-gonadal-genitals sex (3G-sex) and the misconception of brain and gender, or, why 3G-males and 3G-females have intersex brain and intersex gender». *Biology of sex differences*, 3, 1-6.
- JOHNSTON, Lynden i MACRAE, C. Neil (1994). «Changing Social Stereotypes: The Case of the Information Seeker». *European Journal of Social Psychology*, General 107: 420-435.
- JORDAHL, Jenny i BREEN, Marta (2022). *La caída del patriarcado*. Barcelona: RBA Libros
- KANDEL, Eric R. (2017). *Arte e Neuroscienze. Le due culture a confronto*. Milano: Raffaello Cortina Editore
- ; SCHWARTZ, James H. i JESSELL, Thomas M. (ed.) (2013). *Principles of Neural Science*. New York: McGrawHill.
- KIEFER, Barbara (1995). *The potential of picturebooks: From visual literacy to aesthetic understanding*. Upper Saddle River: Prentice-Hall, Inc.
- (2008). «What is a Picturebook, Anyway? The Evolution of Form and Substance Through the Postmodern Era and Beyond». En Lawrence SIPE, Silvia PANTALEO (ed.) *Postmodern Picturebooks: Play, Parody, and Self-Referentiality* (p. 9-21). New York-London: Routledge.
- LAKOFF George (2004). *Don't Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate*. Chelsea: Chelsea Green Publishing Company.
- LAQUEUR, Thomas (1992). *La fabrique du sexe, essai sur le corps et le genre en Occident*. Paris: Gallimard.
- LEE, Suzy (2012). *La Trilogia del Limite*. Mantova: Corraini editore.
- LERNER, Gerda (1993). *The creation of feminist consciousness: From the middle ages to eighteen-seventy*. Vol. 2. Oxford: University Press on Demand.
- LEWIS, D. (2006). *Reading Contemporary Picture Books. Picturing Text*. London: Routledge.
- LIEBERMAN, Matthew D.; HARIRI, Ahmed i BOOKHEIMER, Susan (2001). «Controlling Automatic Stereotype Activation: An fMRI Study». Paper presented at meeting of the *Society for Personality and Social Psychology*, San Antonio, TX.
- LIPPERINI, Loredana (2007). *Ancora dalla parte delle bambine*. Milano: Feltrinelli.
- LIPSITZ BEM, Sandra (1983). «Gender Schema Theory and Its Implication for Child Development: Raising Gender-Aschematic Children in a Gender-Schematic Society». *Signs*, 8: 598-616.
- LONZI, Carla (1971). *La donna clitoridea e la donna vaginale e altri scritti*. Milano: Scritti di Rivolta Femminile.

- LONZI, Carla (1974). *Sputiamo su Hegel. La donna clitoridea e la donna vaginale e altri scritti*. Milano: Scritti di Rivolta Femminile.
- LORDE, Audre (2024). «Les eines de l'amo mai no desmantellaran la casa de l'amo». En Audre LORDE. *Germana al marge*. Barcelona: Manifest Llibres [1979: *The master's tools will never dismantle the master's House*].
- LURIE, Alison (1990). *Dont Tell the Grown-ups. Subversive Childrens Literature*. Boston, Toronto: Little, Brown & Company.
- MACNAUGHTON, Glenda (2000). *Rethinking gender in early childhood education*. St. Leonards: Allen & Unwin.
- MARÇAL, Maria Mercè (2019). *Contra la inèrcia. Textos polítics (1979-1980)*. Barcelona: Comanegra.
- MARINI, Sara i FIERLI, Elena (2020). «Todos fazemos tudo. Leggere senza stereotipi negli albi illustrati 0-6 anni». En Fabio Mario DA SILVA, Debora RICCI (ed.) *Os estudos de genero no contexto italiano e de lingua portuguesa. Múltiplos Olhares. Studi di genere nel contesto italiano e lusofono. Sguardi multipli* (p. 150-156). Sao Paulo: Coelho Rosa Edições.
- MARINI, Sara (2020). *L'educazione al genere nella scuola primaria. Una fotografia dello stato dell'arte nel triennio 2018-2020 in Italia*. Tesi doctoral. Sapienza Università di Roma. Dottorato di Ricerca Consortile in Pedagogia Sperimentale.
- MARTIN, Carol Lynn i RUBLE, Diane N. (2004). «Children's Search for Gender Cues: Cognitive Perspectives on Gender Development». *Current Directions in Psychological Science*, 13(2), 67-70.
- (2010). «Patterns of gender development». *Annual Review of Psychology*, 61, 353.
- MARTIN, Emily (1991). «The egg and the sperm: How science has constructed a romance based on stereotypical male-female roles». *Signs: journal of women in culture and society*, 16(3), 485-501.
- ROMERO, Mary (2024). *Introducing intersectionality*. New York: John Wiley & Sons.
- MILLER, Jennifer (2022). *The transformative potential of LGBTQ+ children's picture books*. Jackson: University Press of Mississippi.
- MISSÉ, Miquel (2019). *A la conquesta del cos equivocat*. Madrid: Egales.
- i MARTÍNEZ, Àlex (2024). *Un mapa per a la incertesa*. Barcelona: Bellaterra.
- MITCHELL, William J. T. (1994). *Picture theory: Essays on verbal and visual representation*. Chicago: The University of Chicago Press.

- MOEBIUS, William (1986). «Introduction to picturebook codes». *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, 2(2), 141-158. doi:10.1080/02666286.1986.10435598.
- MOTTERLE, Tatiana (2013). «Conformità di genere e discorso eteronormativo». En Elisa BELLÈ, Barbara POGGIO I Giulia SELMI (2013) *Attraverso i confini del genere* (p. 30-45). Trento: Centro di Studi Interdisciplinari di Genere. Dipartimento di Sociologia e Ricerca Sociale.
- MOYA GUIJARRO, Arsenio Jesús (2014). *A Multimodal Analysis of Picture Books for Children: A Systemic Functional Approach*. Bristol: Equinox Publishing.
- i PINAR SANZ, María Jesús (2007). «La interacción texto / imagen en el cuento ilustrado. Un análisis multimodal». *Revista OCNOS*, 3, 21-38.
- MUSI, Elisabetta (2015). «A scuola di pari opportunità. Il sistema scolastico: un circuito decisivo —ma trascurato— per educare al rispetto dell'identità e della differenza di genere». *Raudem - Revista de Estudios de las Mujeres*, 2015(3), 205-231.
- NAIDOO CAMPBELL, Jamie (2012). *Rainbow family collections: selecting and using children's books with lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer content*. Santa Barbara: Libraries Unlimited.
- NEARY, Aoife i CROSS, Catherine (2018). *Exploring gender identity and gender norms in primary schools: the perspectives of educators and parents of transgender and gender variant children*. Limerick: University of Limerick and the Transgender Equality Network of Ireland.
- NEGRI, Martino (2012). «Parole e figure: i binari dell'immaginazione». En HAMELIN (ed.) *Ad occhi aperti. Leggere l'albo illustrato* (p. 49-72). Roma: Donzelli.
- NIKOLAJEVA, Maria (ed.) (1995). *Aspects and issues in the history of children's literature*. Westport: Greenwood Press.
- i SCOTT, Carole (2001). *How Picturebooks Work*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
- NODELMAN, Perry (1988). *Words about Pictures: The Narrative Art of Children's Picture Books*. Atenas: The University of Georgia Press.
- (2008). *The hidden adult: defining children's literature*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- O'SULLIVAN, Carmel S. i DURSO, Frank T. (1984). «Effect of Schema-Incongruent Information on Memory for Stereotypical Attributes». *Journal of Personality and Social Psychology*, 47.1: 55-70.

- OLTRA-ALBIACH, Miquel A. i PARDO, Rosa M. (2019). «Atreverse a ser: narrativas de la diversidad en la literatura para primeros lectores publicada en España (2005-2015)». *E-SEDLL*, 2019, 1(19), 33-45.
- PAECHTER, Carrie (2007). *Being boys; being girls: Learning masculinities and femininities*. London: McGraw-Hill Education.
- (2009). *Tomboys and girly-girls: embodied femininities in primary school*. London: Department of Educational Studies, Goldsmiths College.
- (2015). «Young children, gender and the heterosexual matrix». *Discourse: studies in the cultural politics of education*, 38(2), 277-291. doi:10.1080/01596306.2015.1105785.
- (2019). «12 Beyond binary discourses». *Gender in Learning and Teaching: Feminist Dialogues Across International Boundaries*, 157.
- PAINTER, Clare; MARTIN, J. R. i UNSWORTH, Len (2013). *Reading Visual Narratives: Image Analysis in Children's Picture Books*. Sheffield: Equinox.
- PANOFSKY, Erwin i DRECHSEL, Benjamin (1955). *Meaning in the Visual Arts*. Chicago: University Chicago Press.
- PASQUIER, Gaël (2011). «Promouvoir d'autres modèles dès la maternelle. Filles et garçons à l'école». *Les Cahiers pédagogiques*, 487, février, 17-18.
- PEDERZOLI, Roberta i ILLUMINATI, Valeria (ed.) (2021). *Tra genere e generi. Tradurre e pubblicare testi per ragazze e ragazzi*. Milano: Franco Angeli.
- PICCININI, Giordana (2012). «Le storie della notte: per una pedagogia dell'albo illustrato». En HAMELIN (ed.) *Ad occhi aperti. Leggere l'albo illustrato* (p. 179-202). Roma: Donzelli.
- RANCIERE, Jacques (2008). *L'espectateur émancipé*. Paris: La fabrique editions.
- RICCI, Martina (2018). «Alexandra Kollontai: Stato comunista e liberazione femminile». *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea: Scuola e società in Italia e Spagna tra Ottocento e Novecento*, 34(2): <http://www.studistorici.com/2018/06/29/ricci_numero_34/> [consultat 22-07-2024]
- RICH, Adrienne (1980). «Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence». *Signs. Women: Sex and Sexuality*. Chicago: The University of Chicago Press, 5(4), 631-660.
- RICHARD, Gabrielle (2019). *Hétéro, l'école? Plaidoyer pour une éducation antioppressive à la sexualité*. Montréal: Les Éditions du remue-ménage.
- RINALDI, Cirus (2016). *Sesso, sé e società*. Firenze: Mondadori Università.
- RIPPON, Gina (2019). *The Gendered Brain. The new neuroscience that shatters the myth of the female brain*. New York: Vintage Random House
- ROCHA, Marta de la i MIGUEL, Ana de (2018). *Historia ilustrada de la teoría feminista*. Santa Cruz de Tenerife: Editorial Melusina

- RUBIN, Gayle (1975). «The Traffic in Women: Notes on the “Political Economy” of Sex». En Rayna REITER (ed.) *Toward an anthropology of women* (p. 157-210) New York: Monthly Review Press.
- SALETTI CUESTA, Lorena (2008). «Propuestas teóricas feministas en relación al concepto de maternidad». *Clepsydra*, 7, enero, 169-183.
- SÁNCHEZ SÁINZ, Mercedes (2019). *Pedagogías queer. ¿Nos arriesgamos en hacer otra educación?* Madrid: Los libros de la Catarata.
- SANTAMBROGIO, Alessia (2017). «Queering the intersexed. Eccedenza dei corpi e fluidità dei generi». *Summer School “Queer Imaginaries. Transitions, Politics, Intersections”*. a.a. 2016/2017. Università di Enna Kore.
- ; FIERLI, Elena (2022). «Growing and knowing: a critical analysis of narratives of bodies and sexualities. The experience of the FAMMI CAPIRE project». En Núria CAMPS-CASALS, Mireia CANALS BOTINES, Núria MEDINA CASANOVAS (ed.) *Storytelling Revisited. Gender and Health* (p. 106-121). Vic: Servei de Publicacions de la Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya.
- SARLAND, Charles (2006). «The Impossibility of Innocence: Ideology, Politics, and Children’s Literature». En Peter HUNT (ed.) *Understanding Children’s Literature* (p. 39-55). London-New York: Routledge.
- SCHANK, Roger C. i ABELSON, Robert P. (1977). *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillside: Lawrence Erlbaum Associates.
- SCHETTINI, Laura (2023). *L’ideologia gender è pericolosa*. Bari-Roma: Gius. Laterza & Figli.
- SCHRUPP, Antje (2017). *A brief history of feminism*. Cambridge (MS): MIT Press.
- SCOSSE E OTTIMOMASSIMO (2019). «FAMMI CAPIRE. Le rappresentazioni dei corpi e delle sessualità nei libri illustrati 0-18 anni». *Andersen*, 366, ottobre, 13-15.
- SCOTT, Joan W. (2013). *Genere, politica, storia*. Roma: Viella.
- SEDGWICK, Eve Kosofsky (1991). «How to Bring Your Kids up Gay». *Social Text*, 29(1), 18-27.
- SEGARRA Nacho M.; BASTARÓS María i DAURA Cristina (2018). *Sexbook. Una historia ilustrada de la sexualidad*. Barcelona: Lumen.
- SEIDMAN, Steven (2005). «From Polluted Homosexual to the Normal Gay: Changing Patterns of Sexual Regulation in America». En Chrys INGRAHAM (ed.) *Thinking Straight. The Powen, Promise and Paradox of heterosexuality*. New York: Routledge.

- SEVESO, Gabriella (2016). «Differenze di genere e libri per l'infanzia: riflessioni sugli stereotipi di genere nei libri scolastici italiani». *Critica Educativa*, 2(2), 107-122.
- SIMS, James Marion (2010). *The story of my life*. Whitefish: Kessinger Publishing [1884 Appleton].
- SIPE, Lawrence i PANTALEO, Sylvia (ed.) (2008). *Postmodern Picturebooks: Play, Parody, and Self-Referentiality*. London-New York: Routledge.
- SKEGGS, Beverly (2002). *Formation of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage.
- SONTAG, Susan (1975). «The Double Standard of Aging». En Martha RAINBOLT i Janet FLEETWOOD (ed.) (1984). *On the Contrary: Essays by Men and Women* (p. 99-112). New York: State University of New York Press.
- SPACCATINI, Federica; PACILLI Maria Giuseppina i TOMASETTO Carlo (2018). «La sessualizzazione delle bambine e dei bambini». En Norma DE PICCOLI i Chiara ROLLERO (eds). *Sui generi: Identità e stereotipi in evoluzione* (p. 133-146). Torino: CIRSDE. Università di Torino.
- SPALLACCIA, Beatrice (2021). «Identità trans e sfide al binarismo normativo di genere: la letteratura anglofona per l'infanzia a tema LGBTQ+ e la sua traduzione in italiano». En Roberta PEDERZOLI i Valeria ILLUMINATI (ed.). *Tra genere e generi. Tradurre e pubblicare testi* (p.79-104). Milano: Franco Angeli.
- SPERLING, Susan (1997). «Baboons with Briefcase Versus Langurs with Lipstick: Feminism and Functionalism in Primate Studies.» En R. LANCASTER i M. DI LEONARDO (ed.) *The Gender/Sexuality Reader. Culture, History, Political Economy* (p. 249-264). New York: Routledge.
- STEPHENS, John (1992). *Language and Ideology in Children's Fiction*. London: Longman.
- (2018). «Picturebooks and ideology». En Bettina KUMMERLING-MEIBAUER (ed.) *The Routledge companion to picturebooks* (p. 137-145). New York: Routledge.
- STRÖMQUIST, Liv (2014). *Kunskapens frukt*. Stockholm: Ordfront Förlag [traducció al castellà: (2018) *El fruto prohibido*. Barcelona: Reservoir books-Penguin Random House.]
- SUBIRATS, Marina i BRULLET, Cristina (1988). *Rosa y azul. La transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- SWEET, Elizabeth (2014). «Toys are more divided by gender now than they were 50 years ago». *The Atlantic*, 9-12-14: <<https://www.theatlantic>.

- com/business/archive/2014/12/toys-are-more-divided-by-gender-now-than-they-were-50-years-ago/383556/> [consultat 14-12-2024]
- SZPUNAR, Giordana; SPOSETTI, Patrizia i MARINI, Sara (2017). «Lettura ad alta voce e stereotipi di genere nella prima infanzia. Riflessioni su un'esperienza educativa». *Lifelong Lifewide Learning*, 13(29), 13-30. doi:10.19241/lll.v13i29.64
- TAURINO, Alessandro (2010). *Psicologia della differenza di genere*. Roma: Carocci.
- TAYLOR, Charles (1993). *Radici dell'io. La costruzione dell'identità moderna*. Milano: Feltrinelli.
- TORRAS, Meri (2007). «El delito del cuerpo». En Meri TORRAS (ed.) *Cuerpo e identidad: estudios de género y sexualidad 1* (p. 11-36). Barcelona: Edicions UAB.
- TURIN, Adela (2003). Guida alla decifrazione degli stereotipi sessisti negli albi. Torino: <<http://www.comune.torino.it/politichedigenere/bm~doc/guida-alla-decifrazionedegli-stereotipi-sessisti-negli-albi-illustrati.pdf>> [consultat 3-5-2025].
- TURRIÓN PENELAS, Celia (2012). «La ambigüedad de significado en el álbum y su lector implícito. El ejemplo de El Túnel de Browne». *Bellaterra Journal of Teaching & Learning Language & Literature*, 5(1), 60-78.
- UTT, Jamie i SHORT, Kathy G. (2018). «Critical Content Analysis: A Flexible Method for Thinking with Theory». *Special Issue: Critical Content Analysis of Race, Racism, & Whiteness*, 8(2), 1-7.
- VALCÁRCEL, Amelia (2000). «El feminismo. Contrastes». *Revista Internacional de Filosofía. Suplemento, V, Retos pendientes en ética y política*. 123-135. doi:10.24310/Contrastescontrastes.v0i0.1482.
- VAN DER LINDEN, Sophie (2003). «L'album, entre texte, image et support». *La Revue des Livres pour Enfants - L'analyse des livres d'images*, 214, 59-68.
- (2006). *Lire l'album*. Le Puy en Velay: L'atelier du poisson soluble.
- (2008). «L'album, le texte et l'image». *Le français aujourd'hui*, 161, 51-58.
- (2013). *Album[s]*. Paris: Editions de Facto-Actes Sud.
- VARELA, Núria (2018). *Feminismo para principiantes*. Madrid: B de Bolsillo.
- VARGAS LUÍA, F. i FUNDACIÓN POR CAUSA (2021). «¿Comida o tampones? La elección de muchas mujeres cada mes». *Pikara Magazine*. 27/10/2021. [consultat 11-12-2024]
- VARRÀ, Emilio (2012). «Albo e tempo». En HAMELIN (ed.) *Ad occhi aperti. Leggere l'albo illustrato* (p. 73-110). Roma: Donzelli.

- VENERA, Anna Maria (ed.) (2014). *Genere, educazione e processi formativi. Riflessioni teoriche e tracce operative*. Bergamo: Junior.
- VIVANCOS SÁNCHEZ, Carme (2023). «Amor, neoliberalisme i patriarcat: de l'ahir al demà». *Catarsi Magazin*. 8: 46-53.
- VIVAS, Esther (2019). «Maternitats desobedients». *Idees*, 47: <<https://revistai-dees.cat/maternitats-desobedients/>> [consultat 20-06-2022].
- WARNER, Michael (1993). *Fear of a Queer Planet: Queer Politics and Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (1999). *The Trouble with Normal: Sex, Politics, and the Ethics of Queer Life*. Boston: Harvard University Press.
- WEITZMAN, Lenore; EIFLER, Deborah; HOKADA, Elizabeth i ROSS, Catherine (1972). «Sex-Role Socialization in Picture Books for Preschool Children». *American Journal of Sociology* 77: 1125-1150.
- WITTIG, Monique (1980). «Le pensée Straight». *Questions Féministes*, 7, 45-53.
- (2019). *Il pensiero eterosessuale*. Verona: Ombre Corte. [1992: *The Straight Mind and other essays (1976-1990)*. Boston: Beacon Press].
- WOOLF, Virginia (2021). *Le tre ghinee*. Milano: Feltrinelli. [1938: *Three Guineas*. London: Hogarth Press]
- YUVAL-DAVIS (2006). «Intersectionality and feminist politics». *European journal of women's studies*, 13, 3 (2006), p. 193-209.
- ZANFABRO, Giulia (2015). «Chi ha paura dei libri per bambini/e? I presupposti della critica: una questione politica». En Luca RAIMONDI, Silvia ALBERTAZZI, Federico BERTONI, Emanuela PIGA (ed.) «L'immaginario politico. Impegno, resistenza, ideologia». *Between*, 5(10), 1-27.
- (2017). «Gender Matters: What Is at Stake in Dealing with Children's Literature?». *TRANS-Revue de littérature générale et comparée*, 21. doi: 10.4000/trans.1440.
- ZEKI, Semir (2016) [1999]. *La visione dall'interno. Arte e cervello*. Torino: Boringhieri.
- ZIZIOLI, Elena (2017). «Imperfette ma autentiche. L'educazione contro una "conformazione al ribasso"». En Anna Grazia LOPEZ (ed.) *Decostruire l'immaginario femminile* (p. 93-106). Pisa: Edizioni ETS.
- ZOSULS, Kristina M. (2014). «Gender-Based Relationship Efficacy: Children's self-perceptions in intergroup contexts». *Child development*, 85(4), 1663-1676.
- ZUCCHINI, Gabriela (ed.) (2014). *Maria Teresa Andruetto. Per una letteratura senza aggettivi*. Modena: Equilibri.

Bibliografia dels llibres il·lustrats

- ACOSTA, Alicia i GUSTI (2018). *Visca les ungles de color!* Madrid: Nube Ocho.
- AMAVISCA, LUIS i RENDEIRO, Elena (2011). *La princesa Li*. Madrid: Nube Ocho.
- ARCARONS MARTÍ, Laura; COLL GUTIÉRREZ, Carlota i PALOMAR, Eva (2020). *La diversitat és divertida*. Barcelona: Pol·len edicions.
- BARBÉ i SERRA, Alba; CARRO IBARRA, Sara i TURU, Joan (2016). *Cua de sirena*. Barcelona: Bellaterra.
- BLANCO, Cecilia i LÉWY, Daniel (2017). *¿Qué es esto?: La sexualidad explicada para niños*. Barcelona: Ediciones Uranito Internacional.
- BORGES, Irma i FAGNANI, Francesco (2022). *La faldilla lila d'en Leo*. Madrid: Nube Ocho.
- BOZELLE Anne i BRUEL, Christian (2018 [1975]). *La història de Júlia que tenia ombra de nen*. Blanes: entreDos editorial.
- BRANE, Mozetič i KASTELIG, Maja (2016). *Mi primer amor*. Barcelona: Bellaterra.
- CALSINA VAL, Isa; SARDÀ, Lidia i CALLOFRÉ, Laura (2022). *Liu*. Barcelona: Bellaterra.
- CATALÀ MORERA, Montserrat i SALLÉS PERRAMON, Aina (2018). *Descobrint el cos, sembrant paraules*. Barcelona: Pol·len edicions.
- COLE, Babette (2022). *¡Mamá puso un huevo!* Barcelona: Destino Infantil & Juvenil.
- CORMAND, Bernat (2018). *Els dies feliços*. Barcelona: A buen paso.
- i GONZÁLEZ, Àlex (2014). *El nen perfecte*. Barcelona: Sd edicions.
- DELCLÓS COLL, Noa (2019). *Género: para que nos entendamos*. Barcelona: Veus-ambveu.
- DIÉZ FERNÁNDEZ, Nuria i MORENO, Patricia (2019). *L'Edu es disfressa de princesa*. Barcelona: Bellaterra.
- DRUVERT, Hélène (2020). *Nou mesos. Encunys i il·lustracions per descobrir l'origen de la vida*. Madrid: Maeva ediciones.
- ESCAROLOTA (2021). *Así son nuestras reglas*. Barcelona: Pol·len edicions.
- ESTRELA, Joana (2022). *Noi noia*. Barcelona: Takatuka.
- FEDER, Tyler (2022). *El teu cos mola!* Barcelona: Bellaterra.
- FISKE, Anna (2020). *Com es fa un bebè?* Madrid: Impedimenta.
- FONT, Àlex i GARRIGA-NOGUÉS, Inés (2022). *Per què es riuen de Noa?* Barcelona: Bellaterra.
- GREENER, Rachel i OWEN Clare (2023). *Em faig gran*. Barcelona: Bindi Books.
- HALL, Michael (2017). *Vermell. Història d'una cera de colors*. Barcelona: Takatuka.

- HERTEL, Jessica; JENNINGS, Jazz i McNICOLAS, Shelagh (2015). *Sóc la Jazz*. Barcelona: Bellaterra.
- HESSE, Maria (2019). *El plaçer*. Barcelona: Lumen.
- HOFFMAN, Mary i ASQUITH, Ros (2016). *El Gran llibre del cos*. Barcelona: Editorial Joventut.
- IRIBERTEGUI, Idoia (2021). *Regla núm. 1. Manual imprescindible per a dones novelles*. Barcelona: Animallibres.
- LABELLE, Sophie (2018). *El meu pare es pensa que soc un noi*. Bellaterra, Barcelona.
- LEONE, Annika i JOHANSSON, Bettina (2020). *1, 2, 3...culs!* Madrid: Gato Sueco Editorial.
- LOVE, Jessica (2019). *Sirenes*, Madrid: Kokinos.
- MATTIANGELI, Susanna i NIKOLOVA, Vessela (2018). *A la platja*. Barcelona: Patio editorial.
- MAYLE, Peter i ROBINS, Arthur (2014). *D'on venim?* Madrid: Maeva Ediciones.
- (2013). *Què m'està passant? Les respostes a algunes de les preguntes més incòmodes del món*. Madrid: Maeva Ediciones.
- MCANULTY, Stacy i LEW-VRIETHOFF, Joanne (2018). *Bonitas*. Barcelona: Astronave.
- MONSIEUR MOUCH, Paz, Maria (2020). *Jo sí que sé de veritat com es fan les criatures!* Barcelona: Takatuka, Barcelona.
- MOON SEUNG-YEOUN, Lee Suzy (2011). *Pintors*. Barcelona: Libros del Zorro Rojo.
- MORÁN FERNÁNDEZ, Laura (2022). *Iguals però diferents*. Barcelona: Boldletters.
- NÉSPOLO, Matías i GU, Raquel (2021). *Quin bon rotllo fer-se gran!* Barcelona: Boldletters.
- PESSIN-WHEDBEE, Brook, BARDOFF, Naomi (2022). *Qui ets tu? Una guia per a criatures sobre identitat de gènere*. Barcelona: Bellaterra.
- PLÄ, Jüne (2020). *Clímax Club: una cartografia del plaçer*. Madrid: Oberon.
- PORTOLANO, Cristina (2020). *Soc la mar*. Madrid: Liana editorial.
- RODRÍGUEZ, Béatrice (2021). *La filosofia koala*. Madrid: Laberinto Ediciones.
- RODRÍGUEZ, Nora, GU, Raquel (2019). *Guia genial per a una noia com tu*. Barcelona: Boldletters.
- ROTHMAN, Julia i FEINBERG, Shaina (2021). *Every body. Una mirada oberta y sincera hacia el sexo desde todos los angulos*. Madrid: Errata naturae editores.
- SALVIA, Anna i TORRÓN, Cristina (Menstruïta) (2021). *La regla mola (si saps com funciona)*. Barcelona: Montena Penguin Random House.

- (2022). *El semen mola (però necessites saber com funciona)*. Barcelona: Montena Penguin Random House.
- SÁNCHEZ ANDREO, Júlia i TÓ, Anna (2021). *Espermarquia. Un conte sobre els canvis en la pubertat, les ejaculacions i el bon tracte*. Barcelona: Pol·len edicions.
- SANDER, Jessica i ROSSETTI, Carol (2020). *Estima el teu cos. Amb el teu cos pots fer coses increïbles*. Barcelona: Bindi books.
- SEGARRA, Nacho; BASTARÒS, Maria i DAURA, Cristina (2021). *Sexbook. Una historia ilustrada de la sexualidad*. Barcelona: Lumen.
- SILVERBERG, Cory i SMYTH, Fiona (2017). *Sexo es una palabra divertida*. Barcelona: Bellaterra.
- (2019). *Cómo se hace una criatura*. Barcelona: Bellaterra.
- SLEGERS, Liesbet (2019). *En Pol i el cos humà*. Barcelona: Baula.
- STRÖMQUIT, Liv (2018). *El fruto prohibido*. Barcelona: Reservoir books-Penguin Random House.
- STUART, Scott (2020). *La meva ombra és rosa*. Barcelona: Beascoa-Penguin Random House.
- STYNES, Yumi; KANG, Melissa i LATHAM, Jenny (2020). *¡Hola menstruación!* Madrid: Liana editorial.
- (2021). *¡Hola, consentimiento!* Madrid: Liana editorial.
- TORRÓN, Marta i TORRÓN, Cristina (Menstruïta) (2022). *El teu cos mola (aprèn a descobrir-lo)*. Barcelona: Montena-Penguin Random House.
- VIVES XIOL, Glòria (2014). *40 Semanas. Crónica de un embarazo*. Barcelona: Thule Ediciones.
- VON DER GATHEN, Katharina i KUHLE, Anke (2016). *Explica-m'ho: 101 preguntes fetes per nens i nenes sobre un tema apassionant*. Barcelona: Takatuka.
- VON DER GATHEN, Katharina i KUHLE, Anke (2021). *Explica-m'ho tot: més preguntes fetes per nens i nenes sobre un tema apassionant*. Barcelona: Takatuka.
- WALTON, Jessica i MACPHERSON, Dougal (2017). *Ara em dic Joana. Una història tendra sobre el gènere i l'amistat*. Barcelona: Animallibres.
- ZAMOLO, Lucia (2019). *El vermell mola*. Barcelona: Takatuka.

“ Elena Fierli ha dut a terme una recerca contínua i continuada pròpia per teoritzar sobre què són i com són els àlbums il·lustrats, i com influeixen en les nostres vides des dels inicis per tal de crear imaginari i percepcions de les realitats properes. ”

(Del pròleg de Montserrat Palau)